

Через кладку

Ольга Кобилянська

Повість

I

Я всіх знав отих, про котрих буду писати, старших і молодших, жінок і мужчин; ба одна часть їх мешкала навіть в домі моїх родичів, в горах, у невеликім місті. К., саме в роках, як вступив я в державну службу практикуючи і жив враз з родичами. З того часу, а мав я тоді 25 років, — походили якраз ті знайомства, про котрі хочу писати. Не тому, щоб з моїх записок вийшов якийсь закінчений роман або новомодна повість, а так, — щоб вдоволити самого себе.

Я чую хвилинами свою душевну самоту, мов щось живе. Чую, як вона лізе на мене, вимагає, випрохує щось від мене, а далі бере верх наді мною. Іноді переловлюю себе на тім, що вона посунула свій вплив на мене так далеко, що відбирає мені право мови, — і через те став я поза моїм урядом [1] маломовним, а товариші й колеги зробили з мене чудака!

* * *

Я не жонатий. Живу один лиш з матір'ю своєю. Становисько в мене гарне, є і маєток; але проте я не женився. Замолоду не було як, а тепер... ет!.. що значить "тепер"? Однак це поки що не належить до моїх записок. Я про інших хочу писати, цілком спокійно... цілком так, як буде мені приказувати настрій. І я цікавий, що з того вийде, до чого може допровадити чоловіка самота. Буду прясти свою білу вовну, доки схочу сам. Щоденник з молодих літ у мене є (в мені ж бо, як запевняли мене вже замолоду, літератська жилка (по кім?!); отже, я зібрав оцей матеріал, себто щоденник, нотатки, листи і т. ін., і буду писати. Вриваючи тут і там, може часом і з паузами цілих років, але що постановив... доведу до кінця. А який кінець моєї життєвої повісті буде, я ще сам не знаю, бо не я, а життя зложить його...

* * *

У мене урядження старосвітське, бо ще від родичів, але воно відповідне до мене і стоїть в гармонії й рівновазі з моєю особою, з котрої дише, може, дещо також вже старосвітством. Але мені "старосвітство" подобається. Воно має в собі щось успокоююче, щось поетичне, добре. Нагадує лагідне обличчя матерів, журливість і старанність батьків, якоюсь поезією перетканий світ і щось — безжурне. Так відчуваю бодай я старосвітськість.

У мене й музика в хаті старосвітська. А знаєте яка? Не голосна, як, може, ви собі те уявляєте, а спокійна, така, що мов шовком розпливається по душі — і губиться мріями.

Я сказав — я не жонатий. Становисько в мене гарне, але проте я не женився. Жінки не мають розуміння супкою, розуміють інакше супокій, як ми, мужчини, — особливо ті, модерністичним духом перейняті. Навіть згадка про них вже баламутить мене в гадках. Вже стає, напр., перед душею... вона, хоч ніби без претензій. Але ось...

вже бачу її молоді очі (вони вже з уроди такі в неї) і її білі руки, бачу, як гарно укладається її сукня коло її постаті... як вона її збирає... а часом, як в суперечці зі мною — уступає мені. Не словом — лиш мовчанням і поглядом, і те мене денервує... зворушує, її консеквенція нечувана, до того вона "гербова".

Чи я старий? (Тридцять п'ять). Чорт знає. Про мене кажуть товариші, що я ще цікавий мужчина... що не одна сімнадцятилітня...

Ні. Не буду більш нині писати. Накрутив собі свій великий старосвітський стінний годинник, що мені ще по дідові владиці остався, і слухаю його ніжну музику, що настроює мрійно й відволікає від усього голосного, болючого, негармонійного, а думками лину туди, де було гарно, де не шарпало душу обов'язками всякого роду, а було повно молодечої поезії і віри там...

* * *

Дарма! — те, що звемо "будучністю", вилізає, виростає проти моєї волі з моєї минувшості... укладається приманчивими формами в будуче і глузує з мене... ет!

* * *

Моє становисько вимагає стільки праці й енергії, споживає стільки з мого єства, моїх ліпших нервів і почувань, з мого мозку, тупить тонкість, — що те, про що хочеться мені писати, має бути для мене ліком, має бути, як захована дорогоцінність, що має мене успокоювати і гарне минуле, себто мою молодість, пригадувати. Хотів би я, щоб воно вийшло просте, рівне, правдиве, викінчене, як різьбярська праця, а не як композиція неспокійних нервів. Попробую. Так.

Мене змучило й невдовило ще (з винятком поодиноких хвилин) моє дотеперішнє життя. Обдерло з усіх надій, з усіх мрій, скарбів моїх. Те, що лишилося ще в мені, жадне лише спокою, гармонії і поезії. Чи повірив би хто мені, що я, не такий вже молодий мужчина, тверезий в своїм заводі [2], бажаю ще поезії від життя?

Любові? — питає якийсь внутрішній голос в мені, мов зі споду душі, але я заперечую тому. І вона (одна й друга) обманлива. Запхалася десь за виховавчиню й ніби втонула. Але вони не тонуть, бо дно назад їх викидає; але я вертаю назад до любові. То — дитяча хвороба, котра і в старшій віці людей навідує та доводить до того, що чоловік набирається сам перед собою сорому. Вона гарна в розцвіті, гарна до фази поцілуя... а там — переминяється, як весна в літо, літо в осінь, осінь в зиму, — і кінець. Така. Але мені що? Мені добре з моїм дозрілим супокоем, з моїм осіннім почуванням, — і більше не кажу й не хочу нічого. Слухаю в своїй хаті, де царює моя мати, старосвітську музику, а далі — ніщо мене не обходить.

* * *

Знаєте ви білі рожі? Ті звичайні, не окулізовані, котрих листки ані не улискуються, ані не колють, а так собі — звичайні, матові з виду. Ті білі звичайні рожі (уважайте) виростають великими корчами, і цвіт їх досить повний. Листочки цвіту білі, і лиш серединою, звідки розпочинають розгортатися, ніби — кажу "ніби" — вони мов мріють рожевістю. Але то не значно. І не в тім річ, бо помимо того все ж таки білі рожі. Білі — від початку аж до кінця свого. А головна їх чудова прикмета (я б сказав — вони

гербові), — це їх запах. Запах, що викликає в душі мрії, шматок того, що зветься звичайним словом — рай, спомини з молодих щасливих літ і всяких образів з колишнім гарним, зібраним в одну хвилину.

Я лиш кажу.

Головна їх чудова прикмета — це їх запах. Якби можна описати запах, я б його описав. Тепер червень, саме дві такі рожі стоять біля мене, — і пахнуть, чарують...

Та дарма.

Запах тих рож — це те саме, що хвилеве почуття щастя. Зловиш його? Здержиш? Ніколи! Він один не дається спіймати, як те щастя, що існує лиш хвилинами — в нервах і настрою. Та проте, щоб мене добре зрозуміти, зірвіть ті лиш в черені цвітучі білі звичайні (запахом — гербові!) рожі й поставте їх окремо від блискучих, пишних, окулізованих в панських садах цвітучих рож, а відтак впивайтесь запахом всіх... а накінець лишіть собі білу звичайну... я все кажу — гербову рожу.

Вона виростає в звичайних садах корчами, в людей, що не мають можливості ні спроваджувати окулізованих рож, ні займатися взагалі багато плеканням цвітів, а пильнують більше здорову ярину.

Мої "білі рожі" — сами виховуються. На зиму загартовані самі собою, вижидають у мрійному півсні між стужею й сонцем наближення весни. А коли наступить червень, вони цвітуть... Гей, як цвітуть, процвітають вони! аж зчудуєшся тою несподіваною силою. Садять так багато з-поміж зеленого свого листя білого цвіту, неначеб не мали вже більше дожити другої весни, — дають з себе все, що мають. Одна молода залюблена дівчина, вічно розміряна, неначе кам'яніла з якоїсь розкоші коло тих рож, що цвіли в червні... Дивилася поважними очима на них, упоювалася їх запахом і, усміхаючись, несвідомо говорила сама собі:

— Я щаслива!..

Чуєте? Щаслива!

О, як люблю я ті ніжні, чутливі молоді істоти?.. Як люблю я ті звичайні, білі, загартовані, в червні цвітучі, білі, не окулізовані рожі!..

Так.

А все ж таки я ще не такий старий, щоб не пригадати всього, що цікавило й правило мною в моїй молодості, почавши від фахових студій аж до "національної роботи". Тоді... Тоді, як був я ще в академії, як належав до різних товариств, ходив гордий, мов князь, з лентою на грудях, співав, захоплювався.. агітував... покликував до бою й ненависті, ораторствував, де б не лучилось, вогненними барвами й малював, вкладаючи все своє я в "будучність", вірив і присягався в ідеї — і був молодий. Безконечно молодий.

Як сказав я — я родом з гір, з невеликого міста.

Дім моїх родичів звертав на себе увагу. Не тим, щоб був особливо гарний, а тим, що відсувався від дороги, мав перед фронтом чудовий зільник і невеликий, взірцево

заложений сад, котрий припирав до дороги, що була zarazом і головною дорогою цього міста. Хто до нас звертався, мусив вперед конче цей садок перейти, щоб дістатись до хати. Стіни хати завсіди біленько побілені і, до сонця улискуючися, взірцево чисті вікна ясніли приманчиво з-поміж дерев до переходячих дорогою й придбали хаті характер якоїсь ідилії. Сусідній дім, що був також власністю моїх родичів, задля чого головно уходив мій батько в декого за багача, притикав до нашого обійстя великим гарним садом і діливсь від нас лиш невисокими білими штахетами. Не був він захований від дороги в своїм саді, як наше мешкання, а навпаки — присунувся ближче до неї. Та зате мав він з східної сторони і до нашої хати звернену велику гарну скляну веранду, на котру завидували батькові не одні властители домів невеликого міста, називаючи її "попівською мошонкою", — що, мовляв, вона притягала найзаможніших, а взглядно найзначніших мешканців, котрі добре або щонайменше дуже точно платили.

Дім той був високо підмурований, і через те сходилося з веранди сходами в сад, котрий, як споминав я повище, притикав до нашого. О, той сад! Широкий, з старими овочевими деревами, перетиканий гарними рівними стежками й одною довжезною алеєю, що вела з веранди просто до невеликого павільйону, поставленого в глибині саду; а коло нього високі тополі, що вночі з-поміж овочевих дерев, мов справдішні сторожі, у висоту вганялися...

В тім домі мешкав один з найвищих урядовців малого міста з родиною, — з роду гербовий, і котрому на ім'я було Н. Обринський.

Були це люди поважні, інтелігентні і працюючі, що держалися здалека від веселішої часті мешканців міста, а дбали більше про виховання своїх дітей і про те — як висловлявся перед своїми найближчими друзями батько Обринський, — щоб, на випадок його смерті, не було між дітьми злиднів і неладу.

Кілька разів в рік бачено паню Обринську в церкві, і то, звичайно, з кінцем року, відтак на благовіщення і в т. ін. улюблені нею святочні дні.

Коли йшла вулицею, їй кланялися всі. Не тим, щоб була, може, краще або багатше одіта від других видніших дам міста, а радше тому, що уходила за взірцеву матір, походила, як казали, з "доброго дому" і визначалась великою чеснотою й добротою серця. Йшла рівною, поважною ходою, а zarazом якось скромно... З лиця поважна, а помимо того чимось молода, дякувала всім, що кланялися їй, милим і ніжним усміхом...

Батько Обринський і мати були більше, так сказати, до землі прив'язані люди, особливо він визначався практичним і невстрашимим розумом. А зате діти їх, сини й доньки, були якісь полохливі, з нахилом чи не до артизму, і як мені тоді видалось, замкненої, недоступної, зарозумілої вдачі, за винятком одної доньки. Через що мали вони бути зарозумілі, я не знав, і ніколи не мав спосібності вислідити те. Старші два сини могли бути моїми товаришами, одначе — не були ними, особливо спочатку. А дві доньки були чудного закрою. Старша, що була голосна [3] красуня й припадала мені до вподоби, була дика й горда, і займалась чи не виключно музикою. Рідко коли вдавалось мені заплутати її в довшу розмову. Вона червоніла, мішалась... відповідала сухо й зворушено й уходила. Пізнавши її, я мав двадцять п'ять років, і хоча ніколи не думав

поважно про женячку... то при її виді не раз насувалася мені гадка, що "з цією я б готов і оженитись, наколи б мене полюбила". Але що до того не приходило, я перестав цілком нею ближче займатися.

* * *

Молодша була інша.

Не менше поважна, як її полохлива сестра, вона займалася живо "жіночою квестією" [4], мріяла про цілковиту самостійність й ігнорувала, чи не з тієї причини, мужчин до нечемності. "Sancta simplicitas!" [5] думав я іноді про ледве чи навіть вісімнадцятилітню емансипантку, що, як оповідано мені, раз на все заперечувала вищість мужчини над жінкою, скидаючись [6] навіть в деяких хвилинах і опіки братів, що обох сестер майже обожали.

— Чому не були ви оноді на вечірку?—спитав я її одного разу з нашого зільника, спираючись коло білих штахет, за котрими в своєму саді стояла вона і з найбільшим спокоем з наймолодшим братом, хлопчиною, може, 12 — 13 літнім, заїдала порічки.

— Бо не мала охоти, — відповіла вона, не поглянувши на мене і вкладаючи в уста китицю червоних гарних порічок.

— То жалуйте. Ми чудово бавилися. Не оповідала вам ваша сестра? Вона чи не найбільш з усіх паннів гуляла [7].

— Нехай гуляє, — відповіла. — Вона любить гуляти. А я не хочу. Впрочім, і не знати, з ким могла би я там гуляти! — додала, все ще не підводячи очей до мене, неначе сама до себе говорила. — Як нас кілька дівчат зійдеться, ми дуже добре між собою бавимось. А найліпше люблю з панною О. К. гуляти. Але тепер її тут нема. Виїхала до кривих, а відти пізніше за границю.

Я поглянув на неї зчудовано.

— Як то, — опитав, — не було з ким гуляти? А мужчини для чого? Хіба на те, щоб, як кажуть, панни іміж собою самі гуляли? Невже ж це правда, панно Маню, що про вас говорять?

Вона глянула перелякано на мене.

— Що говорять? — спитала.

— Що ви не любите мужчин і завзята емансипантка. Вона всміхнулася, а відтак, мов опам'ятавшись, додала сухо й звисока:

— Завзята я? — ні... але...

— Але... панно Маню, не любите мужчин? Вона знов глянула на мене гарними молодими, майже дитячими очима і сказала, обійшовши перше питання:

— Танець люблю... навіть дуже люблю...

— Може, найліпше навіть solo [8] гуляти?

Вона поглянула на мене, але знов, як перше, трохи згорда, мов караючи мене за іронію, і не відповівши нічого, почала наново пильно порічки збирати, причім погладила свого малого брата мовчки по голівці.

— А я ще колись з вами погуляю... — зачепив я її, стараючись заглянути в її гарні очі, котрих вона консеквентне не піднімала, неначе в тій хвилині зв'язувала грубий

вузол. Вона не обзивалася.

— Панно Маню! Ви гніваєтесь на мене? — спитав я спокійно, між тим коли в мені, бог зна чому, почало варитись. — Може, тому, що я сказав, що колись погуляємо?

Мовчання.

Вона набрала повний рот порічок і почала їх преспокійно заїдати, між тим коли малий її брат, обернувшись до мене, поглянув мені допитливо в очі.

Я перехилився до нього.

— Чи твоя оця сестричка, — спитав я його, — відповідав тобі, як ти її про що питаєш? Ти, здається, також мужчина, хоч поки що маленький ще герой.

— Вона мені заївши відповідає, — відповів малий поважно і звернувся назад до свого заняття, зривати в малий кошичок гарні червоні овочі.

— Це значить, що лиш я тої ласки недоступний, — сказав я, випростовуючись. — Що ж, треба з тим фактом помиритись... — І, доторкаючись злегка капелюха, збиравсь я відходити.

— Пождіть, пане Олесь! — одіzwалася нараз дівчина, неначе щось добре в ній взяло верх над нею. — Я не хотіла вас обидити. А коли не відповіла вам на ваші слова, то це тому, що... — Тут вона, мов завагалась, урвала...

— Що вашої мужеської ласки, як емансипантка, не потребує... — докінчив я замість неї.

Вона спаленіла геть аж під темняве волосся.

— Цього я не казала, пане Олесь, — сказала, змішана.

— Ні, то ні. Цього були б ви мені, може, й не сказали, — відповів я, — але щось подібне — безперечно. Вона не заперечувала.

— Бачите? — сказав я. — Як добре молодих емансипанток розумію!

— Що хочете тим сказати? — спитала вона.

— Лиш те, панно Маню, що я вашу емансипацію не беру поважно. — Здається, не міг її глибше влучити, як оцими словами.

Вона змінилася. Зразу змовчала. Відтак, усміхнувшись гірким якимсь усміхом, обіzwалася:

— Не знаю, як вам те, що впадає вам і другим на мені в очі, представляється, і не задумую собі з цього виробляти суду. Одначе, коли вам моя, назв'їм це просто, "емансипація" видається якоюсь простою химерою або, як деякі вважають, забавкою, то ви помиляєтесь. Я поважно стремлю до того, щоб здобути собі власними силами якесь становисько в суспільності, і віддаючи їй свої услуги, стати собі самій ціллю. Ось, бачте... — додала нараз і показала на малого брата. — Оце та ще одне таке, як оце... буде більше потребувати батькової помочі, як я. Нас, як знаєте, є в хаті немало. Оце є наймолодше. А хто знає... — додала, — може, стану сама колись я йому найбільше підпорою? Я не знаю, пане Олесь! — додала вона, і її очі запалали нараз якимсь гарним шляхетним вогнем... — Я не знаю. Може бути, я уявляю собі самотійність жінки, як надто принадну й завидуючу, а в дійсності воно не є так. Може, я колись навіть і розчаруюся, але поки що в мене стільки охоти, енергії, запалу, мені

так хочеться поміряти, зужиткувати свої сили, розмахнути крильми, погордувати мужеською ласкою, котра завдає іноді жінкам стільки болю, упокорення, що чей же ніхто не схоче мені взяти за зле, що я хочу піти таким шляхом, як ішли та йдуть тисячі — за й переді мною, — і, здається, не пожалували. Будь воно добре, — додала, — будь і хибне, а моє шире бажання є піти за їх слідом...

Я дивився хвилю, захоплений її молодим запалом, мовчки на неї, в її гарне, потрохи зворушене лице, а далі обізався:

— Чи здійснення вашого бажання, а радше ваших мрій, залежать лиш від вас самих, чи має воно ще перейти... так сказати б, інстанцію вищості? Себто вашої рідні?..

Вона глянула на мене недовірливо, змішалася й сказала:

— З родичами, особливо ж з батьком, я ще не готова. Мати є за тим.

— А батько?

— Не похочує. Вагається з фінансових взглядів і не довіряє моїм фізичним силам.

Я позирнув на неї збоку. Вона була доволі висока, дуже ніжно збудована, неповно розвинена й досягала мені по рамена. Дівчина це завважила й усміхнулася.

— Ви міряте мене оком, так як іноді батько? Це найменше. Я здорова, сильна й маю в собі добру дозу відпорної сили. Я — "добра раса"...

Я всміхнувся. По хвилині, під час котрої вона на мене дивилася, я сказав:

— Про вас говорять, панно Маню, що ви внаслідок вашої, як ви самі сказали, "емансипації", дуже невічливі проти мужчин. А рішившись раз стати в ряди рекрутів науки, ви все ж таки будете приневолені підтримувати сякі-такі колегіальні відносини з товаришами. Як це буде?

— Я буду старатися пристосовуватися до всього, що будуть вимагати обставини мого оточення в цілі досягнення студій.. А далі? Буду держатися здалека... а найменше вже збільшати число тих, що так радо змінюють свої постановлення й погляди за мужеську ласку й прихильність.

— Чи ваші слова відносяться й до емансипанток? — спитав я;

— Так. На жаль.

— Чому ж хочете між них іти, коли знаєте, що не будете мати з ними нічого спільного?

— Я лиш науки хочу. Коли б могла її тут набути, я б між них не йшла. Я не люблю тих гостро замаркованих, не вірю їм...

Я видивився на неї;

— Ви їх не любите, Маню? Ви?.. — опитав я, здурований. — Я був переконаний, що саме вам т. зв. модерне жіноцтво, т. є. молодіж, подобається і, захоплені нею, ви хочете їх слідом іти. Емансипація заразлива, особливо в деякій стадії.

— Я лиш хочу науки й незалежного становиська; але, впрочім, я не в усім годжусь з ними. Пізнала деяких, і вони мені не подобались. Признаюся... я сподівалася чогось глибшого й поважнішого! Хоч не перечу... будуть і винятки.

— Становисько... кажете, панно Маню... б'єте на становисько, — сказав я протяжно й поглянув далеко вперед себе. — Чи, по-вашому, становить це вже все щастя?

Особливо в жінки?

— Щастя? — спитала вона. — Щастя... ні, але може. Всі гоняться за тим.

— Це правда... Ось і ви... хоч і які... здається, ненарушен! тим духом часу... а також хочете йти. Вона замовкла. Я бачив, вона боролась з чим-то. Відтак обізвалася:

— Я не вважаю, що саме становисько є щастя, лиш та особиста свобода й незалежність, що в'яжеться з ним. Ось в чім лежить для мене свого роду приманчивість в тій справі.

— Ви поробили студії. Хто б був того по ваших молодих очах сподівався, — відповів я й відвернувся від неї.

— Це мусить гарно бути, бути свobodним, удержуватись своєю власною працею, — сказала вона.

— Чи вам так тяжко припадає залежність від родичів, що ви такі раді позбутись її? — спитав я й на хвилину придивлявся їй поважно.

Вона змішалася, спаленіла.

— О, це ні! Але помимо того я хотіла б бути незалежною.

— Отже, хотіла, — сказав я протяжно й окинув її, як перше, поважним поглядом. — Мені здається, що якраз ви не дуже спосібні до боротьби з життям на власну руку. Ви, оскільки міг пізнати вас, з вашим вражливим успособленням і опозиційним елементом в крові. Поки набули б тої "самостійності", позбулись би "залежності", натерпілись би більше, чим вам здається. А що найважніше, панно Маню, самостійність жінки гірка. Життя грубе! — сказав я й підніс остерігаюче руку, побачивши, що вона має вже опозиційну відповідь на устах. — Будучи на місці вашого батька й братів, я б ніколи не підпирав вашого наміру!

— Ніколи? — спитала вона зчудованими очима.

— Ніколи! — відповів я спокійно.

— Слава богу, що не маєте до того права, — кликнула вона, поглянувши на мене поглядом чи не ненависті.

— Права — ні. Це безперечно. Але права на висказання своєї гадки ви чей же не заперечите мені, як і не заперечите навіть хоч би й самостійність всіх жінок.

Вона змовчала, але я бачив, як її руки зривали нервово овочі й кидали в кошик. Відтак, вхопивши мовчки брата за руку, вона, не глянувши на мене й півпоглядом, пішла.

Не далеко пішла вона, лиш кілька кроків, коли оце нараз її малий товариш, що був, очевидно, ліпший від неї, обернувся за мною, скинув капелюшину з голови й кликнув з всею щирістю дитини:

— Будьте здорові, пане Олесь! Будьте здорові!

— Будь здоров, Несторе... товаришу мій гарний, будь здоров; — в тій хвилі був би я його високо підніс угору, високо!

Вона, мов невидимою силою приневолена, оглянулася. Одначе, не кивнувши до мене й головою, майже погнала в хату.

Цікава та Маня.

Оноді [9] говорив я з її найстаршим братом про неї. Ми здибалися в кругольні [10] й хоча, звичайно, не дуже задержуємось в розмові, хоч симпатизуємо, вчора говорили ми там довше. Він допитувався в мене про якийсь правничий твір, котрий мені, на його думку, як "готовому" вже урядовцеві, може не був уже потрібний, а йому до правничого Іспиту придався би. Я вдовольнив його бажання, обіцяючи визичити потрібну книжку, ба навіть якесь і інше до того. А щоб не трудився він до мене, я казав, що передам "через штахети" малому Несторові, котрий заодно між листям за "золотими мушками" в городі нишпорить і на мій поклик з'явиться.

Відтіль я звернув незаметно розмову й на його молодшу сестру — про те, що її в товариствах, а головню по вечірках, не видко, та про її план віддатись вищим студіям.

Він усміхнувся.

— В нас ніхто не бере її план поважно, т. є. ми, мужчини: батько й браття її. Батько, котрому всяка емансипація жінок взагалі противна, каже, що зложений готовий гріш зробить їй ту саму прислугу в житті, як яке-небудь становисько; а ми, брати, також не є за те, щоб вона з хати сама виходила. Бути може, це не поступово, але ми цього не хочемо. Я один, — додав, — уже цілком ні! Студіююче жіноцтво, особливо те, по університетах, опротивіло мені до того, що я рішуче виступлю проти того, щоб і моя сестра пішла між них. Тим більше така, як вона, з головою, повного ідеалізму. Матеріалу до кращої освіти на власну руку зобов'язуюсь я достарчати їй, як по більшій часті і дотепер вже це роблю й далі, мій брат так само, а з "самостійності" нехай зрезигнує [11]. З природи вона інтелігентна й одарена, здобуде освіту й сама на власну руку, як робить це не одна дівчина й жінка в нас... А остаточно колись все ж таки закінчить свою дівочу кар'єру відданням. Маня вийде заміж. А як ні, то й ми брати є, що її не покинемо, хоч би й що прикре трапилось їй у житті. Фахова освіта робить з жінок рекрутів, — додав майже роздразнено, — і вже та сама думка, що вона колись готова на якусь "урядову машину" змінитися, мені така невиносима... що, як кажу, я один ніколи до того не допущу!

Я курих папіроску й слухав спокійно мовчки, як він майже зворушено говорив. Очевидно, любив ту сестру свою якоюсь, чи не ревнуючою, любов'ю.

— Вона сама іншої думки... — закинув я.

— Ми те знаєм. Всі знаєм. Вона ж тепер переходить свій "Drang— i Sturmperiode" [12], то що з нею вдієш? Найгірше, — додав, — що її найліпша товаришка, що на медицині, впливає на неї сильно в тім напрямі. Кожним разом, як перебуває вона тут під час ферій [13], а відтак від'їде, Маня майже розпачає, що не може рівно їй виїхати за границю й віддатись вищим фаховим студіям. По правді кажучи, я волів би, щоб панна К. з моїм братом заручилась, котрий її обожає, чим десь має по Швейцарії їздити и здавати іспити, а вкінці все-таки з часом до природної задачі жінки вернутися й віддатися. Одначе це не належить до справи, — додав і став. — Але Маня... ну, та на цю тему ми ще побалакаємо. Воно цікаво, до яких консеквенцій така молода голова іноді доходить, щоб лиш своєї цілі діп'яти. Та, як кажу... колись другий раз... бо тепер спішу.

"Тепер спішу!" Вони всі якісь такі нервові, вічно "спішаються"!

Він пішов справді, полишаючи мене зацікавленого і задуманого. Подібний він трохи до старшої сестри Оксани, має те саме гарне, мов виточене чоло, але усміх коло уст і самі уста то, їй-богу, Манині!

* * *

Вчора я її бачив.

Було по сильнім раптовім дощі.

Моя мати пересаджувала якісь цвіти в зільнику з служницею, а я проходжувався алеєю від хати до дороги, любуючись чудовим дощем, відсвіженим повітрям, поглядаючи тут і там за тими мряками, що, клублячись, садили, мов з китлів, з-поміж яруг і гнали кудись в далечину над верхів'ям заліснених гір, відслонюючи синє небо. На заході жевріло ще небо, і гори вирізувалися гостро на тім, мов розпаленім, тлі.

Скінчивши свою працю, мати прикликала мене, передаючи мені кільканадцять чудових братків до розсадження, з просьбою перенести їх "паннам Обринським". Я, не довго надумуючися, забрав цвіти й пішов. На вступі до хати стрінувся я з нею. Виходила саме в місто. Побачивши мене, вона спаленіла й стала. Передаючи їй цвіти, я не задержувався довше, бо сам не менше змішався, як вона. Від часу нашої дискусії я не бачивсь з нею аж до цієї хвили. Тепер, доторкаючись злегка капелюха та вступаючи їй з дороги, я поглянув на неї. Мені хотілось спіймати її погляд. Чи гнівалась ще?

Не збагнув.

Подякувавши кількома чемними звичайними словами за цвіти та запрошуючи мене до хати до "братів", вибачаючись, що мусить спішити в місто, — пішла.

Я не задержувався, сповнивши просьбу матері. Вийшов зараз за нею... і вернувся додому. Не заходив тут до хати; хоч і який порожній видався мені цього вечора наш садок перед зільником, — я вештався довго по нім. Білі нарциси, що метеликами звисали по стеблах, мішались у моїх думках із її білим обличчям і молодими великими очима...

* * *

(Пізніше).

Знов бачився з її братом.

Стрінувся й розмовляв. Цим разом, здається, мав він більше часу, бо зробив мені навіть пропозицію піти на прохід. А що це було вже по урядовій годині, і я не менше мав охоту пройтись, як і він, я пристав на його бажання, і ми пішли. Зразу розмовляли ми про різні іспитові справи, юридичні цікаві питання, національні біжучі інтереси, а врешті — перейшли на "приватне".

Ідучи та балакаючи, ми здибали листоношу. Я задержався з питанням, чи нема чого для мене. Для мене не було, як показалося, нічого; для мого товариша так само; та зате для п. Мані Обринської листець найшовся. Обринський, поглянувши наборзі [14] на адресу, сховав його. По доволі довгім мовчанню з обох сторін він нараз обізвався.

— Ви знаєте, пане Олесь, що моя старша сестра заручилася? Але доперва десь аж за рік має відбутися весілля.

По запитанню, за кого вона виходить заміж, я спитав ще, як стоять справи з планом його молодшої сестри відносно студій і виїздом за границю.

— Ніяк, — відповів він коротко й неохоче. — Поки що ніхто, крім матері, сестри, товаришки, і може ще й малого Нестора, її любимця, а почасти й ученика, не слухає її бажання поважно. Цікаво лише, — додав, — до яких засобів рятункових береться така молода фантастична голова, щоб, на її думку, добитися цілі або бодай помоцуватись з противними її мріям обставинами.

І тут же розказав мені, з заміткою не зраджуватися перед нею, як вона з якоїсь розпуки, щоб все-таки діпнути свого, рішилась вийти заміж за якогось старика професора університету, про котрого чула, що хоче женитися, та лиш сумнівається, чи знайдеться яка дівчина, котра б хотіла вийти за такого старого заміж. У молодих літах (чула) померла йому наречена, і він більше ніколи не хотів женитися. Тепер же, на старість, самота стала йому страховищем, він хотів би женитись, хоча б і на це... щоб його в його послідніх днях доглядала щира душа. І тут назвав він ім'я вченого, в професорських та інших кругах знаного й високо почитуваного професора.

Я з зачудування мало не зрадився. Я ж особисто знав ученого, що часто задержувався в ході по дорозі й сам з собою розмовляв. Одначе щоб молода дівчина, та ще от така, як Маня, чутлива, мудра й інтелігентна, могла на таку божевільну думку попасти, — я просто не міг повірити. Врешті спитав:

— Знає вона його особисто? Бачила хоч раз у житті?

— Ні, не бачила ніколи, хіба що з оповідання чула. Де й коли було їй таку мумію бачити, що іншої дороги не знає, як від своєї хати до університету і т. ін.? А поки ми сюди в горн спровадилися, вона до матури [15] готувалася.

— І що спонукало її до такого рішення?

— Це те, що вона, помимо своєї сімнадцятилітньої освіти, читання й інтелігенції, дитина й наївна, не діткнена суворою дійсністю, мов малий наш Нестор! З своєю живою фантазією, котрої багатство, як бачите, доводить до абсурдів, уроїла собі, що, вийшовши заміж за такого "вченого" (!), зможе нестіснено віддаватись упрагненням студіям, і він, як учений, буде їй в напрямі тім помагати.

— Дальше не думала? — спитав я.

— Очевидно, ні. Тепер, скільки мені відомо, бо це велика "тайна", про котру знали досі лиш сестра, її товаришка, панна В., — студіює вона фізіономії старих мужчин і впевняє сестру й товаришку, що вони для неї цікавіші від молодих. Каже, що хоче до старих лиць завчасу звикати.

Я розреготався.

— А от, бачте, це правда, — закинув цілком поважно молодий чоловік. — Не думайте, що я вам оповідаю казку. Хоч і яка тепер жіноча молодіж, як кажуть, з освіти "отверезена", все ж таки можна ще (правда, дуже рідко вже) подибати й такі істоти, як оця моя молодша сестра, з душею білою й чистою, мов голуб, і наївні іноді до крайності.

— І на чім стоїть справа тепер? — спитав я нетерпеливо. — Від кого довідалася вона про мумію?

— Від брата. Одного разу оповідав він, а говорить він завжди з великою приклонністю й поважанням про нього, раз, як свого професора і вченого, а по-друге — як чоловіка, котрий йому особисто дуже був прихильний. І балакаючи отак різне про нього, договорився до того, що мумія, мовляв, бажала б оженитися, лиш не знає, яким способом дістатися до ліпшої жінки, бо він уже до сімдесят років досягає. Маня, котра прислухувалася всьому з таким великим зацікавленням, що в неї аж очі побільшилися, спитала нараз поважно:

"Він не має жодних жіночих знайомостей?"

"Окрім своєї прачки, та може, ще й господині, певно не має нікого, його, — додав, — можна не раз здобути, він як та дитина. Кожному вірить. Може, маєш охоту здобути його серце? — спитав. — Попробуй. Оскільки мені відомо, він, може, приїде цього року сюди на свіже повітря. Але те не певно..."

Всі на це його питання розсміялися вголос. Вона зразу також. Однак пізніше замовкла, а остаточно домовчала аж до самого рішення.

— Тож як думає вона зайняти мумію? — спитав я. — Його ж тут нема, і хто знає, чи прибуде він сюди.

— Вона письменно рішила стати перед ним.

— Як то... писала вже? — спитав я, немило вражений.

— В тім то й річ, що писала, — відповів. — Як бачите, сімнадцятилітні голови скоріше рішаються, хоч би й на найповажніший крок. Не знаєте, такі голови кермуються самою уявою й фантазією, а в Мані фантазія неабияка. Чистий артист! О, той лист, той лист! — додав, усміхаючись, і сказавши це, він сягнув до кишені й подав мені якесь велике письмо.

— Даю його вам з тою проською, щоб, якщо є хоч трохи впливу у вас на мою сестру, зужити його на те, щоб її від повзятого плану щодо фахової освіти й виїзду за границю відвернути. А не зрадьтеся, — додав ще раз. — Маня вражлива й амбітна, і ми б собі оба чи не на ціле життя позбавили її довір'я.

— Не журіться, — відповів я. — В ліпші руки, як мої, ви не могли цей документ вложити...

Я розложив лист і наборзі почав читати.

Маню! Уявляю собі в тій хвилі твої прегарні молоді великі очі. Ось твій, на твою думку, ворог, що заодно дражнить і хвилює тебе: "мужик", як його люблять іноді прозивати за його походження з батьківської сторони. Він читає твою сповідь перед незнаним тобі старцем ученим. Ворог, що ще менше, згоджується на те, щоб ти ступила на шлях "самостійності", вибираючи тим чи не сумнішу часть життя, як уся твоя рідня. Ось як вона між іншим писала:

"Я ще молода (так кажуть вдома). Три місяці, як сімнадцять років скінчилось. Одначе чи має тут і молодість входити в діло? Здається, що ні. Не питайте, хто я. Сама вам скажу. Донька чесних родичів і сама чесна. Чула від мого брата, колишнього Вашого слухача, що бажаєте женитися, а не знаєте відповідної особи, щоб вам могла стати за жінку. Я донька бідних родичів, і маю лиш одне бажання в житті, а то —

віддатися студіям філософії; по більшості я вже гімназіальні студії маю, лиш латини й греки мені ще недостарчає. Треба б ще з рік попрацювати, щоб здогонити те, що не мала можності здобути. А відтак за границю (а може і не конче!), на академію. Оце моє бажання, моя постійна мрія, найулюбленіша ідея, з котрою я не розлучаюсь ні вдень, ні вночі, дарма що займаюсь і хатньою працею, і віддаюсь з великим замилюванням і музиці, і одної хвилиночки не сиджу з заложеними руками.

Вся праця ся займає мої руки, але дух бажає чого іншого! Та куди я загналася? Я кажу коротко, прямо. Я рішилась вийти за вас заміж, під умовою, щоб дали Ви мені можність віддатись дальшим студіям... а там і покінчити їх, та все оце — під Вашою достойною управою й дозором, моя-бо рідня противна моему планові. За все те прийміть у заміну мене, котра сповнить свято всі на себе повзяті обов'язки проти вас і не буде вашою довжницею під жодним взглядом. Фотографії своєї не прилучаю до цього письма, бо на разі такої на маю, але опишу вам ліпше сама себе. Я — негарна, щоб, борони боже, цього не думали. Я цілком негарна. А одно, що може разило б вас у мені — це мій голос (котрого сама не терплю), кажуть, альтовий, — та що я винна! Сестра сміється й каже, що це найгірше! (Вона дуже строга й поважна в своїм осуді). Очі мої, кажуть у хаті, молоді, як у молодій кітці (сталевої барви). Ніс, на мою думку, рішуче загрубий. А про уста цілком нема що сказати. Тепер я нещаслива. Але, ставши вашою жінкою, я буду найщасливіша людина на світі, Ваша вічно вам прихильна і вдячна

Маня Обринська.

Р. S. Забула ще одне: спом'янути про світ, з котрим зношуся тут (оскільки родичі дозволяють), себто про своїх товаришів і товаришок, їх небагато в мене. Найліпша товаришка за границею, друга вийшла заміж, а товариш... то... навіть сумніваюся, чи заслужив, щоб так його назвати. Це наш сусід — Богдан Олесь. Молодий урядовець, що живе тепер у своїх родичів, син-одинак заможного панотця (последній прямо з мужицького роду), від чого й звать молодого тут і там — "гордий мужик". Чоловік, як кажуть у нас в хаті, талановитий, поважний, тактовний (гу, як не терплю його за це), з будучністю "блискучою", один з українців, з котрим буде колись наша суспільність числитись і ним гордитись. Так кажуть у нас в хаті, за виняткові середущого брата, котрий впевняє, що з нього виробиться з часом "урядова машина" й такий же деспот. Нехай що він тепер такий; нехай що вія іноді і мрійний, мов поет; а колись він зовсім зміниться. Він один каже так. А я, сестра його, гадаю також так. Гадаю навіть більше ще. Кажу, що він людина зарозуміла, любить на все, хоч ніби незаметно, п'ятно свого я класти, стоїть під впливом старосвітських пересудів, приклонник "добрих форм", всього, що уходить, а що не уходить, а що вже найгірше мене зражає, — це те, що він мов на вічнім контролі над собою, щоб, не дай боже, жодна дівчина не уроїла собі, буцімто він нею займається. Фу! Така зарозумілість! Щоправда (цього я йому не відмовляю), він з поверховності дуже гарний, високий (я, напр., йому лиш до рамен сягаю), дуже поважний, елегантний, а як стоїть на залі по вечірках і приглядається крізь пенсне дамам, чи шукає котру між ними... чоловікові аж мороз іде тілом. Але

мені... не йде. Я його не боюся. Більше його великої строгої мами боюся, що над ним дрижить, а для мене (сама не знаю, чому) — страшна. Але його?... ого!.. Прошу о відповідь".

* * *

По прочитанню, я всміхнувся насилу.

— Цікава дівчинаї — сказав. — Ось який з неї критик! Хто б був того по ній сподівався?

— Це все дитинство, — сказав молодий чоловік, ігноруючи ділком послідню сторону листа. — Але скажіть самі, чи можна пускати таку дитину, бо такою вона в моїх очах ще і є, в життя на самотійність?

— Ніколи, — відповів я твердо, аж сам свого голосу злякався.

— Я знав, що й ви будете тої думки, — сказав він. — Одначе що сказав би, на вашу гадку, старий професор на оце письмо? — спитав він далі.

— Скільки я його знаю, — відповів я, — він реагував би на нього, бо воно надто цікаве й зраджує цілковито чисту Душу.

— І я тої думки. І хоч би я цього письма ніколи не вислав, я все ж таки хотів з вами про цю справу поговорити. Старша сестра зайнята своїм нареченим і віном, родичі й прочі в хаті про це не знають; а вона з таким довір'ям вложила це письмо цими днями в мої руки з проською, щоб я його до нього вислав, мимо того, що я їй рішуче заявив, що цей крок з її сторони майже ненормальний, що треба мені їй конче щось сказати. Вона від свого постановлення не відступає.

Я поглянув понуро на нього.

— Чей же ви не сімнадцятилітня Маня, щоб взагалі й думки до такого поступування допустити, поминувши таку божевільну ідею взагалі зреалізувати, — відповів я строго.

— Хіба ж я за те? — спалахнув він. — Я лиш у колізії [16], чим дівчину до тої міри зайняти, щоб свій план — здобувати фахові студії — взагалі цілком закинула. Вона так зжилася з тією думкою, що наколи не зреалізує її хоч почасти, розхорується. Ось до яких консеквенцій доводить її жива фантазія й надвишка енергії. Маня ініелігентна і а небуденна й готова побороти всі перепони, що ставились би їй на дорозі, наколи б лиш мала дозвіл батька й сяке-таке матеріальне удержання за границею забезпечене. Хто знає... — додав відтак по хвилі задумчиво, — котрий шлях для неї ліпший. Шукати долі поза домом у науці чи в традиційних границях, в дотеперішнім занятті жінки і її природній задачі?.. Вона до одного й до другого здатна.

— Про те не сумніваюсь, — відповів я. — Найкраща забез-пека жінки від всякої недолі — це матеріальна. Коли пустити її в світ, вона сама себе знищить, її вдача й чуття нанесуть їй багато горя. Старайтесь забезпечити її хоч почасти матеріально... а там... — І я урвав.

Він не відповів, але глянув на мене таким поглядом, що виразно сказав: "Ми те знаємо... але поки що...— А щоб уже зайняти її чим інтенсивніше, то нехай віддасться музиці, як її сестра, — обізвався я наново.

— Вона займається нею. Але це не вистарчає їй цілком, — відповів він. — Вона хоче

щось більше. Впрочім, до консерваторії також не піде, на те треба також більше засобів. Батько взагалі з хати не конче похочує дати її, а тепер, коли старша сестра віддається, не вчинив би цього за жодну ціну, любить її безгранично. Хотів би, щоб усі діти сиділи гуртом коло нього, за винятком нас, старших синів. Дівчатами, говорить, він не журиться. Чув я лиш недавно, як казав, що мусить для Мані шмат землі закупити, щоб його на всякі випадки мала, але чи зробить це, я не знаю. Мені одному розходиться о те, щоб її чимсь сильним заняти. Коли б хоч влюбилася, нещасна, то, може, й покинула б свій план.

Я спаленів на його слова, а далі, усміхаючись, вимушено
кликнув:

— То посадить її на коня і нехай верхом їздить. Вкоротці запалиться так до того, що свій план, хоч би й за старого вченого вийти, покине!

Молодий чоловік витріщився зчудовано на мене, а далі усміхнувся й собі й відповів:

— Це не без смислу, що ви кажете. Але поки що пождім ще... Я поспробую намовити її віддатися краще одній лиш музиці. В неї гарний талант. Попри те нехай читає і вчиться й здобуває освіту на власну руку... А там... побачимо, що дасться зробити.

— Це слушне, що ви кажете, — відповів я, чогось успокоений, неначеб тим словом поклав свій патент на долю цієї молоді незвичайної дівчини.

Він же сам більше про це не обзивався, а далі ми й розійшлися.

* * *

Вдома вечором на самоті я ще раз прочитав листа. Ось і скритикувала мене! Зарозумілий я, і старосвітський, і п'ятна свого я люблю на все класти, і перед формами клонюся більше, як треба, і мороз наводжу на людей, і господь знає, чим ще прогрішаюсь... такий я! Гей, Маню, Маню, не добре скінчиться наша приязнь! А хто побідить?

Не відчуваєш ти?

Я не відчуваю.

* * *

Це було рано.

Всюди панувала ще поранкова тишина. Я вибравсь, як не раз уже, на ранній прохід на найближчу гору в ліс. Мряки, що підіймалися вже з гір і лісів, мов позачіплювалися там у польоті під небеса, розпливаючися тужливо в пораннім сонці.

Поранкові проходи на гори в ліс — це була найкраща часть мого побуту літом у родичів. Ідеш отак рано, як у місті ще неповоружно, і купаєшся в чистім неповоружнім воздуху.

Опинившись відтак уже десь високо на горі і глибоко в лісі, станеш, розглянешся — і слухаєш.

Не йде щось лісом непорочно — святе?

Так. Це сам господь йде і благословить його глибоку тишину.

Господи, ти тут!

Як ніде тебе нема — ні по церквах, ні в людській груді, то тут... ти є!

* * *

(Пізніше).

Щоб дістатись якнайскоріше від нашої і Обринських хати на гору, а далі й у ліси, ми мусили вперед переходити ріку. Так і я. Не хочачи одначе переходити мосту, котрий був поставлений чи не серединою невеличкого містечка, що вимагало від нашого мешкання з годину ходу, я пішов прямо, так званою коротшою дорогою, поза наші й Обринські сади, котра вела до одної кладки. Звідти можна було дістатися скоріше на другий бік.

Кладка, поставлена з широких дощок, була все ж таки не ширша, як на одну людину. Приступаючи до берега ріки й звідти на кладку, я побачив нараз на противнім березі дівочу постать, у котрій по рухах пізнав я молодшу Обринську — Маню. Я станув і, вагаючися, ждав.

Вона там, на другім березі, на кінці кладки пізнала мене, очевидно, бо так само станула й неначе й собі чогось вичікувала.

"Рано вилетіла, як той жайворонок, — подумав я. — І коли я доперва виходжу, вона вже відкись вертає. Куди ходила так рано? Побачу зараз, який настрій проти зарозумілого формаліста. Злагідніла трохи? Від послідньої дискусії в саді ми ще не бачилися. Коли б нагода, — обізвалося нараз щось у мені, — щоб потрохи пімститися, — і з тим враз я злобно усміхнувся. — На разі студіює фізіономії "старих", — пригадалися мені слова найстаршого її брата. — Побачимо... побачимо, серце... коли наспіє відповідь від твого вченого".

Відтак, не вагаючись уже доївши ані на хвилину, я ступив смілим і певним кроком на кладку, що вона аж легко угнулась. При тім кинув оком вперед себе на молоду дівчину.

Що вона там гадала?

"Очевидно, перечікує, аж я не перейду перший, щоб не стрінутись у посередині кладки", думав я.

Гадаєте?

Де ж там.

Угледівши мене бистрим оком, вона нараз ніби блискавкою рішилася і, неначе заповідаючи мені якусь боротьбу, пустилася й собі переходити кладку. Та я тим не змішався. Неначе не бачачи її ще зовсім на кладці, я йшов однаковим і певним кроком уперед. Відтак, уже десь поза серединою ріки, де, здавалось, була вона найглибша, я станув і поглянув на неї. Обоє не могли ми йти, щоб не стрінутися. Може, вона завернеться?

Але ні. Ось вона ніби не помічає мене і йде далі проти мене. В мені спалахнуло гнівом, і я прискіпував ходу.

"Пожди, пташко, — подумав я, — нині ти побачиш, куди веде упір". І пішов. За кілька хвиль я опинивсь перед нею, однак враз зі мною й вона станула. Я поглянув на неї. Була біла, як сніг, очі мала спущені, брови зморщені, а уста були затиснені.

Я, споважнівши чомусь, зрозумів її нараз, і мені стало жаль молоді дівчини, що

так насліпо, майже дитинячо, піддавалася якомусь, як мені здавалося, штучно виплеканому почуттю опору або, може, на її думку, ненависті до моєї особи...

Як казав я — я станув.

— Добрий день вам, панно Маню! — обізвався я з уданим супокоем і подав їй руку. Вона глянула на мене заляканими очима, що в тій же хвилі набрали виразу гордої відпорності, — і "Добрий день"... бовтнула стисненим голосом, і знов приступила крок ближче проти мене, так що ми вже близько станули проти себе, і я виразно міг бачити, як у неї з внутрішнього зворушення дрижала на ніжних грудях ясна легенька блузка.

— А тепер що буде? — спитав я, усміхаючися. — Перейдете коло мене? Чи я коло вас? Не бачите, який я великий, і місця для нас обох нема? А тут ріка глибока, панно Маню! — додав я остерігаюче. — Впавши, можна навіть і утонут!

— Бажаєте, щоб я назад вернулася? — обізвалася дівчина врешті, і її уста задрижали, наче до плачу, між тим коли я сам сильно споважнів.

— Так воно виходить, — відповів я. — Як бачите, я маю за собою більшу половину кладки, тож шкода, щоб тепер вертався.

Вона окинула мене поглядом, і я перелякався тих очей... перелякався, а заразом стало мені любо й мило від них, так що я насилу відвернувся, щоб не пірвати її в руки й притиснути до себе. Звичайно, були вони такі дитячі й молоді, такі повні Несторового ества... а тепер у тій хвилі стали такі чимось переповнені, блискучі й поважні...

— Бажаєте, щоб я вернувся, панно Маню? — спитав я замість всього лагідно й приступив до неї цілком близько. Вона мовчала й подивилась на воду.

— Хочете? Мовчання.

— Або щоб я в воду скочив? Вона ще мовчала.

— Залежить вам справді на тім, щоб я вернувся? — спитав я терпеливо й схилився до неї...

Вона заперечала головою, не отвираючи уст. Я відітхнув.

— Я не вернусь. Маню... — сказав відтак, вкладаючи насилу супокій і твердість у свій голос. — Не вернусь, хоч повинен би це, з огляду на лицарськість проти дам, вчинити, і не бажаю, щоб і ви вчинили це, хоч, це кажу я прямо, воно було б краще, якби ви були трохи ліпші. Однак вам... як догадуюсь, залежить більше на тім, щоб бити головою об мур... моцуватись... проти... ну, може й проти себе... чим щоб вас мали люди за добру й уступчиву. Химерна з вас дівчина!

Вона, не поглянувши на мене, викривила погірдливо уста, ніби всміхаючися, а властиво закриваючи в тій хвилі якесь сильне внутрішнє зворушення, й обізвалася спішно:

— На вашу думку.

— На мою думку. Так воно і є, — сказав я. — Я питаю вас:

не приходить вам ніколи на думку, що, будучи такою неприязною, справляєте тим декому прикрість?

Вона поглянула на мене.

— Мені не здається, пане Олесь, — відповіла холодно. — А що там, взагалі, може

кому на тім залежати, якою я є, не думаю. Я надто маловажна людина, щоб своєю особою справляти кому приємність або прикрість.

Я зігнував її послідні слова.

— Що маю я зроби їй, на вашу думку, панно Маню? Вертати? Бажаєте того? — спитав я, зворушений. Вона боролася хвилину, а відтак сказала:

— Не хочу.

Я, як недавно, відітхнув, а далі всміхнувся.

— Не хочете! Значить, цікаву нашу ситуацію розв'яжемо так, як гордійський вузол, що одне з нас... скочить у воду! — мучив я її далі, не зверіючи ока з її ніжного профілю, а в душі любуючись якимось нею передо мною затаюваним зворушенням. — Одне, тому що з того, — тягнув я далі, — не буде жодному з нас хісна [17], то я поступлю так, як поступають старші з капризними дітьми.

І поки вона могла надуматися, що я маю на гадці, я, не сказавши більше й слова, обняв її мов справдішню дитину за стан, обернувся з нею й поставив її позад себе.

— Так, — сказав я, відітхнувши повною груддю. — Тепер можете вертати далі. Сьогодні, як мені здається, ми собі послідній раз у дорозі станули Більше цього не буде.

З тими словами доторкнувся я легко капелюха і, поглянувши в її очі, що заблиснули великими сльозами, обернувся й відійшов далі. Коли доходив кінця кладки, я оглянувся. Дійшла вже до другого берега?

Ні! Саме доходила.

А тепер... ось і собі оглянулася. Я зняв капелюх... поздоровив, а вона, не зважаючи на те, скочила живо з кладки на берег і побігла далі.

Гу! Яка дика, упряма! Така була вона.

В лісі ходив я довго.

Ніколи досі не почував себе таким вдоволеним, як цього прегарного поранку. До того здавалося мені, що вона все десь знаходилася недалеко мене, що десь заблисне її ясна одіж з-поміж смerek. Ніжна, з гордим капризним елементом у душі, з надвишкою якоїсь сили, що мучилася сама, неначе в неустанній пошуканці за відповідною для себе акцією, — а там і я станув на її дорозі...

Що поборювала вона?

Мене? чи себе?

Чи я помилився?

О, гордий мужику ти, Богдане... Куди загнався!

* * *

(Пізніше).

Сьогодні мав я з своєю матір'ю гострішу дискусію. Я збирався по довгім часі на часок до Обринських, а що в нас цвіли саме тоді гарні гвоздики, між тим один сніжно-білий, я зірвав його, щоб понести його Мані. Зірвавши два такі цвіти, я був саме тим зайнятий, щоб завинути їх у тонкий папір, коли моя мати в ту хвилину вступила в мою кімнату.

— Кому ти оце лагодиш, сину? — спитала й опинилася близько коло мене. Я

потрохи змішався тим несподіваним питанням. Однак лиш на хвилину. Вже в слідуючій я відповів спокійно:

— Я йду до Обринських і несу дівчатам цвіти.

— Дівчатам, Богдане? — спитала мати й тут же споважніла. — Старша заручена, як сам знаєш, у неї може буде незабавки [18] й весілля: отже, їй цвіти від молодих людей приймати, здається, ледве чи випадає. Оскільки я її знаю, вона їх і не прийме. Вона дівчина зарозуміла. Я думаю, що ти молодшій несеш їх. Признайся! — Послідні слова сказала голосом твердим, приказуючим.

Я маму свою любив і шанував, як, може, рідко який син, але саме в тій хвилі, коли вона опинилася нараз коло мене, висока, з обличчям, що прибрало вираз (коли хотіла) холоду й розказу, я сам похолоднів.

— Ну?.. Я поглянув, роздразнений на це запитання, на неї.

— Що вам, мамо, сьогодні? — спитав я. — Несу цвіти, то й несу. Чи варто з цього робити квестію?

— Варто остільки, мій хлопче... — обізвалася вона, підсуваючи окуляри аж на чоло, неначе вони заважали їй у тій хвилині дивитись повним поглядом на сина. — Варто, оскільки вже давно хотіла я спімнути, щоб ти... там... — вона кивнула головою в сторону Обринських, — не зачинав собі з дівчатами, а особливо з молодшою. Вона не для тебе.

Мені від її слів вдарила вся кров до лиця.

— Що вам, мамо, на думку приходить? — спитав я.

— Воно мані не віднині на думці, не новина для мена, — відповіла вона сухо. — Я завважила вже від довшого часу, що ти тою дівчиною займаєшся. Хочу тебе власне остерегти, що та Маня не є партія для тебе. А більше нічого. Обринський хоч чесний і вищий урядовець, але вбогий. Родина більша, видатки великі... що він може донькам дати? Нічого майже. Я розсміявся вголос, не відповівши нічого. Мати вразилася й поглянула проникливе на мене.

— Такої голої невістки, — почала наново, — я не приймаюся, сину, і не дозволю ніколи, щоб мій син, одинока моя дитина, внук владики, над котрою я, лиш господь знає, як дрижала й дрижу, котру сама одна виховувала на людей... бо батько, як сам знаєш, за своїми потребами... а там... (тут вона викривила гірко уста) — і за... склянкою... не так побивався за нею, як я. Тому ж тепер... де б я мала своїм сином, чоловіком уже на становиську, радуватися їй гордитися, він звертає свою душу до... такої Мані! Де твоя розвага, де твій звичайний розум?

Тепер я вже не сміявся. Випростувавшись проти неї, що була висока ростом, так що майже перевищив її статочну постать, я спитав:

— До якої Мані, мамо? Чи маєте ви тут на думці панну Обринську?

— Так, панну Обринську, якщо я з замалим респектом про неї виразилася, — відказала глумливо. А відтак додала: — Ми розуміємооо добре, мій сину, і не потребуємо між собою політикувати. Я тобі повторяю ще раз: я завважила від довшого часу, що ти займаєшся Обринською, хоч ніколи про те й не згадуєш. А ця дівчина не

для тебе, Богдане. Дай собі з Обринськими спокій, а найбільше з нею. Дівчина готова вроїти собі, що справді будеш з нею женитися, між тим коли ти повинен сам обчислити, що з такої женячки нічого для тебе не вийде, і що передусім я є тією, що для самотньої своєї дитини вибере пару. Ти повинен у священничих кругах обзиратися, але не йти між урядовців. Що там знайдеш? Статок, маєтки? Там усе без фундаменту. Дівчата виховуються для ока. Все їх майно: поверховність. А щодо розуміння господарки такої, як твоя мати її розуміє, то ані не питай! Звідки? Там з шелюга та в рот. Дай собі спокій, Богдане, не вона для тебе. Господь знає, чого вчепилася вона до тебе! — і почервонівши нараз з якоїсь, мені незрозумілої лютості, вона урвала і вмовкла.

Я був, щоправда, вдачі більше спокійної і поважної, але оцим словам я не міг довше спокійно прислухуватись.

— Що значить, мамо, ваше: вона? А по-друге, про женячку мені ані не сниться! Ще б чого не бракувало, щоб то мою жінку не я, а родичі, взгядно ви, мамо, удержували! Я доперва два-три роки як служу, тож про женячку думати не можу. Чим жінку утримаю? Отже, куди загонюєтеся ви з нею? Чим тота дівчина така велика в очах? Дали б спокій такій бесіді, мамо, був би я вам далеко вдячніший.

— Моє вона, Богдане, — обізвалася вона наново, — це те, що дівчина з таким диким, чи як то по-модному висловлюються, "поступовим" вихованням не найшла би відповідного місця в нашій хаті, де все діється по традиціях стародавніх добрих газдинь, де заховуються старі, давні обичаї, хороняться народні святощі... а нараз між усе те в опокій моєї поважної, взірцевої хати донька урядовця, емансипантка!.. Маєш! Сам скажи. З одної сторони, вона собі голову наукою забиває, а другим боком... і хлопцям рада. Кого ти поставиш коло себе, беручи її за жінку? Що вона? Чи то яка репрезентація? Вправді, Обринські — гербові, але що з їх герба без маєтку? Не українцям бавитися в герби, як іншим народам, їм що інше треба. Вже би вся моя фамілія, а то сама священницька, добре за голову вхопилася, дізнавшись, що Богдан Олесь, внук колишнього владики, так славно оженився! Но, но! Тож видиш, сину, — додала лагідніше, побачивши, що я ані словом не перебиваю її, — спам'ятайся, поки заженешся. Більшого добра, як його твоя мати тобі бажає, не придумає для тебе ніхто.

— Дякую вам, мамо! — відповів я їй спокійно, між тим коли в моїй груді щось аж варилося. — А щодо того, що Обринська дівчина з диким вихованням і, на вашу думку, хоч до науки хапається, а з другої сторони і мужчинам рада, то ви помиляєтеся! Вона дика, мамо, але дика, як і вони всі ті Обринські, вздержливі, амбітні. А щодо другої точки, що вона рада мужчинам, то ви ще більше помиляєтеся. Коли ви це бачили, завважали? — спитав я і тут же нервово розсміявся.

Спитайтеся мене, мамо, яка вона дійсно, ота, по-вашому, така Маня,, а я вам скажу. О, матері, матері! — кликнув я гірко. — Хто б годен вам догодити! які ви добрі, а які страшні й самолюбні! Хто б своє щастя у ваші руки уклав! Однак я знаю, — Додав я відтак, — що найбільше паде на вагу в оцінці цієї молодого дівчини, це все ж таки те, мамо, що вона без маєтку.

Та дарма, мамо, в тім дівчина не винна. Так невинна, як і в тім, що ось я зірвав ці білі цвіти.

— То ти легковажиш мої слова, сину? — спитала і глянула на мене з жалісливим докором, яким гамувала мене не раз, коли був я малим хлопцем і не все хотів піддаватися її приказам.

— Я не те, щоб легковажив, мамо, — сказав я спокійно, — але просто ви уроїли собі щось, що навіть ще і в мені не сформулювалося. Ані разу я ще про жодну женячку не думав, а ви он куди вже зачислилися. Я навіть не сказав вам, чи люблю її...

Вона всміхнулася й махнула рукою.

— Такі справи починаються цвітами, кінчаються женячкою, — сказала. — А ти знаєш, сину, що стільки всього мого щастя, що ти і твоя доля. Я несказанно тривожусь за тебе. В тебе нема мого характеру, сину, — докинула тихше, неначе за її словами крилося ще щось більше за те, що вже одверто заявила, — твердого, що... якби не він у мене, Богдане, ми б сьогодні не були заможними, а цілком убогими, незначними людьми. Багато перебула, боролась, напрацювалась я, сину, поки прийшло до того з нами, що є.

— Я знаю, мамо, — відповів я. — Я знаю, а з тим запевняю вас, що ніколи не буду невдячний проти вас. Одначе...

— Одначе... женитись... будеш так, як сам схочеш, без огляду на бажання твоєї матері? Правда? — настоювала на своїм.

— Як буду коли женитися, мамо, — відповів я, усміхаючись, — з Манею чи іншою, все одно, однаково буду для себе женитися, так як батько мій, женячися, для себе женився. Більше не можу нині сказати й прирікати, бо нічого й сам не знаю. А тепер не журіться бог зна якими видіннями з будучини, бо все те пусте, мамо. Здається, я лиш один у вас, мамо, — додав я поважно, знаючи, що тим словом я побиваю її неабияк.

— Один, синку мій... один... — сказала вона і, приступивши до мене, притиснула мене так широко до себе, що я, не промовивши ні слова, притиснув її руку так само до своїх уст. — Не дивуйся моїм словам, сину, — додала, ніби шукаючи помиреньня за свої слова. Мені серце само не дає супкою. Все щось віщує про тебе... і ту дівчину; тому я так, сину, іноді і вночі, як не можу вснути, боюсь і мучуся різними гадками про тебе. Кілька разів уже й самій пані Обринській, хоч і як її люблю й шаную, ба самій дівчині от так у балачці через штахети ніби жартом натякала, що ніколи не дозволю, щоб мій син де-небудь оженився, а найменше з убогою й емансипанткою! І здається, вони мене добре порозуміли, бо від того часу щось між нас мов уступило, хоча... я проти старої, дійсно, нічого не маю і люблю й шаную наскрізь, як добру й чесну людину.

Я прокинувсь мов вколений, і витріщився на неї.

— Мамо! — кликнув з жахом. — Ви справді могли щось подібне пані Обрияській, тій так високо поважаній жінці, і її доньці натякати?

— Ти в мене один, сину, а більше мене ніщо не обходить, — відповіла. — Зрештою, — додала, — ти чого так перелякався? Чи, справді, лише тому, що я мудрій матері дала

до пізнання, щоб свою доньку ліпше берегла, а їй, щоб собі непотрібних речей у голову не брала. Не бійся! Я ліпше знаюсь на жіночій тактиці, як ти! Не один попався за те, що був добрий і чесний. І щоб дівочі уроєння не розбивати, запхав голову в ярмо, і лиш тоді отверезився, як було запізно. Чи треба й тобі подібної долі? Я тебе не віддам з-під свого надзору так легко, як думаєш. Будь ти собі і який повнолітній мужчина, з того всього я сміюся. Ти передусім моя одніська дитина, одинокий мій син, а все проче в околу цього для мене маловажне. Сама Обринська мене добре зрозуміла, а дівчина... не менше.

Я боровся з собою. Гамувався, щоб не скипіти проти матері, котрої любов становила моє буття-щастя, а заразом мене, як от і в цій хвилі, просто тероризувала. Свідомість, що моя мати могла таку жінку, як паню Обринську, і враз з нею і її непорочну пташину своїми натяками обидити, відбирала мені рівновагу. Я пірвав за капелюх і звернувся до дверей.

— Куди, Богдане? — спитала мати, мов сказала "стій!", а був у неї голос напрочуд гарний і владіючий. Я станув.

— До них, — відповів я з твердим супокоем.

— Пощо? — спитала мати. — Оправдати твою матір? Залиши це. Я свого слова не відкличу... як не додам ще що!! Отже, бачиш. Остань! Я ще завади, твоя мати, — додала гірко.

— Що сказали вони'? — спитав я вмісто всього.

— Ніщо. Обринська не відповіла ані словечком, а молода... оскільки собі пригадую, закривши лице обома руками, незаметно зникла. Але що ані одна, ані друга, особливо молода, не взяла собі моїх слів надто до серця, свідчить факт, що в кілька тижнів пізніше бачила я, як та сама, по-твойому, "дика, як і всі Обри'нські", вилетіла ранесенько в ліс, щоб, вертаючи, здибатися з мужчиною на кладці, щоб він, син мій, котрого амбіцію змалку я виховувала понад усе, взяв її в обійми і...

— Мамо, ані слова більше!.. Вона розсміялася.

— Ти вже тепер так говориш, сину, хоч її ще не маєш?

— О, мамо, ви страшні!

— Я те бачила. На свої очі бачила, Богдане. Припадком з нашого поду, куди все ранком лізу, щоб звідти надзирати за пастухом, чи він, ведучи худобу на пашу, поїть її при ріці. Отже, те, що бачила своїми очима, тебе й її, не зміню. А тепер іди й стережись, бо, як бачиш, у мене очі одверті...

І справді я пішов. Пішов на те, щоб кілька хвиль пізніше зробити так, як вона, закрити обличчя руками й усміхнутися гірко.

О, матері! Яка жорстока, самолюбна та ваша доброта, яка вбиваюча, яка брутальна...

* * *

Що вона подумала?

Вона з своєю чистою непорочною душею, що була так далеко від того — "ловити" мужчин.

"Мужчин, — заговорило щось голосно в моїх грудях, і нараз я підняв голову. — Чи справді мав я право обурюватись на свою матір? Чи не залежало їй на їх ласці? — спитав я себе. — А лист до старого вченого?" І я відчув у тій хвили... (о, нічого іншого в тій хвили, читачу) як... зависть... Погану, грубу зависть.

Ані не бачила вона його, ані не знав він її, а вона, молода, напівдитина ще, освідчалась йому! Наколи б моя мати це знала, наколи б це знала... І майже не тямлячись, я розреготався, а далі станув і рішився. Тепер піду до неї. Зараз. Зараз, щоб поглянути в ті очі, що з виразу молоді, дитинні, уміють так добре ховати за собою тайни. Піду. Мушу бачити, як виглядає вона, відколи почула від моєї матері, щоб не роїла собі на мене "надії".

І забравши свої цвіти, я пішов до них.

* * *

Пішов просто в сад.

У них у саду гарно й тихо.

Я пішов алеєю, що вела до павільйону.

Був переконаний, що вона там була. Там любила вона найрадше пересиджувати.

Дійшовши до половини стежки, я почув нараз над собою десь звисока голос:

— Па-не Олесь!

Зчудовано підняв я голову й побачив на одній високій груші старшого трохи від Нестора його брата Василька, котрий, засівши на одній галузі без сурдутини й босоногий, заїдав грушки й оглядав цілий город.

— Ти що там, хлопче? — спитав я, усміхаючись, і доторкнувся капелюха.

— Я дивлюсь на світ і їм груші! — відкликнув дзвінко-весело.

— Їж здоров, — відказав я. — Але скажи, будь ласка, твої сестри й браття вдома?

— Є... всі, здається; он там, у павільйоні. І кожне уткнуло ніс у книжку й читає. Лиш Маня, здається, шие. Зрештою, тепер уже не знаю. І мене хотіли запрягти до чогось там; але я втік і сховавсь аж тут. Натє й вам одну грушку, пане Олесь! — І сказавши це, хлопчина кинув мені під ноги, замість одної, кілька пишних грушок, котрі вибрав з своїх малих кишенят. Відтак обернувши голову до павільйону, кликнув зі всеї сили: — Маню... пан Олесь іде!

На його голос, що мов дзвінок пронісся по саду, мені вдарило гаряче полум'я до лица. Чому кликнув хлопчина якраз про мене до Мані?

Але... сталося уже.

Я пішов далі й був уже недалеко павільйону, коли оце вийшов малий Нестор з павільйону і, не зважаючи цілком на мене, а звертаючись лицем виключно до брата на груші, кликнув спокійно, мов дорослий:

— Василько, не кричи!

Відтак, ніби сповнивши якийсь обов'язок і мов побачивши мене доперва тепер, підійшов до мене, глянув поважно в очі, а сам побіг по-дитячому, — здається, сповістити мій прихід.

Я увійшов у павільйон. Тут сиділи лиш обі сестри й Нестор. "Павільйон" — це була

лиш одна обширна кімната з трьома вікнами, котрі виходили всі на гарний сад. Найстарший Обринський, товариш мій, лежав на долівці на килимі й читав. Молодший сидів на кріслі перед вікном і висадив (на англійський лад) ноги аж через низьке вікно. Обі ж сестри сиділи на софі й шили, кожна для себе окремо. З усіх них був, здається, малий Нестор чи не найповажніше перейнятий своєю працею. А був він зайнятий розгляданням кількох звичайних метеликів, що їх мав переколених на шпильках у пуделочку на корочках власної фабрикації. Коли я увійшов, він, як недавно на дворі, не звертав на мене уваги. Лиш пізніше, коли я приступив нарочно до нього, щоб ще раз поглянути, чим займається, він обернув свою голову й поглянув на мене!

Які очі! Дивний, прекрасний хлопчина! Не, як би хто думав, самими рисами лица, що були в нього ніжні і як на дитину поважні, а своїми темними ангельсько-спокійними, милими очима впадав і захопляв він, малий, мене все однаково. Привітавшись, ми обмінялись кількома словами з братами, котрим був я, як здавалось мені, в тій хвилі не конче пожаданий гість; особливо молодшому з англійською позицією коло вікна. Він лиш неохоче змінив свою позу, сягнув по якусь книжку, що лежала недалеко нього, і, подавши мені мовчки руїку на привітання, поглянувши на Маню, вийшов. Старший попросив, чи не враз з дівчатами, сідати, — і з словами: "Я зараз скінчу", затопився наново найспокійніше в книжку. Я, не надумуючися, взяв крісло й сів коло Мані. Вона змінила незаметно барву і, спустивши над шитвом очі, зморщила злегка чоло.

— Ось, мої пані, які в нас гвоздики, — почав я і поставив перед дівчатами на стіл білі, як сніг, цвіти.

Старша сестра почала любитися ними, подивляти їх, між тим коли Маня, поглянувши на них півпоглядом, сказала:

— Справді, чудові. Білі, — і вмовкла. Старша, себто Оксана, заговорила дальше про цвіти, одначе розмова чомусь не клеїлась. Маня мовчала. Молодий Обринський піднявся з помосту й подав папіроси, між тим коли мною заволоділо несказанно прикре почуття. Я мав тут бути чимось винен, мав чогось каятися, а тимчасом так само терпів, як може і хтось з присутніх.

Нараз ситуація змінилася.

В кімнату вбіг Василько, живий і жвавий, як завше, і кликнув:

— Оксано! — звернувся до старшої сестри. — Мама кличе. Приїхав пан С. (себто наречений дівчини). Ходи зараз! Зрештою, мама казала, всі нехай прийдуть! — І сказавши це, вибіг, зник з очей.

Я піднявся, щоб попрощатися, бо відчув, що слово "всі" не відносилось в цій хвилі до моєї особи. Одначе Обринський (Роман було йому на ім'я) обізвався:

— Пождіть, пане Олесь, не відходіть, — і здержав рукою. — Заграєм у шахи. Ви давно не були.

Я вимовлявся, бо не мав охоти остатись, одначе він наставляв на своїм. Відтак звертаючись до Мані, що й собі піднялася з місця на поклик малого, щоб іти за сестрою, котра попрощалася перша, попросив:

— Преси маму, щоб нам вислала підвечірок сюди, ми заграємо в шахи.

Дівчина вийшла, і ми осталися оба з Нестором, що не рухався з свого місця, занурений у своїм занятті. Підтягнувши ноженята під крісло, сидів, не займаючись, як звичайно, оточенням, неповоротно, мов той павучок. Обринський сягнув за шахівницею, що десь на столі між книжками лежала, і почав укладати фігури, а я приступив до малого.

— Що ж, Несторе. Підеш уже незадовго знов до школи? — спитав я, схиляючись над ним.

— Так.

— А що зробиш з твоїми метеликами?

— Буду їх у пуделку держати, як і досі, — відповів і, сказавши це, він нараз, мов на тайний приказ, оглянувся до софи, де сиділи раніше сестри, і, побачивши там білі цвіти, принесені маю, що лежали там ще досі, кликнув: — Ваші цвіти, пане Олесь! Дайте мені їх тут; я їх до води вложу. Як так трохи ще полежать, помруть. Чому вони їх не взяли?

Я здвигнув плечима.

— А мені їх можна взяти?

— Можна. Вони такі, як ти.

— Вони дуже гарні. Мама дуже любить гвоздики. Я їм дам води.

І сказавши це та замкнувши щільно пуделко з метеликами й засунувши його старанно під софу, мов перед рабівничою якою рукою, вибіг прудко з хати. Тимчасом я засів з його братом за шахи. Я грав розсіяно.

По правді сказавши, я був би найрадше встав і пішов, але в надії, що, може, Маня верне в павільйон, і я з нею зможу на самоті поговорити, я остався й грав. За якийсь час вернув Нестор. Він ніс склянку з свіжою водою для цвітів і з тою самою уважністю, з якою займався щойно недавно своїми метеликами, вкладав тепер цвіти у воду.

— Так. Маня або Оксана будуть їх у мене просити, — промовляв ніби більше до себе, — але я, може, не дам їх. Чому Маня їх відразу не взяла?

Я всміхнувся і здвигнув плечима. Я один знав, чому вона їх не взяла, — знав аж надто добре.

Скоро по тім увійшла Маня до павільйону, а за нею дівчина з тацею, на котрій знаходився для нас, що осталися в павільйоні, панею Обринською висланий чай. Маня поставила його для нас на невеличкім столику перед софою. Відтак, запросивши нас до нього, сама станула на порозі в дверях, мов виглядала когось. У кілька хвиль пізніше обернулась, бистро підійшла до вікна, де малий Нестор стояв коло своїх цвітів, і взяла склянку з цвітами в руки.

— Добре, що ти дав їх до води, Несторку, — сказала, схиляючись над ними, — я забула за них.

— Ти забула?! — обізвався хлопчина, поглянувши на неї щиро, — а за той час пан Олесь подарував їх мені. Чиї вони тепер?

Вона змішалась, усміхнулась і, не відповівши, переклала їх у склянці. Одначе

малий, очевидно не маючи наміру зріктись так скоро свого недавно набутого права власності, звернувся до мене й спитав з своєю звичайною дитячою ширістю, котру я над усе в того хлопця любив:

— Чиї вони тепер, пане Олесь? Мої — чи Манині? Ви ж їх мені подарували й сказали, що вони такі, як я. Роман також чув, — і показав на найстаршого брата. Хлопчина говорив з такою повагою й натиском, що ми, хоч і всміхнулись, все-таки споважніли. Тому що Маня мовчала, і я завважив, що уникала стрінутись у тій хвилі з моїм поглядом, я встав, притягнув хлопця до себе і, притискаючи його малу головку до себе, сказав:

— Цим разом будуть вони вже твої, бо ти вмієш вступатися за своє право, а панні Манині принесу я другі. Добре?

З словом "добре" я схилився над ним і подав йому руку. Він вложив у неї свою дрібненьку, а відтак, поглянувши на сестру й неначе надумавшись, сказав:

— А тепер я їх дам Манині. Хочеш, Маню? Добре, пане Олесь?

— Як хочеш, товаришу, — відповів я спокійно, — вони твоя власність, можеш з ними поступати, як хочеш. Тут я вже не маю права рішати.

— Я хочу! — відповів він і відсунув назад склянку від себе, котру Маня була вже відсунула.

Вона всміхнулася, як недавно, погладила його мовчки, але цвітів більше не дотикалася. Замість того засіла на порожнє місце свого брата, що пив чай коло шахівниці, і почала вглиблятися в позицію шахових фігур обох сторін, між тим коли ми оба кінчали чай, балакаючи.

* * *

— Пан Олесь тебе поб'є, — обізвалася нараз Маня до брата, коли ми врешті станули наново коло столика з шахівницею, щоб зайняти свої місця. — Його позиція ліпша, як твоя. Позволь, щоб я перебрала цим разом гру за тебе. Я маю охоту.

— Ого! — кликнув брат, усміхнувшись. — Ти її поправиш?

— Може й поправлю, — відповіла вона, і її очі промайнули спокійно по мені.

— Хіба тільки що побаламутиш трохи, продовжиш гру. Я знаю, як ти граєш. Тебе пан Олесь ще скоріше поб'є. Я лиш втратив королеву й вежу, але позиція моя ще далеко від небезпеки. Зрештою, як хочеш — грай, а я зайду на часок до хати до будучого шурина.

— Ну, як поб'є, так і поб'є, — відповіла дівчина, уможовнюючися вигідно при столику, — а в полон не візьме.

— Хто знає, чи ні... — відповів я.

— Ні, пане Олесь, — сказала поважно, неначеб те, що сказала, не було жартом; і при тих словах окинула мене очима, мов ще раз впевняла мене, що — ні.

Ми осталися самі, бо Нестор ще перед братом вибіг. Жодне з нас не промовило більше й слова.

Вона грала бистро, відважно, майже визиваючи катастрофу, зовсім як її брат, котрого ученицею й була, а часами знов, мов дитина, без наміслу, попросту, щоб лиш

пересувати фігурами або щоб час здобути.

Так минав час.

— Ось тепер ви знов були думками деінде, — завважив я, коли вона, побиваючи вежою мого хлопця, виставила свого короля на небезпеку. Вона підняла голову й глянула переляканими очима; одначе зараз же, вслід за тим, затопилася наново в гру. В слідуючій моменті я загнав її короля в критичну позицію і, завдавши "шах", я підпер голову мовчки й ждав. Я мусив довше ждати, бо вона задумалась поважно. Спиняючи свій погляд мимоволі хвилями на її ніжнім лиці, що було так близько мого, мені нараз видалось, що на спущених її віях збираються сльози. Вона раз по раз піднімала нервово руку, щоб рятувати короля, але так само відтягала її, не можучи рішитися.

— Уважно, панно Маню, не спішіться, — упімнув я її нараз з уданим спокоєм, між тим коли сам був зворушений і чув, як мені щоки горіли. Так через декілька напружених, мовчань переповнених хвилин. Ситуація її короля була майже безвихідна. Вона не обзивалася, гризла уста, не підводила очей, а одначе я відчув усіма нервами, що в тій хвилі — був я в ній, і вона боролася не проти моєї гри, а самото проти моєї особи. Боролася з всею молодою енергією, з усім чуттям, що бувало чи не завше мотором всіх її вчинків. Та, як кажу, це тривало кільканадцять напружених, майже мучительних, хвиль. У слідуючій уже погнала її рука погідливим рухом по шахівниці й розбурхала всі фігури. Сама піднялася живо з софи.

— Я не можу, — сказала стисненим, зворушеним голосом, і її лице покрилося цілковито блідістю. — Уважайте мене за побіджену, — сказала гордо. І сказавши це, взяла свого короля й королеву, устала їх, лежачи, до ніг мого короля й королеви й, усміхаючися, з нервово здригаючимися устами відступила від столу. Зчудований її наглою зміною й таким вчинком, піднявся я й собі й приступив до неї.

— Маню, Маню, люба, що з вами? Чому так зворушуєтесь?

— Радуйтеся... — сказала вона, все ще всміхаючись глумливо. — Тріумфуйте!

— Чому б мав я радуватись?.. невже тим, що ви грали неосторожно, ризикуючи? — спитав я, силкуючись бути якнайспокійнішим, і взяв її за руки. — Ви дитина, панно Маню. Чи не така сама, як Нестор.

Вона відтягнула руку й відвернулася хутко до вікна.

— Ви гніваєтесь? Що з вами зайшло? Я ж не мав заміру зробити вам прикрість... — говорив я далі, силкуючись успокоїти зворушену дівчину, між тим коли мою грудь якась, чи не дика, радість, здавалось, ось-ось розсадить. — Чи, може, не можете простити те, що зайшло між нами на кладці? Обидив я вас? Коли так, то простіть. Я Це не в злім замірі вчинив.

— Я вам не маю нічого до прощення, — відповіла вона все ще схвильовано, — лиш прошу вас, залишіть мене тепер. Вас, може, вижидає ваша маги... залишіть мене. Ви бачите, я зворушена.

Мені нараз, мов блискавкою, просвітило в голові й обняло холодом. Ось що, вона, очевидно, знаходилася під впливом нещасливої замітки моєї матері, а побачивши мене перед собою, терпіла від того. Терпіла... а може... може, й рівночасно боролася з собою

в душі проти впливу моєї істоти.

— Маню! — сказав я поважно, приступаючи наново до неї. — Чи ми не будемо ніколи з собою мирно говорити? Чи мусить усе між нами блукати якесь роздражнююче, блудне світло? Схаменіться! Я ж не ворог ваш. Вам, певно, ніколи на думку не приходить, як дуже вражаєте ви мене своєю несправедливістю, своєю непокірною вдачею, і як глибоко я це відчуваю. Коли будете ви раз добрі?

Вона мовчала. Нараз обтерла рукою очі, в котрих зібралися сльози, і сказала:

— Ви найліпше зробите, як залишите мене.

— Я залишу вас, Маню! — відповів я. — Залишу. Але не в цій хвилі, коли бачу, що ви зворушені чимсь, терпите. Гадаєте, мені легко на вас глянути з свідомістю, що десь там у глибині вашої чистої душі видобувається кров жалю до мене? Не мучте себе й мене і будьте одверті. Воно пристойть краще вашій вдачі, як оця замкнена боротьба.

Вона поглянула на мене, а відтак сказала:

— Ви маєте слухність, що воно пристояло б ліпше моїй вдачі. Одначе коли одвертість сполучена в деяких разях з немилою задачею заподівати другим прикрість, то чи не ліпше вимовчатись і терпіти самому?

— Це значить, іншими словами, по-вашому так: "Як буду я проти вас одверта, то заподію вам тим прикрість". Чи не так? — натискав я на дівчину, що, очевидно, боролася в тій хвилі за щось з собою.

— Я не обов'язана розкривати перед вами те, що між нас не належить, — відповіла вона, паленіючи й відвертаючи від мене своє лице.

— Ні. Справді ні, Маню. Хіба що, може, з співчуття. А співчуття вашого я не потребую. Та будь-що-будь, — додав я гордо, — я відчуваю, що ви стоїте під впливом якогось непорозуміння, більшого, може, ніж я догадуюсь. Я йду з пересвідченням, що колись ви самі переконаєтесь, що я в тім не винен, і прийдете з тим, що "не належить між нас", самі до мене.

— Ніколи! — почулось від неї твердо.

— Ніколи, панно Маню?

— Ніколи, пане Олесь!

Говорячи, ми віддалялися мимоволі від себе. Тепер по цих її рішуче вимовлених словах я опинився небагатьма кроками біля неї і, поглянувши в її розгорілі очі, я сказав цілком спокійно:

— Прийдете! Розуміється, в тоншім значенні слова. Я бачу ліпше в будучність, як ви. З усією вашою відпорною вдачею... з вашою хоробливою амбіцією ви не вдієте нічого. Дарма, що боретесь.

Вона дивилася на мене великими, з зворушення майже потемнілими очима й сказала:

— Ні. Недарма!

Я розсміявся. Тоді вона, мов приведена моїм сміхом до крайності, сказала:

— До кінця цього року залишаюсь ще тут, а в лютім слідуєчого, по весіллю моєї сестри, я їду до Ч. і записуюсь на філософію. Отже "недарма".

Такого обороту я не сподівався і в першій хвилі зчудувався.

— Ви, справді, не покинули своєї думки? — опитав відтак, маючи на гадці весілля з старим професором.

— Ні, цілком ні. Воно вже вирішено.

— За згодою родичів? — спитав я.

— За згодою родичів.

— Віддатися?

Тепер прийшла черга на неї чудуватися. Одначе по хвилині вона, мов надумавшись, відповіла:

— Може, й віддатися. Чому би ні?

— З цього не буде нічого, — відказав я твердо.

— Ого! Може, й тут присвоюєте ви собі право сягати активно в моє життя? — спитала вона, приступаючи до мене ближче?

— Так, панно Маню. Цим разом і тут.

Вона розсміялася подразнюючим сміхом.

— Слава богу! Тут ви не маєте ані одного словечка ані півсловечка до сказання, — сказала зворушеним голосом — У таких справах рішала б я одна, сама. Чуєте? Виключно сама одна. Ні батько, ні мати, ні обставини, а сама я одна

— І я, Маню! — докинув я і вказав на груди, де в кишені знаходився й догі її лист до старого, і споглянув їй у лице Вона, зворушена, аж пополотніла.

— Не мучтесь, — додав я спокійніше. — А схаменіться, до чого воно доведе. Боротьба проти ворожих, нашу істоту й гідність понижаючих зворушень похвальна й пожадана. Але тут, Маню, шкода вас і вашої енергії. Тут не вдієте ви нічого. Ви не самі стоїте в тій боротьбі. — І сказавши це, я пошукав свого капелюха і, вклонившись, вийшов.

Її погляд промайнув по мені. Стояла на своїм місці, звернена лицем до вікна, з зморщеним, мов з фізичного болю, чолом і затисненими устами.

Виходячи вже з алеї, я побачив Нестора й Василька, які силкувалися пустити в повітря свого паперового "драха" [19]. В тім я їм поміг, і коли він справді чимраз вище підіймався, несений вітром угору, я схилився над Нестором і шепнув йому до уха:

— Піди до твоєї сестри, там у павільйоні, і попроси, щоб також до вас вийшла й поглянула за драхом. Нехай тепер сама не сидить.

Сказавши це, я хутко пішов.

* * *

(По довгім часі).

Я не бачу її і не чую про неї нічого. Чув лиш від Василька, що незадовго має відбутися Оксанине весілля. Отже, скорше, чим було зразу постановлено. Всі, очевидно, зайняті, хоча весілля має цілком тихо відбутись.

* * *

(Пізніше).

Вже по весіллю, і молоді від'їхали.

Ми лиш у церкві на вінчанні бачилися, а радше сказавши, собі в очі поглянули. Виїжджаючи, забрала свекруха молоді Оксани і її з собою. Нащо? Цікаво б знати! Там на селі в неї вона має довший час перебути. Та свекруха вдовиця, з виду поважна й добродушна пані (чую, посідателька невеличкого маєтку), живе враз з нежонатим своїм старшим сином, управляючим тим маєтком. Чи не "математика" яка криється за тим усім? Син той не жонатий, мати "старша" вже жінка, — майся на бачності, емансипантко, бо син той симпатичний . мужчина, а обставини могли б потягнути й деякі кансеквенції з того довшого побуту за собою. Та ба! Що мене те все обходить? Нехай їде або не їде, я її плану не розіб'ю. А щоб я вже нею так дуже був зайнятий, то не скажу. Здається, наш роман(!), ледве розпочатий, скінчився. Я ледве чи буду нею ще займатися. Твереза моя мудра мати не мала неслухності, коли остерігала мене перед нею, відчуючи материнським інстинктом невидимі її поступки на будуче...

Добре, що приїжджає до нас Дора Камінська з Ч., улюблена донька тіточної сестри матері моєї. Донька консисторіального совітника, дівчина не без маєтку, і саме ідеал, з котрим, на тайну думку матері, я міг би спокійно колись одружитися. Вона жива, хитра й може людину до себе, хто б її не знав так, як я, і на довше прив'язати. Вона роз'яснить нашу хату, а бодай на часок — і мене...

* * *

(Знов пізніше).

Сьогодні здибав я, вертаючись з уряду, малого Нестора, який ішов до школи. Розуміється, я його задержав.

— Що чувати коло тебе, Несторе? Чому так вчасно йдеш до школи? Тепер ледве по першій.

Він поглянув на мене поважно й відповів:

— Я обіцяв одному хлопцеві в школі показати німецьку задачу. А що він далеко від школи мешкає (він селянський син), і через полудне остається в школі, я йду скоріше, щоб ми повчилися, поки зійдуться інші ученики або й сам професор.

Сказавши це, він вклонився й уже хотів іти далше. Хлопчина очевидно спішився, і моя задержка не була йому пожадана.

— Пожди, не спішися так! — задержав я його. — Ще маєш доволі часу. Тепер, як кажу, саме по першій; розкажи мені, що вдома чувати, і чи всі здорові.

Хлопець з чемності станув, хоча по ньому було видно, що моє здержування його майже боліло, так спішно було йому йти, і не знав, з чого починати. Одначе надумавшись, відповів коротко:

— Всі здорові.

— А сестра твоя... Маня, що пише? — спитав я просто.

— Не знаю, що пише. Лиш прислала мені великого рогача в пуделочку й писала, що його зловив для мене пан Янко.

— Хто є пан Янко? — спитав я, вдаючи, що не знаю.

— Брат Влодка (себто мужа Оксани).

— Так?

— Так, — відповів малий і додав радісно: — Рогач такий гарний, я його все в саді пасу.

Я всміхнувся. Він був ще подеколи дуже дитинний.

— І нічого не писала Маня?

— Нічого, — відповів, а відтак додав: — Вона там вчиться на коні їздити!

— Як, Несторе?

— На коні вчиться там їздити, — відповів малий твердо. Мені при його словах вдарило полум'я до лиця.

— Хто її вчить?

— Пан Янко. І їй там дарували красне сідло.

— Хто?

— Я не знаю, але мама знає.

— А коли вона верне?

— Не знаю. Мама казала, що за чотири тижні. Але я вже мушу йти, — додав, поглянувши на мене благаючим поглядом, — бо на мене буде товариш ждати. Я мушу... я обіцяв.

— Іди! — сказав я, — і додержуй усе слово, а вийде з тебе колись гарний муж.

Малий, щоб здогонити втрачений зі мною час, віддалився поважно кілька кроків, а відтак, оглянувшись за мною, пустився бігцем.

* * *

Я пішов, мов засоромлений, і якийсь гарячий біль стиснув моє серце.

"Вона вчиться там на "коні" їздити (як колись я це її братові раїв. О!.. яка іронія!), і пан "Янко" вчить її, — повторились самі з себе дитячі слова в моїй душі. — Розуміється, це якраз щось для неї, вона все коней у свого батька випещувала. Розуміється також, що сама не буде вона там їздити, що "пан Янко" буде її супроводжати; буде нею на полях, на самоті опікуватись. — І тут, при тій гадці, я погано сам до себе всміхнувся. — Коли буде всідати на коня, він їй підставить руку під ногу, і тоді буде мусила до нього зближатися. Ні. Обоє — зближуться до себе. О, ми те знаєм... ми те все добре знаєм!" І знов викривив їдкий усміх мої уста.

Роздразнений такими й подібними думками, я згадав мимоволі свою матір, що одна любила мене правдивою любов'ю й одна сама бачила поки що те невидиме, що мало мені, може, колись у житті нанести горе, — старалася мене від того охоронити, а я опирався, між тим коли вона ось... уже вчиться верхом їздити!

І вже не покидали мене думки про неї. Я бачив її заодно на самотніх полях на коні, а коло неї його, котрого бачив я на вінчанні її сестри, гарного мужчину, з чорною, на груди спадаючою, бородою, що був її дружбою. Про нього знав я, що був пожаданою партією в своїй околиці. Вона молода, чутлива, моєю матір'ю зраджена, — що дивне, якби звернула свою душу до нього? Взявши на розвагу її фантазію і її амбіцію, вона готова мені й моїй матері наперекір вийти за нього! А він може "кожної" хвилині женитися! Між тим коли я... гм... а до того його мати за Обринськими. В мені здіймився знов жаль у грудях — і він гнав мене так, що я в своїй задумі майже не

стямився, як перейшов шмат дороги й побачив себе вже недалеко нашого мешкання... а радше перед домом Обринських, котрий мусив, ідучи й вертаючи з уряду, минати — і тут же отверезився. В вікні, де іноді бачив я молоду-дівчину або її сестру, побачив я тепер у тій хвилі її матір, яка підносила жалюзію. Я поздоровився, а вона, дякуючи, усміхнулася. О, усміх тої жінки, о, той усміх її!.. Кілька разів згадував я його в своїй уяві, нав'язував до її дітей у пізнішій житті. І доброту зраджував він, і ніжність, і біль... а разом був мов освячений чимось з нутра її... Вмить змінився образ Мані в моїй уяві й неначе побачив я нараз її лице з її молодими непорочними очима, що найкраще свідчили про свою душу. Ні, ні, вона не була такою, якою я ще перед хвилиною уявляв собі її. Вона не була такою. Вона була дочка цієї жінки, була добра, чесна, а я... І, мов опарений... поспішив я далі. Що був би я дав у тій хвилі, щоб моя мати була не робила тих натяків відносно моєї особи... до цієї жінки і... її дитини, що був би дав я за те! Та ба!.. По весіллю сказала пані Обринська до одної знайомої, котра її чіпнула, що, мабуть, незабаром віддасть і другу доньку, що наколи б друга мала бути нещасливою або мав хтось нею з родини її чоловіка погорджувати, вона воліла б її побачити — мертвою.

Мамо! Чому це були ви тою, що висказала такі слова! Чому ви не були тою. Але... о, матері, матері! Сторожі дітей ваших, з бажанням і терпінням, з вашим небом і пеклом для ваших дітей!..

* * *

(Пізніше).

З города чіпнув я малого Нестора, що нишпорив, як не раз, між листям за годівлею для своїх гусільниць, рогача від пана Янка і т. ін. з запитанням, що робить?.. Від підвів голову й поглянув на мене очима, мов був у тій хвилі в цілком іншому світі.

— Що там поробляєш? — повторив я лагідніше своє питання.

— Нічого. Шукаю за одним павуком, що впав мені ось тут десь на землю між малинами, і не знаходжу, — відповів затурбованим голосом.

— Байка, хлопче! — кликнув я. — Що тобі до павуків? Лиши їх у супокій... ще колись вколять тебе...

— Ні. Я йому хотів лиш докладно придивитися.

— Побачиш другий раз!

— Ні. Я сьогодні мушу бачити, — відповів малий. — Він десь буде... тут... я... зараз... — І не звертаючи більше на мене уваги, розділив корчі малин і нишпорив далі...

— Запиши, Несторе! Побачиш другий раз. Чи лиш він один павук у городі?

Він знов поглянув на мене... Одначе шукав далі.

— Що то має з тебе вийти, якийсь природознавець, чи що? — опитав я.

Малий відступив від корчів з резигнуючим поглядом і не відповів нічого. Очевидно, не зрозумів моїх слів і не був мною вдоволений.

— Він не був великий, — обізвався врешті.

— Тим менша шкода, — потішив я й усміхнувся.

— Але я хотів його бачити, приглянутись йому цілком зблизька.

— А я тобі перешкодив. Правда? — питав я і вдивився в його дитинне лице й дуже

гарно закроєні її уста. Він не відповів. По ньому було видно, що не хотів заперечувати моїм словам, але не хотів і признати.

— Може, вже й не побачу більше такого, — сказав, ніби вибачаючись. — А цей був такий дрібнесенький... а такого ще я не бачив, шкода.

— Правда, то велика шкода, — відповів я з уданою повагою. — Що ж робити? Не одного шкода. Ще будеш їх бачити досить, поки покінчиш школи. А тепер скажи... коли вертає твоя сестра Маня?

— Маня? — (І знов той гарний задуманий погляд).

— Маня, хлопче... сестриця твоя.

— Маня верне... вже, може, незадовго.

— Сама?

— Я не знаю. Я лиш хочу, щоби вона вже швидко вернула, — відповів він.

— А то чому?

— Бо вона мені допомагає в науці. Братів нема... а я часом не знаю, як виробляти математичні задачі. А вона мені часом показувала... Але... я б і так хотів, щоб вона вже вернула.

— Любиш її?

Він усміхнувся мило.

— Люблю, — відповів щиро, схиливши по своєму звичаєві головку в один бік.

— Отже, бачиш. А пан Янко не приїде?

— Не знаю. Але вона приїде. На суботу маю я мати математичну задачу.

— Трудна?

— Я пробував зараз, як професор завдав, і трудна. Але потім я її виробив.

Я усміхнувся.

— Ти, бачу, жвавий хлопець. Але... — додав я, — як ще колись трапиться тобі така, що не зможеш її і "потім" виробити, то прийди до мене. Я тобі поможу.

Він заперечив головою.

— Що ж, не хочеш?

— Я її може прецінь сам вироблю, — відповів.

— То й добре, — відказав я. — А до сестри не пишеш?

— Лиш раз писав. Але сьогодні, може й зараз, буду писати.

— Лист?

Він заперечив головою.

— Що ж?

— Щоденник, — відповів таким наголосом, неначеб я мав про те вже знати. Я зчудувався.

— Щоденник, ти?... Хто це тебе навчив?

— Маня. Але я щоднини не маю писати, лише тоді, як щось маю до записування. Ви не знаєте?

— Ні, товаришу, не знаю. А що ти сьогодні, наприклад, запишеш?

Він поглянув на мене, заклопотаний... а я, відгадавши його дитячі думки, сказав:

— Про павучка?

Він спустив очі в долину й мовчав. "Чисто Манина вдача", подумав я.

— А про мене запишеш що коли? Він почервонів.

— Як прийду до вас з математичною задачею, то тоді запишу. А тепер...

— Тепер ні. Я розумію, — відповів я, усміхаючись. — Отже, гляди, приходь. Все одно, чи я тобі поможу в задачі, чи... Маня... ти приходь...

Я подав йому через штахети руку, котрої він несміливо доторкнувся, а відтак відбіг...

* * *

Через три тижні нічого, крім дощу, мряки й сухої притуплюючої урядової праці. Хоча я й переходжу щодня по чотири рази попри дім Обринських, про неї я нічого не знаю. Вернула? Ні? Не знаю. Навіть малого Нестора не бачу. Мабуть, ходить пильно до школи, а вернувши, поринає в своїй задачах, щоб їх самому виробити, — і його не бачу. Ба ні, раз таки бачив. З підкоченими аж по коліна шараваїрками — я бачив його, вертаючи додому в обідню пору, як ходив у саду в високій траві босоногий, і шукав чи не за яблуками. Коли я поздоровив його з дороги, він став і дивився за мною, мов хотів щось мені сказати, а відтак, не рішившись, не сказав нічого. Отже, й він ні.

Сьогодні третя днина, що дощу нема, небо одяглося синявою, а сонце аж припікає, дарма, що кінець вересня. Вернувшись з проходу в лісі, де щохвилі мусив лицем стрічатись з павутиною, що простягалася від смереки до смереки, я кинувся в своїй кімнаті на софу й лежав, випочиваючи... Не довго лежав я так, коли оце чую під одвертими вікнами моєї кімнати, в зільниці, голос матері.

— Що ти тут шукаєш, хлопче? — питала когось. — Загубив що, чи що? І куди ти перейшов? Чи не через штахети?

— Через штахети, — відповів на моє превелике здивування голос Нестора.

— Так, я добре відгадала. Та стережись, щоб я тебе більше тут не бачила. Коли що будеш потребувати... то знай, дорога до нас через хвіртку, а не штахетами передрапуватись. Розумієш?

Мовчання.

— А тепер іди!

— Я до пана Олеся... — обізвався знову голос малого. І тепер, схопившись, я став на рівні ноги. В першій хвилі хотів я через вікно до нього вихилитись, але, обміркувавши, що краще побалакати з хлопчиною на самоті, я здержався, подаючись на хвилюк назад від вікна, тим більше, що слова й інтонація голосу моєї матері, які зачув я саме в тій хвилі, заставили мене мимоволі перебрати роль підслухуючого.

— Чого тобі до пана Олеся? Може, по цвіті для твоєї сестри? — говорила вона з роздразнюючою гостротою. — Цвітів нема.

— Я не по цвіті, я... до пана Олеся... — відчувся шовковий дитячий голос у відповідь.

— По цвіті, кажу, — наставляла мати на своїм. — Не вмієш говорити? Та все одно, що скажеш, я знаю, чого ти прийшов.

Мого сина нема вдома, іди!

"Мамо! — вирвалось тут глухо з моєї груді. — Мамо!" — а далі й завмерло. Що мав я робити? Вихилитись у цій хвилі вікном і понизити її перед дитиною, виказавши себе, що "дома"?

Цього я не міг. Не міг так само й знести, щоб вона накидалася обидливо на невинну дитину, що й без того десь з своєю несміливістю боролась, поки з'явилася тут. Хвилину я вагався, під час тої хвилини чулося з-під вікна далше:

— Ти не чув, що мого сина нема вдома? Мій син не для вас. Затямте це собі всі. Всі що до одного, раз на все!

Тепер я вже не вагався. Я вже знав, що роблю, і так, як стояв, я вийшов у город, опиняючись несподівано між ними. Мати. станула, мов укопана, почервонівши аж під сиве волосся, побачивши мене... А малий Нестор, з побілілими устами й очима широко створеними, кинувсь з усім дитячим довір'ям до мене.

— Я лиш до вас, пане Олесь, не по цвіті! — виговорив він насилу, поборюючи помужеськи плач. — Лиш до вас хотів, — і з тим обернувся, щоб відійти. Одначе тут я заступив йому дорогу.

— Я знаю, що не по цвіті... ти мій гарний, гарний товаришу. Знаю надто добре, що не по цвіті.

І майже не тямлячись, з якогось жалю, що прокинувся у моїй груді, я притягнув малого до себе й притиснув до своїх грудей.

У тій хвилі розсміялася моя мати... О, яким морозячим, до сеї хвилі незабутнім мені сміхом. І не поглянувши на мене ні одним поглядом, відійшла без слова попри мене в хату.

Ми остались самі.

Малий держав мене судорожно за руку й глядів незрозуміле великими вогкими очима на мене. Коли моя мати відійшла і її не стало видно, я схиливсь над хлопцем і спитав:

— Що тобі, Несторко? Ти задачу хотів? Ходи, я поможу. Ось сядемо собі там під деревом на лавку перед столиком, і я покажу тобі.

Та тут він заперечив головою.

— Не задачу... — сказав він, і нараз несподівано усміхнувся. — Не задачу, пане Олесь... але ось що... — І сказавши це, він витяг спішно малесенький нотес [20] з бічної своєї грудної кишені й показав. — Маня привезла, — сказав щасливим поглядом. — Ще як приїхала, і я приніс вам показати. Досі був дощ... вас не було в городі, і я тому сьогодні прийшов, не хотів довше ждати. Але не по цвіті, — впевняв з вибухаючою враженою амбіцією. — Ми маємо свої. І Маня також привезла великий букет від пана Янка.

Я усміхнувся насилу.

— Так, так, — відповів я, змішаний. — Гарний нотес, — погладив хлопчину, що так довірливо притулившись до мене, а відтак з раптовим бажанням остатись на самоті сказав: — А тепер іди, щоб тебе вдома не шукали. Ми ще побачимось. Чи ти скажеш

твоїй сестрі, що був у мене? — спитав я й відвернувся, щоб малий, що не відвертав своїх очей від мене, не бачив, як я в цій хвилині почервонів.

Малий надумався.

— Я запишу в денник, що був у вас, а вона як схоче... то нехай собі читає.

І сказавши це, не прощаючися зі мною, він спішно відійшов.

* * *

Я залишився в городі. Був надто несподіваною й немілою сценою зворушений, щоб міг спокійно вернутися в хату. Хвилювався матір'ю, її невимовним, незрозумілим мені пересудом і — заразом радувався відомістю, що вже вона повернула. До того, між одним і другим вертілись заодно слова малого, що привезла з собою і букет, і не давали спокою та викликували біль у душі.

"Від нього, від нього... — обзивалось раз у раз у серці... — А далі: чи не має та моя мати, що іноді жорстокістю своєю пригадує вовчицю, слухності? Матері — віщунки, і з їх почуттям не годен ніхто рівнятися. Він вивчив її їздити, виправив на дорогу з цвітами, — чим ще те все доповниться? Гм! Та зрештою, що я за безголовий, що собі тим голову сушу? Погано на душі, ну, то й погано; а пониження, здається, чи не найпідліше з почувань. Гречкосій якийсь, не будучи, може, й ніякою особистістю, витиснув з серця молоді, як здавалось, по вдачі значнішої поступової дівчини — інтелігента. Але... ага, правда! Фізична сила відіграє також свою роль в людських житті; забирає в полон, побідаючи якимсь несвідомим гіпнозом. Отже, бути може, що в тих спільних прогулках верхом по лісах і полях розвинулося щось, що не далось зігнорувати, і не раз уже навіть у значних мужчин і жінок рішило долю. Отже, чого я роздивувався? Яке право мені до неї, а радше до них мішатися? Ет, божевільний я, що бог знає куди думками поринав, стріляв, мріяв, жив якимсь життям поза межею реального життя, між тим коли тут відігралась цілком звичайна історія. Моя мати мудра. Недармо про неї говорять, що вона повинна замість мого батька ставати на казальницю й проповідувати".

Так.

Моя мати мудра. Ет!.. — Я махнув рукою й зайшов, перебравши уста в усміх і посвистуючи, в хату.

* * *

Проти мене вийшла мати.

— Не маєш охоти виїхати з нами (себто з нею й Дорою К." що перебувала вже в нас) поглянути, що діється з нашим сіном в С.? — Вона спитала голосом рівним і в тій хвилині таким спокійним, неначеб лиш я один був тим, що лиш щонедавно хвилювався. — Поки сонце зайде, — додала, — вернемо. Я хочу переконатися, чи пообертали робітники весь покіс, як наказала я. Але ти мусив би цим разом сам кінсьми поводити, бо я вислала і фірману з дому, щоб помагав при роботі.

— Добре. Нехай і так, — відповів я і був у душі тій нагоді рад, що міг зараз себе чимось зайняти й не потребував тепер до нікого говорити.

Я запряг з поміччю малого хлопчика коні, і ми виїхали. Мати сіла ззаду сама, а

Дора, кузинка моя, що любила все на козлі обіч мене сидіти, коло мене, й ми поїхали. Минаючи попри Обринських, я глянув туди й побачив, що заїзна брама від дороги була відчинена, і малий Нестор стояв з батогом у руках, мов когось визирав. Побачивши мене, він щось кликнув до мене й показав у сторону, куди ми саме їхали. Я не зрозумів його.

— Оцей малий такий інтимний з тобою? — спитала кузинка ущипливо.

— Так. Це чудовий хлопчина.

— Що кликав він? — допитувала вона.

— Не знаю, — відповів я сухо б затяв коні. Коні наші були бистрі й швидкі, і ми скоро виїхали за місто. Погода була чудова, і їзда за недовгий час успокоїла мене. Я перестав думати про недавню сцену, а задержувався думками більше про дівчину, що по довшій неприсутності вернула, врешті, додому. Коли, властиво, вернула, що я досі не бачив її? І якою вернула? Свобідна ще? Чи вже як власність того, що вивчив її верхом їздити, передав цвіти на дорогу!.. А тепер, думав я далі, коли й як ми побачимось? Ми ж майже вороже розстались. Вглибившись про неї думками й концентруючись самотньо перед собою на коні, я їхав, так задуманий, довший час... їхав, та ось нараз порушила мене гарна Дора легко ліктем, і я зчудовано поглянув на неї.

— Дивись направо! — кликнула вона півгалосом до мене.

Я глянув.

Недалеко перед нами з вузької одної бічної вулиці, що вела глибше в гори, в ліс, виїхала проти нас на коні Маня. Їхала кроком. Минаючи попри нас, вона спаленіла і, кланяючись з ушануванням перед моєю матір'ю, вдарила коня й майнула далі. Яка гарна була в тій хвили! Однак її очі, ті молоді чудові очі, що кермували мною, випивали несвідомо спокій з душі, то знов викликували біль у ній, — чому не бачили мене?..

Була надто змішана несподіваною стрічею?

Не знаю.

Я відчув лиш, як мені відступила вся кров з лиця, як мені серце холодом обняло, — і я мов цілий сам похолодів. Дора уносила словами про гарну амазонку, звертаючись раз по раз до мене й позад себе до матері, а я мовчав, мов камінь. Коли вернули ми додому, і проти нас вийшов мій батько, було перше, про що заговорила моя кузина, що ми здибали "амазонку". Батько не чудувався.

— Я ж її бачив уже разів кілька, — відповів байдужне.

— Справді? — склинула вона.

— І як ще! Кілька разів уже. Я йшов до церкви, а вона вже звідкись вертала, навіть у дощ. Військо, встає раніше, як ти, міська панно!

— Яз нею познайомлюсь, Богдане! — звернулася вона до мене. — Добре, що вернула!

— Як хочеш, — відповів я лаконічно і, знявши з голови капелюх, відкинув його на стіл. Я кинувсь, втомлений, у крісло.

— Ти втомився? — спитала мене мати, стурбовано окинувши мене довгим бадаючим поглядом.

— Трохи...

— Коні гострі, їх треба сильно держати, — додав батько. — Ти зарідко правиш тепер ними.

— Справді! — відповів я, як перше, і з тим вставши, віддалився з кімнати.

* * *

Сонату заграйте мені, потужну, пориваючу сонату Бетховена, щоб я в ній пірнув, і себе, і всіх забув...

* * *

Нині щось про свого батька й матір.

Мій батько, широка мужицька вдача, потайний алкоголік, що протрачує періодично грубі суми в картах. Одначе, щоб це перед своєю совістю й своїми парафіянами залагодити, скуповує невеличкими шматками землю, переплачуючи їх часто вдвоє, і віддає за незначну суму тим парафіянам в оренду. Згодом довело таке його поступування й життя, як і подібні тому інші вчинки, до того, що коли б не велика тверезість і оглядність матері, було б те все довело нас до злиднів. Помимо того, було йому, як упевняв нас тепер, з тим лихом у житті добре.

— Своє життя й працю ділю, — говорив він, — на дві частини. Одну — для себе, а другу — для парафіян, котрі мають до свого душпастиря перше право. З вами (себто зі мною й матір'ю) я мало маю спільного. Цей опришок (вказуючи на мене) буде завтра соромитись свого батька, бо він мужик з роду, дарма що батько дав би й душу за нього, а мати, — додав, усміхаючись сумно, — з свого панотця давно вже невдоволена. Отже, краще не лізти нам обопільне в нашу капусту. Головна річ, щоб все-таки щось робити. Будь воно "панське", будь "Іванське", лиш без праці не оставай. Я з собою в рівновазі, а ви як хочете!

Це був мій батько.

І справді. З собою був він у рівновазі.

Як сам гуляв, потопаючи в своїй пристрасті до нестями, мусили й другі того зазнавати, — не жалувал нікому. Коли ж забирався до праці, не сміли й другі супочинкові віддаватися. Все мусило за діло братися. Не щадив нікого.

Мати хоче з своєї сторони вдержати нормальні відносини між парафіянами й нами, а з тим і матеріальним нашим битом, головно своєю працею.

Встає о 3 — 4 удосвіта, — ходить з наймичкою по наших левадах по горах, контролюючи тим вірність, відданість і пильність на своїй службі робітників і відносини парафіян до нашого майна, — творячи тим (хоч і не такий уже, як їй здається) маєток. І їй, як пересвідчуюсь я часто, з тим також добре, її люди бояться і шанують, відчуваючи в ній якусь незламну силу, з котрою мусять числитися. І коли вже деякі кланяються перед батьком за його широку попівську гойність і благородність душі, то, певно, — ще більше матері за її характерність і працьовитість, котру кожний на свій лад пізнає й цінить. Тяжко з батьком не числитись, тяжко й матір, що, як мур, за свою хату перед людьми обстоє, не любити. В ній є щось геройське. Ніколи скарга, дрібний лемент не отворять їй уст, але й ніколи приниженість духу, обезсилення не найдуть у неї

співчуття. Вона знає й держитися одного. Вперед і вперед. Духом не падати й на поверхні життя держатися. З внутрішнім життям вона менше числиться. Вийшовши з любові за свого чоловіка з мужицького роду, славного з своєї поверіхавної краси й опіву, як донька загальношановного панотця Б., а пізнішого владики буковинського, здавила все своє розчарування в подружньому пожитті, красу й молодість душі своєї в собі раз на все. Мов махнувши на молодість, вона все йшла вперед. Ідучи, тягнула й мене за собою; вдержуючися силою духу свого на поверхні життя, мов уходила з тим від терпіння й знесилення в дальшу, як їй здавалося, досконалішу добу життя, яке мав утворити їй самотній син, самотня дитина її; зриваючи з тим усі мости за собою, що лучили її з минувиною, розчаруванням, самою одною працею.

Між ними обома з противними їх стремліннями, характерами й працею — я. Цілком сам один.

Я, становлячи ціле щастя матері, осередок затаєних її мрій, що завдяки найбільше її старанню і праці вийшов, на її думку, вже на якусь укінчену (га-га!) людину, жив і живу ще й досі доволі безжурно, не зазнавши нічого гіркого від життя, — я невдоволений. І — як би ні? З неясним почуттям обов'язку, мовби мав з життя батькового й матері випровадити своїми силами, як третя цілість, щось ліпше, нове. Це раз. Друге — устроїти інтимне щастя й собі (з бажань переважно матері!), держатись, ідучи чимраз вище, на кращій поверхні життя, в котре поставив мене степінь мого образования, інтелігенції й становиська, стати понад рівень буденної людини, — а тут щось, мов друге "я", будиться в мені, зачинає критично до мене відноситись. Я невдоволений. Я невдоволений батьком, невдоволений залізною матір'ю, невдоволений з суспільності нашої, а найбільше з себе. Чи видобувсь я на українця — європейця? Пробував хоч ступити на інший шлях, чим на один, буденщиною широко утоптаний? Ні.

Я — інтелігент-мужик, що (відчуваю) не вилупився ще цілком а усіх лущин мужицтва, і тому й діла й поступування його ще отяжілі, безправні й недалекосяглі, що топчуться на одному місці без ширшого горизонту, крім погляду в заплакану традиційну минувиною, і вузької перспективи будучини.

Як казала ота молода дівчина, що й поглядом не окинула мене тоді, освідчаючись, мов божевільна, старцеві, щоб лиш свого діпняти і йти далі? "Старосвітський!" Га-га! Старосвітський! Ні. Не старосвітський. Маню, а мужик. Безідейний, котрому лежить ще в крові підданство, підлість, покора, прокляте безсилля, і котрого досі задовольняла пересичена буденщина, — не старосвітськість.

Так, Маню, я мужик і не дав ще нікому чогось нового. Все, що робив, наприклад, і для свого народу досі, не було чимсь свіжим (а може — навіть і правдою), бо не було внутрішньою потребою, а сліпим наслідуванням дрібних учинків таких інших, як і я...

Якась ненависть пориває мене проти себе. Ненависть, коли питаю, чим об'являю я свою силу інтелігента... своє так зване вперед? Які мої жертви? Ах, Маню! І в усім тім пізнав я тебе. Чудове ти моє блудне світло, що грає зі мною несвідомо, дратує мене, зближається до мене, уходить і оставляє мене з усім тим тяжким і пригнітаючим мене невидимим моїм тягарем, з чого моє мужицтво не годне освободитись ще. Молодими

устами твоїми торгала ти мене, називаючи старосвітським і т. ін. Затям! Твоє, майже дитинне, а таке вже сильне, свіже нутро, твій несформований імпульс до дальшого кращого говорили з тебе несвідомо, і щось, що з тебе виростає, суне й на мене, будить і мене...

Всі "модні" жінки — то блудні світла, без поваги й жертволюбності; без тої непорочної правдивої жіночості, що одна вдержує лад на світі між обома полами, — впевняла мене раз моя мати, і з тим запевненням стала між нами обома, мов неповорушна сила скелі.

* * *

(По довгім часі).

Цими днями здибав я знов малого Нестора, що вертав із школи, вже недалеко його мешкання. Надворі падав дощ, а він ішов звичайним кроком і лиш від часу до часу здійсмав капелюшину і стріпував з дощу. Я здогонив його й силував іти враз зі мною під парасолем, що він не дуже радо чинив.

— Я не маю парасолі... — впевняв щиро. — То треба так іти. Але це нічого, вдома переберуся, і буде добре. Сьогодні. — додав живо, — завдав нам професор знов тяжку математичну задачу, по обіді буду її виробляти.

— Як не будеш чого знати, то зайди до мене, а я .покажу, — предложив я йому.

Він підняв голову і, поглянувши на мене, похитав головою.

— Попробую її сам виробити, і може не буде така тяжка, — і вмовк.

Ми зблизились до його мешкання. Він зняв капелюшину й, окинувши мене, як звичайно, несміливими своїми прегарними очима, забіг хутко на подвір'я. Я пішов далі.

Навіть і він буде вперше пробувати сам виробити собі задачу, що, може, не буде така "тяжка". Справді, Несторе, пробуй, щоб не коритись другій силі. Вона, твоя сестра, також виробляє сама свої задачі, душевні й життєві.

Не цікаво? Сам. А ти, Богдане, велика сліпа сило? В чім твоя задача?

Сам! Велике, горде слово!

Воно розігралось у моїм нутрі різними голосами, і співає, дратує мене. Сам, сам... сам...

* * *

Дора, кузинка моя, познайомилась з Манею і вже разів кілька відвідувала її, дарма що мати дивилась на те знайомство неприхильне. Одначе, тому що Дора остається, на її бажання, в нас до різдвяних свят, вона не противиться дівчині ні в чім, — тим більше, що я майже ніколи в їх присутності про Обринських не споминаю, мовби для мене вони не існували. Сам бачив я Маню кілька разів, як переїздила верхом; але й то скоро й несподівано. А що я знаходився в товаристві інших, — отже, досі ще й кілька слів з нею не обмінив. Значить, більше як три місяці ми не говорили з собою. Що з нею є, заручена вона чи ні — я не знаю. Все вокруг нас мов мрякою оповилося...

* * *

Дора збиралась урядити більшу прогулку в ліс і запросила й Маню взяти в ній участь. Маня подякувала. Була хора, цілий тиждень пролежала. Зігрілась — як

пояснила пані Ординська — одною проїздкою верхом, простудилась і тепер мусила відлежувати. Вона, мати, рішуче не дозволить опустити постіль скоріше тижня. Коли Дора, зачувши це, засмутилась і впевнилась, що без неї прогулки не урядить; хіба що пережде, аж Маня подужає. Маня прирікла, виздоровівши, взяти участь у прогулці. Однак заявила рішуче, що приїде просто в ліс.

— Відразу і просто в ліс! І ненадовго. Дора супротивлялася.

— Ні вже, Маню... — просила дівчину. — Вперед я прошу до нас. Тітка просить уперед усіх запрошених до себе на каву, а по каві сідаємо всі в брички і їдемо!

На те Маня схвилювалась і відмовлялася. В неї небагато часу. Вона опустить каву, а щоб уже Дорі зробити волю взяти участь у прогулці — вона приїде на часок у ліс верхом або прилучиться вже до виїжджаючих. Інакше годі їй прилучитися до товариства. Та тут знов пані Обринська вмішалася в справу. Вона Мані якийсь час цілком заборонить виїжджати верхом, — значить, і на прогулку вона не поїде... хіба в бричці, а й то не тепер, хіба аж за два тижні, як уже подужає цілком. Тепер уже осінні дні, оправдувалася, вправді теплі й гарні, але вечором холодні, і вона не дозволить. Остаточно по невеличкій суперечці стало на тім, що Маня, може, й зовсім не буде на прогулці.

Коли Дора це в нас при чаю оповідала, сиділа моя мати так мовчки, мов не чула, що її улюблена сестріниця оповідала, а мішала заодно чай. Я так само мовчав. Те, що в мені діялось, я зачинив у собі.

— Ти б сказав, Богдане, що тут робити! — накинулася нараз дівчина на мене.

— Чому маю я тут справу згармонізувати? — боронивсь я, отрясаючи попіл з папіроси спокійно. — Ти дала імпульс до сеї прогулки, то й доведи її до кінця. Щодо мене, то я зараз зразу був пересвідчений, що панна Обринська не прийде, як лиш вчув від нашого лікаря, що в Обринських не всі здорові. Ти наставляла так сильно на своїй постанові — без Обринської не уряджувати прогулки, що я остаточно не мав нічого до сказання, хіба деякі твої бажання німо вислухувати.

— Я бачу, що прогулка не клеїться! — кликнула Дора з смутком. — А я собі то так гарно уявляла. От як ми всі будемо через ліс їхати. Хто з ким буде сидіти і т. п. незначне, а важне! Я, приміром, хотіла їхати лиш з тобою, Богдане, в маленькій елегантній бричці вуйка й поводити сама гарним твоїм гуцулом, а коло нас Маня на коні верхом. Чи не гарно?

— Як жокей, Доро? — спитав я з легкою неповздержаною іронією, знаючи добре, чому їй цим разом було конче коло нас Мані треба.

Вона витріщилась на мене з переляком.

— Який ти зловбий, Богдане! "Як жокей!" — повторила з уданою уразою упавшим голосом. — Начеб я Маню мала за щось нижче від себе. Їй мав би прецінь товаришити добродій К., і обоє мали б вести перед. Тому хотіла я її біля себе мати. А за всіма нами, трохи оподалік, усе проче товариство. А тепер бачу, нічого з того всього...

Я здвигнув плечима й не обзивався більше. В душі подумав: Маня мала держати собою, як амазонка, молодого панка при боці дівчини, котрим вона (Дора) над міру

зацікавилася, а котрий, як здавалося, не реагував доволі на її ласкаві погляди й слова. Але я мовчав.

— А тепер бачу, з цілої прогулки не буде нічого! — повторила, як перше, дівчина визиваюче. — Я розстроєна!

— Ми можемо й без панни Обринської так само їхати, — закинув я. — А добродій К. так само товаришити нам, вести перед. Пощо тут панни Обринської? Чи, може, її присутність на коні додасть тобі більше певності в правленні імого коня, що мала б тратити ти без неї свій "настрій"? Зрештою, інші гості чи будуть вони тобі нічим?

Вона зарум'янилася й запротестувала.

— О, ні! Щодо того, то ні. Я найповніша тоді, як їдеш ти зо мною, хоча могла б навіть і цілком сама їхати. А щодо ідеї з Манею, то... я лиш собі так уявила, що то було б гарно й весело мати й Маню на коні коло себе. Вона іноді дуже бистра й дотепна. Та тепер хто знає, як то буде з тою прогулкою.

Я знов, як перше, здвигнув плечима й не обзивався.

— Не знаю, чому прогулка має через панну Обринську розбитись! — обізвалася тут моя мати, що досі ні одним словом не обзивалася. — Коли ти не будеш настоювати при твоїх химерах і вичікувати цілковитого виздоровлення панни Обринської, прогулка вдасться тобі, певно, якнайкраще. А мені буде остільки миліше, коли прогулка відбудеться тепер, а не аж десь за тиждень-два, бо зможу вам обі пари коней дати. Пізніше зачнеться звоження сіна, і я не радо переривала би роботу. Ось що... — докінчила і наляляла свіжий чай.

— По правді сказавши, Доро, — почала по якійсь хвилині знов, — мені твоя пересадна приязнь до тої дівчини видається потрохи робленою. Вона й так зарозуміла, а то, як застановиться над твоїм поведінням, ще готова подумати, що без неї ти й товариства не найдеш, між тим коли ти повинна себа завсіди ставити вище.

— З яких причин, мамо? — вмішався я тут майже проти своєї волі і чув, як у моїх очах спалахнуло вогнем.

— З тих причин, — відповіла вона спокійно, ігноруючи якесь подразнення в мені — що, Дора походить з родини, котра носить шановане ім'я, має батька на високім становиську(!) і маєток.

— То ж то й є... — сказав я з притиском і викривив уста. В тій хвилі уявивсь мені мій батько мужик. Скільки разів мусив він у своїм житті наслухатися упокорень про його походження з мужицького роду. Скільки разів! З самого початку, як догадувався я, коли, очевидно, не був такий, як нині, а гарний, як сама мати казала, мудрий, сміливий муж. А оженившись, як бідний богослов, з гарною й багатою дочкою одного з найвизначніших консисторіальних совітників, з часом чи не головне через неї, її вродженою зарозумілістю понижуваній і подразнюваній до крайності, почав шукати, як "вічний мужик", розради і втіхи в своїм розчаруванні в чім іншому, ніж в подружнім пожитті, піддаючись чимраз більша своїм нахилам, доки не став, яким і був. А я, потомок мужика й гордої безсердечної жінки, мав це все направити і, на думку її, затерти своїм життям найменші сліди того ненависного мужицтва!

— Обринська є донька звичайного вбогого, хоч і дуже чесного, урядовця, — почала знов мати, — обтяженого більшою родиною. Яка будучність може її очікувати? Така, як її сестру? На мою думку, вона мізерно віддалась. Панна Обринська мусить старатися вийти заміж за першого, хто їй навинеться... А до того ще й квапитися!

— Що вона цілком напевно не вдіє, мамо! — впав я їй твердо в бесіду.

— Так? — спитала мене мати й посунула окуляри на чоло, неначе вони в тій хвили їй заважали. — Ти вже про те поінформований?

— Настільки, мамо, щоб знати, якого вчинку можна від неї сподіватися, — відповів я спокійно.

— Вона емансипантка! — докинула мати зневажливо, — котра заповідає на будуче вчену.

— Хіба гувернантку або препарандистку... — закинула Дора півголосом і більше до себе.

— А щоб усе-таки звернути увагу людей на себе, — тягнула мати, неначе не зачула злобної замітки своєї улюбленої сестріниці, — вона виучується всяких "Feuerwerk'ia" [21], як от і їзда кінно, і маневрує ще тим перед молодими й сліпими. Я не можу собі поради, — додала з роздрозненням, — але мені каже мій інстинкт, що в усім поведінні сеї дівчини криється якась потайна вирахованість, і що в ґрунті речей вона прямує до інших цілей, як до тих, про котрі впевняє, що ними перейнята. Блудне світло, як казала я вже, — закінчила зневажливо й почала нервово витирати свої стекла.

— Така вона не є... — обізвався я все спокійно.

— Справді? — спитала вона й уже не поглянула на мене, лиш додала: — Зрештою, може ти це будеш і ліпше знати, як я. Мені Обринські не були ніколи симпатичними, а найменше — панна Обринська (так називала вона віднедавна з притиском Маню). Я не шукаю нагоди пізнавати модерністичність ближче. Я — жінка старої дати.

— І я ні, мамо, — відказав я, не звертаючи уваги на її подразнюючий тон. — Для вашого заспокоєння можу вас запевнити, що я вже більше як три місяці не говорив з нею ані слова.

В її очах, при моїх словах, заблисло щось, мов радість, але стрінувшись в тій хвили з моїм поглядом, вона опустила їх і додала:

— Може. Але зате в її браті, малім поліцеймейстрі, обібрав ти собі предмет глибших студій.

— Мамо! — обізвався я з щирим обуренням. — Чи, може, панна Обринська винна й тому, що, вертаючи з уряду, я іноді стрічаюся з малим її братом, як вертає з школи, і одна дорога злучає нас, як ідемо враз? Ви забуваєте, що я не хлопець уже, а чоловік. Стережіться, щоб не збудився колись дрімучий у імені "чоловік" і не пірвав гамулиці [22]...

Вона піднялася і, не спускаючи з мене очей, мов гіпнотизуючи мене, сказала:

— Того я не боюся, Богдане. Того я не боюся. З чоловіцтвом я впораюся, як і з твоїм батьком упоралася. Зрештою, ти надто моїм вихованням став уже моїм сином, щоб міг ще до чоловіцтва взагалі вертатися. Я під тим взглядом спокійна, а ти також

успокоїшся. — Послідні слова сказала з таким приказуючим, а zarazом ласкавим притиском, що я не годен був у тій хвилі проти неї піднятися.

— Не числіть надто багато на виховання, мамо, — сказав я і почав, силуючися до супокою, крутити папіроску.

— От і зворушилися ви, тіточко, бог зна чого, — вмішалася тут з уданим жалем Дора. — А все через Обринських. Я не повинна була зазнайомлюватися з людьми, котрі не підходять під ваш смак, тіточко... хоч би й були мені симпатичні. Я признаюсь, що тепер каюсь того. На Мані Обринській нема нічого, хіба що не бридка дівчина, а відколи чула, що вона виходить заміж...

Мене мов несподіваним громом вдарило, і я витріщився на неї.

— Виходить, Богдане, виходить, — повторила вона, і по її лицю перебігла якась ледве помітна злорадна усмішка. — Так я чула, — додала, мов вибачаючися. — Чи правда, не ручу. Від неї самої знаю, що взимі виїжджає. Чи з мужем, чи сама... не знаю. Може, приїде старий і забере її, — додала і тут же обмінялась з матір'ю поглядом. — А про те, що виїжджає, як кажу, від неї самої знаю.

— Байки чула ти! — відповів я сухо і, мов невидимою силою обернений у цій хвилі до матері, я побачив, як на її лиці загоріли дві великі червоні краски незатаєного замішання. Я відвернувся.

Якесь несказанно гидке, а zarazом смутне почуття опущеності обгорнуло мене, і я встав від столу й приступив до відчиненого вікна. Тут вихилився я низько через нього, щоб через хвилину набратися в свіжій повітрі спокою й рівноваги та не сказати чогось, чого б колись міг пожалувати. Надворі затягнулося небо хмарами, і вітер шелестів опалим з дерев листям, що заносилося аж на грядки в зільник під наші вікна.

Мов смутком, проносилося городом, а zarazом якоюсь меланхолійною тугою, болем. Я відгорнув волосся з чола й обернувся до кімнати.

— Хто знає, чи не розпливеться твоя проектована прогулка в дощі, Доро! — сказав я, надаючи тими словами бесіді інший оборот. — Ось поглянь, як затягнулося небо темнотою.

Дора підступила до мене.

— І справді! — зойкнула сумно, розглянувшись через хвилину на всі сторони по небі. А за хвилину надуми додала: — А як лиш трохи буде дощ падати, Богдане? От, так лиш покропить собі, то що зробити в такому разі? Ризикувати і їхати?

— Ризикувати й їхати, — відповів я твердо, не оглядаючися за нею. — Ти чула, Доро, матері конче треба, щоб ця прогулка відбулася тепер, а не десь там аж за тиждень-два. Значить, ми поїдемо.

* * *

(По прогулці).

Погода була якнайкраща, все зложилось відповідно до бажань матері й Дори. Сівши з нею в малу повозку, ми поїхали вдвійці вперед, за нами мати і проче товариство. Минаючи попри город Обринських, я бачив, як Маня сходила в тій хвилі з сходів веранди в сад. У неї була шия підв'язана білою хустиною, а через плечі звисали

коси. Була, очевидно, реконвалесцентка [23], і гарна днина заманила її в город.

Я не тямлю. Поздоровив я її? Знаю лиш тільки, що вона, зацікавлена правдоподібно туркотом повозів, звернула голову в сторону дороги і, побачивши нас, відвернула її назад. Ніжна гармонійна стать з похиленою вниз головою спускається з сходів чимраз нижче в сад, — такою не опускала мене в уяві через цілий час у лісі, дарма що кругом мене гомоніло й веселилося товариство; Зо мною й попри імене йшла заодно — вона.

У мене боліла голова. Розстроєний, з думками, зверненими до неї, я терпів у товаристві невимовне. До того лиш ще недавно кинені слова Дорині, що вона виходить заміж, відбирали мені чи не всей спокій душі!

Правда це? Від кого довідатись?

Мати своїм безвзглядним поведінням проти них унеможливляла й мені приступ до тих чесних і щирих людей, що в своїй щоденній праці й турботі були далеко від того, про що вона молоду дівчину й чи не всю родину підозривала.

Без найменшого гумору, з думками, зверненими в себе, блукав і вештався я між гістьми, вдаючи з себе добре настроєного, щоб не звернути уваги матері й Дори. Що діяла вона там тепер у саді? — питав я себе, затаючи сам перед собою бажання бути якраз тепер з нею, коло неї, далеко від всього цього, мені так дуже байдужого, майже болючого гурту, — притиснути її дрібні руки до свого лиця, чола... поглянути в її очі. Що діяла? Думала ще коли-небудь про мене? Відколи повернула, ми ще й словечка не промовили з собою, ще я нічого не знав про неї. Правда, що виїжджала, виходила за старого заміж? Відки Дора це знала? Окрім її брата Романа й мене, не знав про той її лист і замір ніхто на світі. А лист той був замкнений у мене в бюрку. Щоб Маня сама могла якраз Дорі про те розказувати, я не міг і припускати, а що брат її так само мовчав, як і я, я був переконаний. Значить, наколи Маня сама про все не звірилася Дорі, то вона яким-небудь способом мусила той лист прочитати. Але — яким? Отворила моє бюрко? Це неможливо! Хіба одно. Чи не забув я коли ключа від нього? Це було неможливо. А одначе... коли б вона, ведена простою, грубою жіночою цікавістю, мусила створити бюрко та перешукувати в нім за чимсь-то і найшла листа? А може, показувала ще й матері? Обі з матір'ю дуже згоджувалися. Мати любила оцю найстаршу дочку своєї сестри, мов рідну дитину, і прощала їй усі примхи і вади, котрі не була б простила другій ніколи. Значить, простила й цей некоректний учинок дівчини. Одначе що думала мати, прочитавши такий лист, що був, як знав я надто добре, саме водою на її млин? Коли так, то в таких разі бідна ти, цвітко моя! В листі тім осуджала ти не лиш мене і її, але заразом і себе. !А себе — найгірше. Ніколи не простить мати тобі того листа, в котрім освідчалася ти чоловікові, нехай щоб ти й не зреалізувала ніколи твого заміру, нехай щоб він і з якого шляхетного імпульсу походив. Перед її очима твоя мораль назавсіди звихнена. Перед нею ти сплямлена. Ця думка, мов блискавиця, роз'яснила мені настрій матері й захитала до решти мій душевний супокій. Тут же пригадалася мені нараз і хвилина при чаю, в котрій, при заяві Дори, що Маня віддається за старого, я оглянувся за матір'ю і побачив, як на її звичайно блідім лиці загоріли червоні плями замішання. Вона змішалася за перечитання тайком

письма. О, тепер я вже був певний. Обі читали листа нещасливого дівчати, знали все, що знав і я, і лиш затаювали це переді мною, об'являючи лише своє невдоволення й антипатію проти неї.

У моїй голові роїлися тисячі думок, одна дразливіша від другої. Думаючи й дратуючи себе такими й подібними гадками, я вже не мав і терпеливості перебувати довше в товаристві в лісі, і мав лиш одне бажання — покинути всіх і вдатись до неї... що осталася там одна в саду. Від поступування Дори й матері проти мене й невинної дівчини мені нараз мов світ обрид. Та ось чи справді й мати була в тому винна? Мати? — питався якийсь внутрішній голос у мені. — О, ні! вона — ні. Вона була в своїх осудах строга, особливо проти жінок без взгляду, деспотична, вузькоглядна, — але до некоректностей, як оце з листом, вона б ніколи не причинялася. В тім була Дорина рука сама. Сама одна. Але чому? Що була їй молода дівчина винна? Чи не пішов усе-таки до того імпульс від матері? О, як боляче! Але те все мусило вияснитися, мусило вирівнятися, — успокоював я себе й ходив, мішався майже безцільно між присутніми, неначе шукав за ким, відповідаючи розсіяно на кидані до мене кокетливі запитання дівчат і молодих пань, аж опинивсь нараз перед матір'ю, що сиділа між кількома старшими дамами.

— Ти б зааранжував [24] яку забаву, Богдане, — кликнула вона до мене, здалека побачивши мене. — Ходиш сам без пари, — додала, кали я до неї зблизився. — Ось дивись, там іде проти тебе Дора з паном К., порадьтесь і розпічніть! Я вважаю, панночки раді б якої гри, а ти ходиш отак, мов визираєш за ким!

— Ай справді так! Я це також уже завважала, — вмішалася одна з пань, якраз моя антипатія, що неустанно обсервувала мене в товариствах, чи не займаюся я її крикливою донькою, що, як сміялася, звертала увагу чи не всіх на себе, вважаючи себе за першорядну партію.

— Я справді не помічаю тут декого, — відповів я їдко. — А щодо забави, то, здається, всі, оскільки я вважаю, бавляться знаменито. Кому б там у лісі захочувалось ще якоїсь гри!

— Пан Олесь вимовляється, — обізвалася моя антипатія й усміхнулася солодко. — Когось, очевидно, дожидає. Чи не так?

Моя мати поглянула на мене майже з переляком — і я вичитав запитання з затривожених її очей. "Чи не вижидаєш ти тут її? Ти неспокійний і не находиш собі місця. Я відчуваю. Але тут її не вижидай". Я вклонився перед панями й пустився йти глибше в ліс, коли на моє превелике здивування станув нараз передо мною наш молодий хлопак з дому, що сповняв в одній особі чин лакея, іноді й фірмана і т. ін. Він передав мені мовчки листець від батька, в котрім той просив вислати йому якнайскоріше коня з бричкою, котрою я з Дорою приїхав сюди. По нього вислано післанця, і він мусив зараз виїжджати до тяжко хворого.

— Ти піхотою? — спитав я хлопця в поспіху.

— Так, — відповів той, — але я йшов напрямці через гору, тому йшов лиш коротко. Але маю вертати конем. Я надумався хвилину й рішився.

— Вертай назад пішки направці, — наказав я хлопцеві. — Вертай і скажи панотцеві, що я сам виїжджаю зараз за тобою конем. Вони нехай будуть готові, я не пізніше як через півгодини буду вдома, і вони зможуть їхати, куди їм треба. — І відправивши хлопака додому, я віднайшов Дору, що, ущасливлена безнастанним товариством пана К., була розкішне розположена. Я об'яснив їй кількома словами причину свого від'їзду, попросив об'яснити все їй матері, відтак поручаючи матір і Дору опіці д. К., я, мов визволяючись з неволі, відітхнув широко й поспішив до свого коня.

Віддалений уже добрий шмат від товариства, я почув нараз за собою голос Дори. Немило вражений, мов на лихім учинку спійманий, я став і оглянувся. Чого їй було від мене треба? Вона відійшла від товариства за мною й стала.

— Ти не міг би ще до нас за годину назад вернути? — кликнула допитливо, а разом мов наказуючи. — Що будеш робити вдома сам, поки ми вернемо?

Я здвигнув плечима.

— Побачу, — відповів.

— Старайся. Саме тепер найкращий осінній час. Хто знає, що буде вже за кілька днів пізніше?

— Власне тому! — відповів я й усміхнувся. Відтак, махнувши востаннє на прощання рукою, я віддалився, мов вогнем гонений.

* * *

Я їхав.

Мій пишний гуцул-кінь летів шаленим трапом, потрясаючи від часу до часу своєю густою гривною, а враз з ним летіли й мої думки. Там у саду сусідів перебувала ще, може, та, що не покидала мене в лісі ані на хвилину й манила предивною силою до себе. Вона, може, ще там...

Я віддихав широко, і від довшого часу неначе вперше віджив знов і почув у жилах кров. Ось, нарешті, я таки успів вирватись з неволі й побачу її, — співало, тріумфуючи, чи не все нутро моє. — Чи буде вона сама в саду? Чи, може, з матір'ю або з Нестором? Так, з нею буде, певно, Нестор, він, мов той хрущ, придержується заодно її. Вона ж лише з ним була тепер вдома, решта братів роз'їхалася, — тому обоє і держались... Я підогнав свого гуцула, котрий і без того додому гнав, майже землею копитами розривав. І, врешті, нам уже недалеко осталося додому. Ось уже й дім Обринських виринав перед нами. Білий, спокійний, з низькими старосвітськими вікнами, чистими, сніжнобілими занавісами, і зараз коло нього, прилягаючи до дороги, великий сад. Я стягнув коня, щоб звільнив кроку, і глянув жадібно в глибину саду. В ньому лежав спокій, тишина, мов усе відтепер ладилось до сну, дарма що сонце клонилось лиш до заходу. На веранді на сходах не було нікого. Здавалося, лиш вони схилялися до трави. Так я переїхав попри нього, не побачивши нікого. Якось чудно стиснуло мені жалем серце, і за кілька хвиль пізніше я опинився на подвір'ї нашої хати.

* * *

Півгодини пізніше від'їхав батько до хорого, а я залишився сам один. Не надумуючись довго, я увійшов у наш сад перед домом, звідки можна було найліпше

переглянути сад Обринських.

Всюди осінь.

У нашім зільнику перед вікнами цвіло лиш небагато цвітів... І хоча я й як шукав за якою цвіткою, котра б була оказалась мені відповідна для Мані, я не найшов нічого. Проходжуючися сюди й назад садом, перешуковуючи при тім очима між деревами в Обринських за нею, я був розчарований, що не находив її. Стільки туги намулилося вже в моїй душі, стільки слів спочивало чуттям на дні нутра, а її не можна ні побачити, ні діждатись. Але сьогодні я мусив поглянути в її обличчя, мусив розвідатися, що з нею діялося. І так, переступаючи рішуче до одного місця коло білих штахет, де не раз з нею перемовлявся, я востаннє глянув у глибіню саду й задержався. Мене мов полум'ям обгорнуло, і я витріщив очі. Чи я був справді такий короткозорий, що не бачив відразу того, за чим так тужливо визирав і дожидав? Вона ж була там на городі, — а я чи не цілий час дивився на неї і не бачив. Під стіною павільйону, зверненою до нас, що була тепер облита світлом сонця, сиділа, а радше лежала Маня в великім огородовім кріслі, лицем звернена в ту сторону лісу, з котрого я щойно перед півгодиною вернувся. Закинувши руки за голову, лежала неповоротно. Недалеко неї стояв Нестор коло якогось дерева й займався чимось, чого я здалека не міг розрізнити. Всюди вокруг тишиая, а на землі повно опалого почервонілого й пожовклого листя. Я був, мов та с гріла, напружений і тепер уже довго не надумувався. Я перескочив невисокі білі штахети, як колись малий Нестор, щоб показати мені свій перший нотес, і пустився просто до павільйону, до неї. Я не йшов головною алеєю — це було для мене задалеко, а між дерева, "направці", і, йдучи, відкидав нетерпеливо тут і там грубі верстви листя, справляючи тим мимоволі шолопання, що переривало потрохи навкруги дрімаючу недільну тишину.

Вже бачив я її потрохи перед собою. Напівлежачи в кріслі, вона була звернена трохи до мене плечима, з закинутими над головою руками, що, зціпившись, дрібні, мов дві агрифи, в темнорусявім волоссі білили якраз проти мене. В першій хвилі мене покортіло приступити до неї, притиснути уста до тих малих рук, котрі я так любив і які так зручно вміли поводити конем, одначе щось здержало мене. Але в тій же хвилі її руки розв'язалися над головою, і вона, мабуть приневолена до того шолопанням листя, зсунула голову над поруччям крісла й трохи позад себе і доглянула мене. Я спинивсь мовчки перед нею, а вона, випростовуючись у кріслі і мов уможовчуючись до нової позиції, старалася затаїти своє раптове збентеження, що, помимо всього її намагання, не вдавалося їй, бо гаряче полум'я, що розіллалося при моїм виді по її лілієвобілім лиці, не хотіло ніяк уступати.

— Маню, Маню люба, що з вами? Поздоровіли вже? — спитав я зворушений, одначе на внутрішній якийсь приказ прибрав байдужний тон, яким орудували ми найчастіше між собою, і подав їй руку.

— Здорова, — відповіла, усміхаючись своїм, мені так добре знайомим, гарним усміхом. — Вже від трьох днів, лиш оце тут... — і вказала на хустину коло шиї, — мушу ще зо днину-дві носити.

В тій хвили побачив я доперва малого Нестора, що стояв спокійно біля мене і мовждав, щоб я йому за його дрібний поклін подякував його очі блистіли з радісного якогось внутрішнього вдоволення, і він підсунув мовчки до сестри довгу солом'яну плетінку, з котрої, догадувався я, мало ще іно щось даліше витворитися.

— Що це ти таке скомпонував? — спитав я, звертаючись до нього, що майже не зважав на мене, а дивився виключно на сестру. — Це якась дуже довга композиція...

Сестра всміхнулася.

— Це його найновіша мрія, — відповіла вона, звертаючись напів до мене. — Він майже все по укінченню обов'язкової своєї праці, себто шкільних задач, котрі, мимоходом скачавши, виробляє дуже добре й точно, вдовольняє вимоги свого малого містичного розуму й фантазії, і витворює дещо на їх . приказ Не так, Несторе?

Він, не зрозумівши зовсім її слів, зарум'янивсь й не відповів. Відтак, прив'язавши мовчки кінець плетінки шнурком до Маниного крісла, побіг з другим кінцем до штахет у сторону нашого саду і там щось робив.

— Він щось мірить, — закинув я.

І справді, малий хотів плетінку притягнути аж до штахет нашого саду, та вона була закоротка, виховзлася йому з рук і впала на землю.

— Завтра докінчу! — кликнув здалека, перескакуючи по-хлоп'ячому грядки до нас. — А відтак буду знати!

— Що? хлопче... як задалеко від мене до тебе і твоєї сестри? — спитав я, притягаючи прибігшого до себе й відгортаючи йому волосся з білого чола. — Воно не так далеко, Несторе.

— Ой, далеко ще... — відповів він, висовуючись несміливо з моїх рук. і почав плетінку старанно кругом руки обвивати й з нею чимраз даліше від нас назад відходити.

— Чи Нестор не на будучого техніка кваліфікується? — спитав я, — що починає відтепер міряти землю? Дівчина, як перше, всміхнулася.

— Ні! — відповіла. — Він заложився з одним товаришем, що сплете солом'яну стяжку до ваших штахет, не урвавши її; а по-друге... щоб знав, скільки ліктів від нас до вас. Плете плетінку від передучора з витривалістю, гідною дорослого чоловіка, а тепер він щасливий, хоч і не показує цього, бо його твір бачили й ви. Вас він дуже поважає...

— Пишний хлопець! — закинув я. — Повинен іноді до мене заходити.

— О, щодо того, то... ні, — відповіла вона, уникаючи мого погляду, і поглянула за малим, що, віддалений уже від нас, не чув нашої розмови і то розвивав, то звивав свій твір. — Він дуже несміливий, помимо своєї тринадцятилітньої розваги, і не дається до нічого силувати. До того... — І не докінчивши речення, вона звернулася нараз живо до мене й спитала: — Чому ви не на прогулці? Я, здається, бачила, як ви їхали...

— Був і вернув уже, — відповів я і, не надумуючись, сів близько неї на малім стільчику, що належав малому Несторові, який, не звертаючи на нас більше уваги, бавився даліше в городі.

— Не добре випала прогулка? — спитала дівчина й поглянула допитливо на мене.

— О, щодо того, то навпаки! — відповів я, усміхаючися. — Вона лиш для мене не вдалася. Тому я покинув їх усіх і втік. Ви сиділи тут, здається, цілий час, і вам, певно, ані разу не приходило на думку згадати хоч на хвилину тих, що ради кон-семвенції жертвували себе й пішли в противну їх душі сторону й напромак.

Вона не відповідала, і з її зачудованих молодих очей я бачив виразно, що вона не зрозуміла мене.

— Там у лісі, в товаристві... — тягнув я зворушено далше, — бачив я між іншим білу мрію. За цілий час мого побуту в лісі й товаристві вона ані на хвилинку не покидала мене, проводила мене, куди б я не звертався. Була рівно мені консеквентна й вірна своїй вдачі. Остаточно взяла так верх наді мною, що я, щоб вдоволити себе, вирвався за поміччю випадку від'їзду мого батька, вернув і прийшов... сюди!

Я поглянув на неї, і між нас вступила нараз мовчанка.

— З нею, — сказав я з притиском, і потонув на мить в її очах. Вона відвернулась, мов попечена несподівано вогнем, не обзивалася, і лиш надих блідості уклавсь на її лице. За хвилину надуми спитала:

— З Дорою?

— О, ні! Дора ще й тепер бавиться якнайкраще в товаристві пана К. Хто б був такий немилосердний і розбивав їх гармонію? — відповів я.

Вона, не відповівши, як перше, поглянула далеко вперед себе тужливим оком, між тим коли я панував над собою, щоб не признатись про все, що наповняло мене вже віддавна для неї, не сполошити її, що, неначе заглибившись над "мрією", чимраз більше німіла під її впливом.

— Вас давно не було в наших горах... — перебив я, врешті, мовчанку, на силу звертаючи розмову на щось інше.

— Це правда, — відповіла вона, не звертаючи все ще до мене лиця, — і за кілька місяців їх знов покину...

— Чи справді? — спитав я, прикро вражений. — Через що?

— Так. Я йду на становище.

— Як то? — спитав я вдруге, не зрозумівши її.

— А так. Як вам відомо, я мала весною їхати до Ч., щоб там забратися до академічних студій, однак мусила це ще на рік-два залишити, і на той час прийняти в однім домі місце виховавчині.

— Хто вас до того всього силує, панно Маню? — спитав я похмуро.

— До чого? — спитала.

— Іти за виховавчиню... — відказав я з нетаєним невдоволенням.

— О, щодо того, то це на спеціальне бажання батька: і я сповняю його радо, — відказала майже з захватом, — тим більше, що я йду в дім гарний, маю займатися лиш одним добре вихованим дівчатком, а решта понад обов'язкового часу, а буде його кілька годин денно, виключно буде до мене належати, котрі посвячу науці й музиці. Я йду на добрих умовах, з гарною перспективою на будуче... і...

— І з душею, повною ілюзій, розуміється, — докінчив я. — Чи вільно спитати, з якої

причини витворилося в батька бажання, щоб ви покидали родинний дім, у котрім...

— У котрім є доволі місця й праці й для такої великої дівчини, як я? — докінчила вона замість мене майже весело.

— Так, панно Маню. Яка підстава цьому бажанню?

— О, вона дуже проста, — відповіла вона. — Батько, вагаючися заодно вдоволити моє бажання допомагати мені до досягнення вищих студій, що було б потягнуло й мій виїзд з дому між чужі люди й обставини, поставив мені умову, коли я на своєму обставала. Я маю дати йому доказ витривалості й консеквенції в своїм бажанні. Так само витривалості в праці й умінні пристосовуватись до тяжких і взагалі відмінних обставин життя. Маю перебути рік-два в чужім домі в характері вихованчині; а коли перебуду той час, задовольнивши своїх хлібодавців цілковито, залишившись своїм планам вірна, він, на підставі того, вишле мене за границю для укінчення студій, а з тим і до досягнення самостійного становиська. Я підчинилася його волі й бажанню, і ось це й причина, чому я покину свою батьківщину.

— Ну, щодо консеквенції... — обізвався я, — то, здається, браку її в вас не міг би вам і ваш ворог закинути. Іменно, та консеквенція ваша доводить іноді... людей... до розпуки.

— Чи справді вона така в мене поважна? — спитала вона, поглянувши мені недовірливо в очі.

— Таке моє пересвідчення, — відповів я.

— А я часом сумніваюсь в її витривалості... — сказала вона півголосом.

— В яким напрямі, панно Маню?

— О... це відноситься чисто до мене самої.

— Як то?

— А так. Є дещо в людині діюче, і... дещо, що здійсмається проти того. Я хочу побороти те діюче... — сказала, уникаючи мого погляду.

— Отже... боротьба в нутрі проти себе! — сказав я преспокійно й старався заглянути в її очі.

— Я боюся, — сказала вона.

— Чого, Маню?

— Що... як не буду консеквентна і проти себе, мені вийде з того горе, а щонайменше пониження...

— Чи зазнали ви вже коли того прикрого почуття, панно Маню? — спитав я і тут же згадав свою матір, з її натяками проти дівчини, і майже здержав свій віддих. Вона відвернула голову від мене і, замість відповіді, зморщила брови, мов у фізичнім болю, а відтак, звертаючи на іншу тему, додала.

— Найкраще бути якнайдовше собі самому ціллю. — А далі: — З моїм від'їздом буде все добре.

— Що буде добре? — допитувався я, стараючись вхопити хоч один її погляд. Одначе вона, відчуваючи це, уникала того й сказала:

— На чужині буде добре. — І вмовкла. Я зрозумів її і сказав спокійно:

— Ви того таки певні?

— Так, пане Олесь.

— У нас є дещо й не збагненне, невмолиме, — обізвався я. — Буває й таке, що якраз те, перед чим хочемо ми втекти, оказується сильніше від нас...

— І тоді? — спитала вона і звернула по раз перший свої очі, майже благаючи, до мене. — Тоді? — повторила ще раз ледве чутно.

— Тоді ми програємо, Маню, і піддаємося. Але... — додав я лагідніше, — покора не все є болюча й понижаюча, часом вона й гарна.

— Для мене вона була болюча... — відповіла вона. Відтак, мов опритомнівши моїми словами, додала: — Я вижидаю часу від'їзду в чужину, мов спасення.

Я дививсь на неї і на її внутрішню боротьбу з чуттям, проти якого, очевидно, боролася.

— Чи вже те й тут таке для вас тяжке, панно Маню? — спитав я і взяв її руки між свої долоні. Вони були зимні, як лід, а її уста здригнулись у кутиках, наче до плачу.

— Я мучуся! — відповіла безгомінним голосом і, вириваючи свої руки, сказала: — Може бути, що все, що я роблю, не є добре, може — погане, безсердечне, в грубій смислі слова — навіть не практичне, але помимо того я піду. Я йду в надії, що роблю праве діло й колись переможу, а та гадка додає мені сили.

Хвилину дививсь я на неї, вражений болюче, а відтак, наче потягнений нею на силу в інший напрям, обізвався:

— Ви не на добро йдете в чужину. Вона глянула на мене.

— Чому ж?..

— Ви вірите, що, осягнувши колись самостійність і незалежність матеріальну, здобудете вже тим справдішнє щастя? Але колись ви, може, й гірко покаєтесь того. Та так звана самостійність і незалежність буває в жінки іноді дуже гірка й сумна. Гадаєте, ми вже такі щасливі, добившись свого становиська? Ні, якраз тоді стаємо ми правдивими рабами і невільниками нашого фаху хліба. Поганими, затупленими рабами, що лиш в поодиноких украдених хвилях мають змогу жити відповідно до свого ліпшого, ніяким матеріальним вимогам не підчиненого розуму. Я лиш вас питаюсь, а ставлю це питання почасти й взагалі. До чого доведе остаточно жінка-урядовка в вищій смислі? До більшої досконалості свого типу, роду? О, ні, панно Маню... це — ніколи. Те, що вона здобуде на ширині світогляду, втратить вона на глибині душевній. Господь знає, до чого воно доведе. Розумію: хто виходить на арену життєвої боротьби лиш зі становиська простого розуму, в того, очевидно, є лиш одна певність: матеріальне існування. Але ви? Дайте собі спокій з усякими професіями. Ви жийте, як той цвіт.

— Паразитом? — спитала вона.

— Ні, панно Маню, не паразитом, а любленою дитиною в ваших чесних родичів... а далі... далі колись і як жінка чоловіка. Чи ви над тим ніколи не застановлялись? Цьому я не можу вірити.

— Ваших вірувань я не маю права осуджувати, — відказала вона й додала: — я піду в світ за тою, я собі того свідомі. гіркою матеріальною незалежністю, щоб з тим

усунутись від понижаючої свідомості, що живу без мети й праці, вижидаючи самотньо випадку, котрий мав би мене ушасливити... або й ні.

— Чи хочете тим сказати, що не хочете вийти заміж? Або не вийдете?

— Я нічого позитивного не кажу, бо не маю довір'я...

— До кого, Маню? — спитав я і вп'ялив вигребущо очі в її лице.

— До тих установ, в яких нас виховують змалку. — А відтак, завертаючи на попередню тему, сказала: — Не задля самого кусника хліба йду я, як гадаєте ви й будуть гадати й Другі, але йду і за якоюсь силою в собі, що не дає застоюватися моїм думкам, хоч воно, може, й не доведе на практиці до жодного матеріального здобутку. Та, господи боже! — додала. — Що нам робити? Не рухатись, гнити? Ми й так гниємо. Масою й одиницями!.. Я не знаю... я піду... може, дійду до кращих моральних успіхів, а там і матеріальних. — І сказавши це, вона підперла, мов утомлена, голову в руку й задумалася.

— Чи не вистачить вам бути гарною особистістю в своїм крузі й місцевості, а треба конче затуплятись якимось там фахом, урядництвом? Розважте, панно Маню.

— О, для "містично-артистичного розуму" це безперечно вистарчало би, — сказала вона, поглянувши на мене гарним, шляхетно зворушеним поглядом, — але...

— Але, Маню?..

— Але для того, як ви сказали самі перші, простого здорового розуму, що бере все в свою область, кладе на все своє п'ятно і пхає нас силою свого панування до чисто матеріальних низин, воно не вистарчить. І тому й я склади вперше йому жертву й віддам часть своїх сил, а далі нехай діється божя воля, нехай беруть мене інші власті під свою опіку й керують до цілей, які знають.

— Значить, ви остаете непохитно при своїй постанові? — спитав я.

— Так.

— То мені не лишається нічого більше, як поблагожелати вам, як уже раз давніше, на новий шлях і повторити першу свою цілком просту й для вас, я знаю, незначну думку, що не на добро їдете ви в чужину.

— А на якій підставі се, пане Олесь? — спитала й подивилась вижидаюче на мене.

— На підставі самого мого внутрішнього голосу.

— Щось подібне не сміє бути для мене міродайним, — відповіла вона й опустила нагло очі.

— Так? — спитав я. — Ви ж ще перед хвилиною заявили, що йдете переважно за потугою внутрішньої сили, без огляду на те, чи поведе вона вас до низин, чи до вершин.

— Так. Але ви ставитеся на становисько віщуна, — закинула вона.

— Віщуна? Ні, Маню. А людини, що знається ліпше на житті, як молода дівчина.

— На житті зі становиська ситих і гордих? Через хвилину я витріщився на неї з переляком, а відтак схаменувся.

— Нехай і так, панно Маню, — відповів я, відчувши добре, що вона вела боротьбу зі мною за пересуди моєї матері, котрі, очевидно, відкись добре знала, ігноруючи тут мою особу цілковито.

— В такім разі ми на тій точці не погодимось ніколи, — сказала. — Ви стоїте на становиську старосвітства ситих і гордих, а я поминаю те й іду шукати щось нове.

— Ідіть! — відповів я з глумом. — Ідіть! Одначе не забувайте, що велика часть нашої інтелігенції, і навіть так званої ліпшої інтелігенції, з невиробленими й вузькоглядними осудами, вважає, хоч і не признає цього ніколи, дівчину, що покидає батьківську стріху і йде в цілі виборення собі незалежного становиська або й просто задля матеріального удержання, за щось в роді невільниче й понижаюче, хоч не має ще для того певної назви, або, щонайменше, соціальне нижче поставлене, особливо учительок і виховавчинь!

— В тім ви, може, й не помиляєтесь, — відповіла вона поважно. — Але йдучи, я нічого не трачу. Я іду з вірою в ліпші прикмети людські і в те, що все сильніше й ліпше не дасться ніколи побороти. А що, може, тут і там буває, що стремління до ліпшого й вищого ідеалу було поборене грубшими інстинктами грубших індивідуальностей, то чи вже тим сказано, що поборено й поняття добра й зла? Мені здається, що ні! Може, я через те не втону.

— Про те я переконаний.

— Так про що ж вам розходиться? За себе, свої вчинки й за свою мораль відповідаю я сама. Ні батько, ні мати, ні ніхто інший. Праця й наука не обезсилять ліпшої часті мого я, не потягнуть її в низини. Я можу лиш хіба через те фізично потерпіти, значить, зужитися, але більше, пане Олесь, більш нічого.

— Ні! — відповів я лаконічно. — Хіба ще й те, що будете наражені на гіркі психічні терпіння й грубі пониження. О, не одна вже ризикувала своєю молодістю, всім запалом свого серця, своїми силами, щоб опісля дійти до переконання, що краще було б вибрати старосвітську долю при домовім вогнищі, але це вже було запізно.

— Чи думаєте, що і я ризикую своєю так званою будучністю? — спитала, і її очі спалахнули якимось чудним вогнем.

— І ви, — відповів я спокійно. — Своєю молодістю і будучністю, всім свіжим, недіткненим грубістю життя нутром.

— Що ж, не віддамся? — спитала й поглянула на мене великими очима. — Щось гірше хіба не стріне мене?

Її оця відповідь, якої я не сподівався, довела мене в тій хвилі до якоїсь крайності.

— Може й те, — відповів я твердо й піднявся.

Про те, що я її люблю.... щоб стала моєю — я не міг уст створити. Я відчув у цій хвилі всіма нервами, що вона мені відмовить.

Вона, не промовивши більше ані слова, разом із мною піднялася. Її лице було біле, мовби й послідня крапля крові зникла з нього, а очі, ті дорогі мені очі, подивились так сумно на мене, начеб прощалися востаннє зі мною. Відтак, зібравши свій шалик з крісла, пустилась вона рівною алеєю додому. Я йшов мовчки поруч неї. Коли ми, не промовивши до себе ні слова, зблизились до веранди і я задержався на хвилину, щоб попрощатися з Нестором, котрий саме йшов проти нас з якимсь листом для сестри, я спитав:

— Коли від'їжджаєте?

— Не зараз ще. Аж по різдві. Але кваптеся... — додала нараз з нервовим усміхом і вказала головою в сторону вулиці, де саме переїжджало попри сад Обринських кілька повозів, між котрими пізнав я й наш з Дорою і матір'ю. Я повів руку до капелюха, щоб поздоровити їх, але вони поглянули з таким очевидним зацікавленням у саму противну сторону, що я не міг не зрозуміти їх... і залишив це. В кілька хвилин пізніше я опустив її сад...

* * *

Вертаючи додому й переходячи наш невеличкий садок від дороги, зачув я вже з повідкриваних вікон, що там знаходились гості, і тому пішов я просто до своєї кімнати, де кинувсь на отоману. Отже, не годен був я змінити постанову дівчини, закинути свої плани й остатись вдома. Бо й чим? Затаюваною любов'ю своєю? Хвилями, може, й відчуває вона її, піддається їй... але чи я певний того? Крім того, вона так загналась своєю фантазією в свої викохані плани й мрії, що ледве чи повірила б, що саме той, що хоче її відвернути від них, не робить цього переважно з егоїзму... ради свого "я", щоб мати її виключно — для себе. А далі, чи маю я, дійсно, право здержувати її поважно від зреалізування її намірів? Дам їй справді себе? Я ж сам того не певний, бо ніяк мені перед собою затаювати, що не годен її ще власними силами удержувати. А в злидні її пхнути або в безнастанну боротьбу з матір'ю... я ще менш годен. Чую, що не маю тієї сили, хоч би ставив і які принципи й розумування проти того...

* * *

Вечором, по віддаленню гостей, коли я вийшов до чаю, привітала мене Дора з усмішкою, по котрій пізнав я, що обі, т. є. вона й матір, з мене невдоволені.

— Що ж, Богдане, вже по візиті? — спитала мене Дора, займаючися коло самовара й склянок.

— Як бачиш, — відповів я спокійно й витягнув з грудної кишені найновіше число часопису, щоб розглянутися в ньому, хоча знав добре, що, йдучи сюди, йду "на сцену", між тим коли мати при другім кінці столу викладала свій пасьянс, ігноруючи мою присутність чи не цілковито.

— Що ж, Маня подужала?

— А вже, за кілька днів побачиш її безперечно знов на коні.

— Добре, однак... — тягнула далі, — не був би ти ласкав об'яснити нам, чому ти мусив сам вертатися з конем для вуйка, коли саме в тій цілі був висланий Федорко?

— Тому, що мені не хотілось оставати довше в товаристві, що мене своєю мертвотою й поверховністю мучило, між тим коли я повинен був, ідучи за голосом свого ліпшого "я", не виїжджати цілком або щонайменше піти в глибінь лісу й набрати там сили й свіжості духу.

— До любовних сходин? — обізвалась тут моя мати голосом, повним жалю й образи до мене.

— Не до любовних сходин, мамо, а до праці, яка в мене щораз більше нагромаджується і яку сповняти є моїм обов'язком. Крім того, є переді мною ще й

студії, про котрі не згадує вдома, бо це нікого не обходить. Ви, мамо, бачите в мені лиш свого одинака-сина, котрого, щоправда, виховували ви з пожертвуванням своєї істоти. Однак що той син, вийшовши на громадянина, має обов'язки не лиш проти вас, але ще й проти свого "я" і своєї суспільності, ви ніколи не гадали.

Вона вислухала мене мовчки, а потім усміхнулася.

— Що має те все до діла й за зв'язок з утечею від товариства й спиненням у саді панства Обринських, я цілком не розумію.

— То я вам зараз об'ясню, мамо, — відповів я спокійно. Відтак, поглянувши проникливе на Дору, що сиділа переді мною, я додав: — Довідавшись недавно від Дори, що панна Обринська має виїжджати з дому, а може й вийти заміж за якогось там... старого, я хотів переконатись, звідки повзяла Дора ту новину.

— І ти питає Маню Обринську про те? — кликнула Дора з нетаємним переляком, змішавшись сильно.

— Ні, Доро, я залишив те, — відповів я з холодним усміхом. — Не питає, бо дійшов і без того до переконання, що тобі цього Маня ніколи не говорила. Цікавіше є за те для мене питання, яким способом ти до тої новини дійшла? Зрештою, — додав я погірдливо, вдоволяючись у тій хвилині вже доволі її невисказаним збентеженням, — найкоротша дорога є найліпша. Будь ласка, відповідь мені на питання, де знаходиться лист Мані до професора М., котрого я в своїм бюро не помічаю? — Я поставив питання, не звертаючи ока з лиця дівчини, і потім наступила хвилина цілковитого мовчання. Дора поблідла.

— В мене! — обізвалася тут, замість дівчини, з протилежної сторони столу моя мати. — Дора в тому не винувата. Однак... — додала згідливо, — наколи б не довгий її язик, ти б про те і до судної днини не дізнався. А що лист той опинився в моїх руках, це вина скоріше твоя власна. А я хіба подякую долі, що він опинився, власне, в моїх руках. Але успокойся, не наслідуй батька, — додала їдко, коли побачила, що я, спалахнувши по приказу мого "мужицького" "я", встав з свого місця, щоб бодай щонайменше переміряти кроком хату, поки вибухну одвертим гнівом...

— Одного разу... — почала вона, — це було тоді, як твій шеф занедужав небезпечно й післав за тобою, щоб ти найскоріше явився в нього, ти пішов і перебув при ньому, як пригадуєш собі, несподівано чи не цілу ніч. Я, пригадавши собі вночі, що вікно твоєї кімнати відчинене, а в ній нема нікого, встала з постелі й пішла до кімнати, щоб його зачинити. При тій нагоді завважила я, що твоє бюро створене і ключі при ньому. Не знаючи в першій хвилині, чи це отворила твоя рука й забула замкнути, чи вчинила це, може, якась рабівнича рука, я кинулась перешукувати її, і... вір мені, з не малим зворушенням, чи не пропали з неї твої цінні льоси [25], про котрі я знала, що ти заховував їх якраз у тій шуфляді, котру застала я висуненою. Богу дякувати, вартні папери були не діткнені, як і все інше, в порядку, як бачила я все в тебе. Успокоєна, хотіла я вже бюро замкнути й забрати ключі з собою, коли ж оце мій погляд упав на великий якийсь, подобаючий на купецький, конверт. Зацікавлена грубістю і об'ємом письма, висунула я з конверта листа й поглянула (я не таю цього) лише на підпис, не

маючи зовсім заміру перечитувати його. Підпис панни Обринської здивував мене; однак я все ще не була б читала листа, бачила ж я, що адреса не була до тебе, а до якогось чужого чоловіка, коли б не просто наше ім'я в листі, що здержало мимоволі моє око. Я прочитала кілька слів, а коли подибала там осуд про тебе й твою матір, тоді вже перечитала лист згори аж до самого краю. Дора, що знала не менше про твої романтичні зворушення до тої ексцентричної особи, як і я, занепокоєна моєю відсутністю, вийшла за мною, і так ми вдвійці, при свічці коло твого бюро, дізнались про зміст того, подиву гідного, глупого документа, завдяки якому я стала ще більша противниця того твого ідеалу, як раніше. До того часу, Богдане, я вважала ту дівчину бодай за моральну, але коли я дізналась тепер, що молода, вісімнадцятилітня дівчина освідчується чоловікові сама, вона втратила в мене найменшу вартість. Ніколи, Богдане, не допустила б я, щоб така особа, як вона, мала опинитись коло тебе як твоя жінка. Ніколи! Радше воліла б бачити тебе ченцем, ніж чоловіком такої пустої, неймовірно глупої жінки. Це моє перше й останнє слово в тій справі; а лист зверну тобі неушкоджений назад, і про зміст його будь спокійний. О, моє чуття! — додала по якійсь хвилі, — моє прочуваче чуття, що так противилось тому, щоб та родина спроваджувалась до нашого дому. Однак щоб не викликати прикрі сцени з твоїм батьком, не компрометувати його перед самим Обринським, що його одного найбільше шаную, а котрому дав він слово, що дістане наше мешкання, я не спиралася його вирішенню, і вийшло з того, що моє нутро, хоч і не виразно, віщувало добре.

Вже під час її оповідання, проходжуючись по кімнаті, я був успокоївся. Відгортаючи лиш раз по раз нервово волосся з чола, я обвинувачував себе гірко, що був сам один всьому винен, і через свою неосторожність стягнув ще більше знеохочення до невинної дівчини, її біле лице з молодими очима виринуло живо перед моєю душею, і я мов чув її потрохи альтовий голос, як, зворушений, впевня'в мене: "Я вижидаю хвилини від'їзду в чужину, мов спасення!"

Не зараз ще на все оце материне об'явлення я обізвався. Ще мали ми й будучність перед собою (думав я), а з тим — і час. Ще не втратили ми нічого, хоч і як прикро укладались події. Однак... Час? — обізвався тут же якийсь глумливий голос у мені. Саме той час міг статись для мене горем. Вона піде в чужину, втратить мене з очей, і хто поручить мені, що її, може, і там слабші почування для мене, про котрі ми досі навіть словом не доторкались, не затруться назавше? Досі здержувалась вона, щоб не дати мені ані словечком доказу своєї любові, коли я вів чи не постійну боротьбу за неї... за те своє "блудне", а так мені дороге світло...

* * *

Проходившись ще якийсь час по кімнаті, я врешті обізвався.

— Я не буду сперечатись з вами, мамо, щодо змісту листа панни Обринської, і не буду його ані оправдувати, а ще менше — боронити. Скажу хіба лише те одне, що писала його невинна, талановита, з душею, переповненою мріями, дівчина, яких не часто стрічаємо. Дівчина, в котрій є непогамована жадоба до розумової праці і взагалі акції і котра лагодиться до життя способами, які їй, в її оточенні й світі, можуть бути

лиш доступні. Оскільки я її розумію, то життя й світ для тої дівчини — це ніби якийсь великий храм, до вступу котрого треба приготуватись неначеб подвійно. Раз для вимог самого, чистого, матеріального буття — існування, а друге для якогось другого світу, котрий вона ставить вище, і для котрого треба видосконалитися краще. Що її в тих подвійних світах стріне, вона не знає. А йде вона в них з душею, повною ілюзій та надій, мов з білими леліями. До одного — свідомо, до другого — з зачиненими очима. Перед чим спиниться, які здобутки збере, яку розвине акцію, лежить у тайні часу, і ніхто їх з нас не знає. А щодо мене, мамо, не скажу навіть, чи женюся з нею, ба чи й взагалі коли в житті оженюся, бо цього цілком не маю тепер на меті. Переді мною ще така сила праці, що довгий час мушу відстати від своїх інтимних бажань. А щоб ви вже цілком не зворушувались ні мною, ні моїм щастям, то скажу вам, що дівчина, котрою ви так надмірно займаєтесь, витрачаючи силу на її осуд і поступування, уступається нам усім з дороги й від'їздить на неозначений час у чужі сторони.

— Справді, Богдане? — кликнула Дора, і крізь її голос відчув я невтаєне вдоволення.

— Так, Доро.

— Куди і в якій цілі? — допитувалася далі, немов порозумівшись чуттям про те питання з матір'ю, що по моїм об'ясненню сиділа мовчки й ні одним запитом про дівчину не думала "понижатися".

— Куди — не знаю. Але щодо цілі, то йде за виховавчиною в ліпший і, як міг я догадатися, заможний дім.

Від противного кінця столу роздався здавлений сміх матері, а Дора, підсунувши брови високо вгору, спитала, протягнувши голосом:

— І оце-то все, Богдане?

— На таку молоду дівчину, котру не виганяють матеріальні злидні з дому, а сама одна чиста внутрішня сила — все. Чи може б ти на більше змоглася?

— Нехай мене господь боронить, щоб я бралася за таку проблему, котрої закінчення непримінно: старе панянство, — відповіла й здвинула раменами вгору, мов її діткнув мороз.

— Отже, бачиш, — сказав я і почав якнайспокійніше крутити папіроску.

— Коли виїжджає? Не можна б мені там ще зайти?

— Не знаю. А щодо виїзду, то останеться, здається, аж до різдвяних свят. Зрештою, розвідайся. Я... ледве чи там ще буду.

— То ви вже попрощалися? — спитала дівчина і аж прошибала мене очима з цікавості.

— На цей раз — уже.

Я скінчив свою папіроску і вийшов мовчки в сад.

Надворі знявся вітер.

Місяць стояв ясний і вповні, в саді було видно, мов уднину, лиш опале листя відзивалось під ногами, а верхи дерев колисались легко...

Я приступив, мов притягнений таємною силою, до білих штахет і задивився через

хвилю в сад Обринських та на освітлені вікна їх дому. Що діялось за тими вікнами? Що діялося в душі дівчини?..

Нічого мені не відповіло...

Дерева хитались, і там злегка, за ясно освітленими вікнами, показалась раз стаття пані Обринської, — і більш нічого. Одне вікно в другій кімнаті було відчинене. В ній не було нікого видно, лиш що була освітлена. Я дивився, мов загіпнотизований, — і ждав. Шум дерев, кругом тишина, небо засіяне зорями, в серці смуток і я — сам... Нараз дитячий спів... голос Нестора, в супроводі ніжяого акомпанементу фортеп'яна, а далі той легенький голос строфою одної старої гарної пісні пестить... обнімає...

Луна далеко в гори мандрувала,

Бо при курищах співали поганці.

Але... хто скаже, які сльози ляли

Взяті в неволю християни-бранці?!..

Але хто скаже —

(тут прилучився голос Мані)

які сльози ляли

Взяті в неволю християни-бранці...

Я відвернувся.

Ті два голоси — м'які і непоборні силою своєї невинності, стали одним... і — гнали мене звідсіль...

Зсунувши капелюх на очі, я перейшов сад, покликав свою велику собаку й пустився в сторону ніччю, звідки мав над'їхати батько-мужик.

* * *

Перед двома тижнями мав я ще батька, а нині його вже нема. Несподівана й нагла смерть звалила його, мов блискавиця, додолу, і він вже більше не піднявся. Страшна була та хвиля, в котрій я про все переконався. Страшна, незабутня. Раз, що втратив я свого найщирішого приятеля, а друге, що бачив уперше свою матір в потрясаючій жалю. Ніколи, здавалось їй, не могло того сильного "мужика" щось тяжке постигнути. Ніколи. Відповідно до її вимог від нього за життя, повинен він був навіть із самих обіймів смерті власною силою спастися. А коли замість того він перед її і моїми очима впав без слова додолу, мов дуб-велетень, захитавшись лиш разів кілька, — її жаль і розпука були неописані. Неначеб уперше по майже двадцять кількох роках пожиття з ним потрясла нею свідомість, що вона посідала його, і що може... не все була для нього така, яка повинна була бути...

Кидаючися мені від часу до часу з жалем на груди, відзивалася в потрясаючому болю, вихлипуючи, що ніколи не буде вже більше він її, і хоч би тіло його й кров'ю своєю хотіла обудити, він до неї не поверне. Коли ж ми вернули з його похорону, і вона по раз перший переступила поріг його спорожненої кімнати, обняла мене судорожно за шию та, віддаючися повному гіркому риданню, заблагала, щоб я не опускав її ніколи, щоб прирік це ось тут у його кімнаті, де ще дух його перебував і є свідком її просьби, що — "ніколи!" — бо я один лиш у неї на світі по нім — її!

Я зрозумів її жалем, а також і гризотою совісті розриту душу, й успокоїв, прирікаючи не опускати її ніколи...

І тепер ми самі. Ходимо, мовчимо, працюємо, і неначе мовчанням тим бережемо між собою духа його, котрий, як нам відчувалося, від голосних слів і розмови мусив від нас відступити чи не на все.

Від часу до часу мати втирає мовчки сльози, роздає з Дорою грубі милостині за "душу". А в мене мов душа до всього зовнішнього зачинилася й нишпорить за чимсь у минувшині, де він жив ще ясным і здоровим, розпещував одинака по широкій своїй вдачі, неначе несвідомо напам'ятував той час для споминів улюбленому синові на пізніше, де не зможе його вже живим чуттям обдавати.

І вона приходила до нього.

Раненько, того дня, поки його винесли і коли майже нікого коло нього не було, вона ввійшла сама легким, ледве помітним кроком і зблизилася до нього.

— Отче мій!.. — прошептала й схилила на хвилину свою голову на його груди... Відтак несподівано побачивши мене, що стояв за високими цвітами олеандрами, що окружали його, вона, неначе вибачаючись, що "посміла", сказала стисненим голосом, що прийшла, бо він був добрий. І стиснувши мені мовчки руку та поставивши галузку зеленої смеречини (улюбленого його дерева) йому покійно в ноги, склонилася перед ним глибоко і вийшла з кімнати, мої не була...

* * *

Непогода, осінні дощі з снігом, гонуре мрячне небо, утеча хмар з вітром понад верхи гір у далечінь. Болючі спомини по батькові, гризлива туга в серці, розстроєння матері — так у хаті. Поза домом навальна урядова праця, національно-обов'язкові прикrostі й невдоволення з загалу і з себе.

* * *

Кількаденний побут у дощі і сніговиці в глибині в горах, в урядових справах. Тут і там розмови з гуцулами, захват поодинокими з них і осіннім краєвидом, фізична втома, — і поворот додому. Вдома з привітом враз нові прикrostі. Відкриття матір'ю якихось батькових довгів, вибух поновного огірчення проти його особи, настроїв її — mol [26], а в мене комісійні наслідки — простуда й недуга.

* * *

(Впосередині грудня).

Зима й білість.

Я реконвалесцент, і ще не виходжу з хати. Вокруги мене щось вроді нудьги, а на душі двояко. Сумно й хвилями радісно. Визираю тужливо крізь своє вікно та через сади до неї. Не бачу її. Не бачив навіть віддавна. Вона живе в мені тепер якоюсь мрією, за котрою розпирає туга груди, котру не годе я осягнути, а котра загарна, щоб з нею розставатися. Дивлюся в вікно й не можу від того, що бачу, відвернутися, хоч воно звичайне, спокійне, тихе. Сніг падає густо, грубими латками, потрохи скісно, але невтомно. В тім паданні є і втома. Гарна якась резигнуюча втома... Так дивлюсь я довго, аж приходить мені на думку, що, може, й вона визирає в тій хвилі вікном? Між

нами деревина саду, білісіньким пушком вкрита, а повітря там надворі чисте й переповнене життєвою силою. Який він легкий, свіжий, чистить землю й усе, що на ній, а сніг лягає на все ніжно, білим пухом, нечутно, майже не дотикаючись. Ти, дівчино, он там за садами, з молодими очима, відчуваєш, що я ношу в грудях? Глибоку, неуступчиву тугу, що не хоче впокоюватись, не хоче змінитись, як і ти, котру я люблю. Гори з лісами, як здавалось би на погляд, так не далеко, переповнені самою білою якоюсь красою, за котрою простяг би руки — і з'єднався з нею. Щось сміється в грудях і ридає. Що мені? Чи я істерик? Чи поет, чи хорий? Не знаю... Я — мужчина, сильний великий мужик навіть... а однак...

Клаптики снігу зсуваються, падають і наростають повсюди, де падають, грубою верствою. Деся погнались дорогою якісь сани, бо їх живі дзвінки добились і до мене, перебігли своїм звуком через душу, поздоровили й умовкли.

Я лягаю на софу, заплющую очі, мов до сну, але я не сплю. Я віддаюся самим мріям.

Між іншим: казав би запрягти коні, вступив би по неї, загорнув би добре, посадив обіч себе, як це роблять з малими дітьми, — і давай їхати! Білі сніжини били б нам у лице, а вона сміялась би. Деся хтось жене за нами, щоб нас перегонити, а я не даюся. З нею так гарно їхати. Коні летять, дзвінки товчуться на їх хребтах... А навкруги зима мовчить, біліє...

У двері хтось застукав несміливо, а коли я просив увійти, то вони отворились звільна, й увійшов, чи не всей укритий снігом, малий Нестор.

Увійшов, мов янгол, в мою тиху кімнату, потягаючи за собою широку струю чистого свіжого повітря знадвору, і — станув. З її устами, з її рисами лица, а з своїми любими мудрими очима. Прийшов (знизився!) зарадитись в одній математичній задачі, котрої не міг розв'язати, хоч і як трудився над нею. Вислухуючи його та здіймаючи з нього верхню зимову одіж і шапчину, я говорив собі: "Чи не прибула оце вона в нім до мене?" Так. У нім була вона. Несмілива, замкнена, з непорочними устами — і говорила (як так часто давніше) про різні дрібні справи. Зразу про математичну задачу... а далі й про інше. Про те, приміром, як надворі гарно, як ліпилося чоловіка з снігу. Як у городі скакали сніжнобілі кролі з червоними оченятами проти годуючих їх рук... а відтак як казала осідлати свого коня й поїхала верхом просто в лице зимі з білими сніжинами, що зсувались і зсувались з неба й не хотіли губитися. Вкінці здивувалася, що я хворий, що не виходив чи не третій тиждень з дому й не знав, що вона точно за місяць виїжджає...

— Твоя сестра знає, що ти до мене зайшов? — спитав я, переглядаючи з зацікавленням його письмо.

— Сестри нема дома. Ніхто не знає, — відповів і замкнувся.

— А в твій дневник записуєш багато? — питав я далі.

— Ні. Може на різдвяні свята буду, — відтак, забравши мовчки свої книжки й убравшись з поспіхом, мов збираючись при тім ще подякувати мені, усміхнувся лиш, окинувши мене блискучими вдячними очима, вклонився і вийшов.

Пішов, а з ним — пішла й вона. Він мов павутинку якусь тче несвідомо між нами невинною рукою, і нам треба дуже обережно обходитися з нею, щоб не роздерлася між нами.

* * *

(По різдвяних святах).

Комітет, зложений з кращих членів нашого товариства, уряджує прощальну проїздку саньми в честь Дори, котра (ще не офіційно) заручена з паном К., виїжджає вкоротці зовсім додому.

Проект до проїздки слідуючий: їдемо саньми до управителя лісів, панства С., на чай, а відти, вечором, у місячнім світі (тепер — повня) дорогою, що веде самим поважним лісом назад. А тому що саме тепер стоїть уся деревина в інею (на що саме ждано), заповідається їзда лісом при місячнім сяйві чудово!

* * *

Я зворушений і перейнятий згадкою про проїздку, хоча, може, й цілком не буду брати в ній участі. Раз, що ледве чи саме тоді буду мати час, а по-друге, не знаю напевно, чи й вона там буде, чи взагалі! бачитись мені з нею. Побачу ще...

* * *

(По всім).

Днина була лагідна, спокійна, хоч дитину винести. Ціле товариство поїхало вперед, а я вибрався, аж вернувши з уряду, чи не о дві години пізніше. Я їхав сам, скоро, не задержуючись ніде ні на хвилину, і приїхав саме, як зібрані тут гості кінчали чай.

При моїм вступі в кімнату піднявся веселий гамір — привітання, і так господарі, милі гостинні люди, як і інші знайомі, обступили мене з запитанням, чому я спізнився. Вітаючись з одними, а відповідаючи другим, мої очі перелетіли по всій кімнаті, що була хоч обширна, а тепер повна гостей, майже тісна, шукаючи за Манею.

Вона була.

Стояла оперта коло якогось столу й розмовляла з сином господарів. Побачивши мене, а радше стрінувшись з моїм поглядом, її очі мов побільшилися, мов не довіряли собі, заблисли радісно — і сховалися. Я, перебиваючись через веселий гурт, звертався здалеку до неї.

— Ось там бачу свою сусідку, панну Обринську, з котрою ще не привітався! — кликнув я, вибачаючись рівночасно перед господинею, що зараз бажала мати мене побіч себе при чаю, до котрого вона щойно перед моїм вступом до кімнати заби— ралася і аж тепер діждалася "гарного партнера".

За пару хвиль я опинився перед молодого дівчиною. Вона була, як здавалося, поважно настроєна, ховала повний погляд від мене, однак подала руку.

— Ви верхом? — спитав я, і мій погляд промайнув по її стрункій в чорну амазонку одягненій постаті, і такій же обведеній смушком шапочці, що лежала на столі обіч неї.

— Так, — відповіла вона.

— О, панна Обринська дуже спритна амазонка, — кликнув до мене пан К. з гурту. — її кінь згубив, здається, підкову, виховзнувся і впав, однак вона, на щастя, не

ушкодила себе. Нас злякала тим небажаним представленням [27]чимало, а сама затила коняку й поїхала далі, не подякувавши нам навіть за нашу благородну пропозицію сісти до нас у вигідні сани й доїхати спокійно, як господь приказав, до цілі.

Майже все товариство розсміялося на слова молодого чоловіка, кинені з щирим гумором, а вона мовчала, зморщивши брови, мов у фізичнім болю.

— Це правда, панно Маню? — спитав я її півголосом.

— Правда, але це маловажна річ.

— І не ушкодили справді себе? — допитувався я.

— О, про це допитуєшся даремно! — вмішалася тут Дора ясным голосом. — Панну Обринську допитувалось про те саме чи не все наше зіbrane тут товариство, однак ніхто не був такий щасливий дізнатися правди, хоч я одна переконана, що воно не обійшлося так гладко, як вона нас впевняла. Кінь погано впав. Не так, Маню? — спитала з гострим притиском. — Признайся, що ти сильно вдарилася в ногу і що, певно, ледве доїхала сюди.

Дівчина не відповіла їй зараз, но замість того з-під її спущених вій блиснув погляд такого неописаного жалю до неї, що я зчудувався.

— Ти чуєш, Доро, — обізвалася тут дівчина, — що я не те що не прийняла пропозиції пана К. і твою їхати з вами "вигідно й тепло", але навіть "не подякувала" за вашу ласкаву пропозицію. Як бачиш, я ціла й зовсім неушкоджена. А пан Олесь може також спокійний бути. Його сусідка — (при тих словах промайнув по її устах ніжний і лиш мені зрозумілий болючий усміх) — витривала, і її не так легко викинути з сідла, хоч би воно й як небезпечно видавалося.

Зачувши о це все, я майже був переконаний, що дівчина була ушкоджена, і лиш самий якийсь потайний жаль і амбіція не дозволяли їй признатися до того прилюдно, а найменше — Дорі, котру уважала через щось чи не своєю противницею. За цілий час не спускав я її з очей, і хоч і як вона вдавала з себе балакучу, я відчував, що з нею діялося недобре.

Кілька разів я пробував до неї зблизитися але вона, мов відчувши мій замір інстинктом, відверталася і запускала з ким-небудь у розмову, — не давала себе захопити. Лиш раз, коли хтось з присутніх заговорив про мою недавню хворобу, і вона випадком була поблизу, вона обернула живо голову й слухала уважно мої пояснення.

За якийсь час, це було коло шостої вечором, вибиралися до повороту.

Кожне з гостей, попрощавшись з господарями, уможувалося по попередньому порядку й умові в свої сани та, обтулюючись і обириваючись старанно шубами, вьрушало весело з подвір'я.

Я ждав аж до кінця, бо хотів наостанку виїхати. Раз, щоб мій кінь схолоднів і припочив цілковито, а по-друге, щоб бачити, що зробить з собою Маня. Дора, а більше ще пан К., взяли собі нині за обов'язок опікуватися гарною дівчиною, хоч нею займалися і інші дами й добродії з товариства, що були інтимніші знайомі її родичів, як двоє перші. Одначе вона дякувала всім однаково, пораючися коло свого коня враз з фурманом господарів — сама.

Осталось лиш ще троє саней, а врешті запряг один хлопаk і мого гарного гуцула до малих санок. У тій хвилі я побачив, як Маня всіла на коня і взяла вже за поводи. Перші з трьох саней рушили вперед, далі другі, а там треті, а вона, мов лиш того вижидуючи, підняла шпідруту, щоб ударяти гнідого й прилучитися до них. Сани виїжджали звільна, одні по других, а я, приступаючи скоро перед неї, задержав її коня й сказав:

— Зсядьте з коня, панно Маяю! Вертати верхом ви нині не можете більше. Вона злякалася.

— Чому? — спитала великими очима.

— Бо се могли б ви опісля пожалувати. — Та ледве що висказав я ці слова, коли й оказався вже опір в її очах, а уста здригнулися болюче.

— Ви також не довіряєте моїй силі, як Дора? — спитала, а далі додала глумливо: — Це, очевидно, так по фамілії.

— В цій хвилі це менше важне, — відповів я, ігноруючи її послідні слова, — а важніше те, що ви їдете неосторожно. Ваш кінь, як я це вже давно завважив, непевний верховець, міг би, наново пошпотавшись, упасти, і з того могла б вийти для вас прикріша пригода, як думаєте. Крім того, ми вертаємо через ліс, нас стріне незабавки ніч і хоча місячна, для вас було б рішуче певніше їхати саньми.

— Дорога лісом, оскільки я чула, має бути широка, місяць, як самі знаєте, тепер уповні. Я не боюся, — відкинула.

— Про те я переконаний, — відповів я спокійно. — Однак я прошу вас мене послухати. Зсядьте з коня, пересядьте в мої сани і поїдемо разом. Моїй опіці можете спокійно повіритися.

Вона заперечила головою.

— Я обіцяю, що буду їхати обережно, — відповіла вона далеко вже лагіднішим голосом, як перед тим.

— Це дуже багато з вашої сторони, панно Маню, ба навіть більше, як я сподівався, — закинув я, легко всміхаючись. — Одначе я настаю на своєму й прошу вас зсісти з коня.

— Ви прецінь чули, що я неущкоджена! — сказала зворушено й зморщила брови, насилу відвертаючи свій погляд від мене.

— Панно Маню! — упімяув я її, здержуючи в собі напливаючу нетерпливість. — Я звик з ваших чистих уст чути саму правду, пощо оце затаювання її в цій хвилі передо мною, що ніколи не був і не є вашим ворогом? Воно негідне вашого "я". Я знаю, що ви ушкоджені, пізнав це по вас, хоча не признаєте того; знаю, що лиш сама амбіція і впертість, котра в вас вражає мене завше боляче, наказують вам у тій хвилі виставляти себе на нову небезпеку. Чому так? Чи хочете об'явити тим консеквенцію емансипантки, чи просто хибу вашої вдачі? Відповідajte!

Вона мовчала й боролася, як колись, майже перед роком, на кладці, а я обізвався:

— Не силуйтеся до нової видумки, панно Маню. Вона вам нічого не допоможе. Радше будьте добрі й послухайте мене в своїм власнім інтересі. Зсядьте, як прошу вас, з коня, їдьте зі мною, а вашому коневі також не буде кривди. Я прив'яжу його до свого гуцула,

і за півгодини здогонимо все товариство.

Вона поглянула поважно на мене, мов вагалася ще чогось-то. Її очі з внутрішнього зворушення майже потемніли. А відтак обізвалася стисненим голосом:

— Будьте ласкаві, пане Олесь, відступіть від мого коня; сядьте в сани, щоб через мене не простудились, стоячи в снігу, і їдьте. Нова простуда могла б вам по вашій хворобі скоріше вийти на лихо, як мені моя їзда верхом. Цього я б не годна на своє сумління взяти. — І вклонившись переді мною, підняла, як передше, шпіцруту, щоб ударити коня, але я не допустив.

— Цим разом поміняємо свої ролі! — сказав я тремтячим уже від гніву голосом. — Цим разом послухаєте ви мене. Я мужик. Маню!

І ледве висказав ці слова, я обняв її рішуче за стан, і поки змогла опертися — я зняв її на землю.

— Так, пані, — додав зворушеним голосом. — Інакше я не знаю. А тепер ходіть! — І взявши її, що не опиралася більше ні словом, під руку, запровадив до саней. Коли опісля вже сіла, і я її добре обтулив шубами, прив'язав її коня до свого, Сів сам коло неї. Взявши врешті віжки в руки, я сказав:

— А тепер просто в ліс.

Вона не обзивалася.

Якийсь час їхали ми побіч себе мовчки. Одначе коли вона сиділа коло мене, мов зацікавлена, я схилився раз над нею й поглянув у її лице. Воно було поважне, бліде, а коло уст появилася ознака втоми й болю, який потвердив мій здогад, що вона ушкоджена і лиш не признавалася.

— Простіть моє поступування, панно Маню, — обізвався Я перший мимоволі м'якшим голосом. — Але це моя мужицька вдача, що від слабших опор не зносить. До того бувають у мене хвили, в яких я майже трус, що не годен себе в рівновазі вдержати, як ось і приміром при уявленні, що хтось там міг би через свою впертість упасти під кінські копита... і я денервуюсь.

Вона не обзивалася.

По кільканадцятьох хвилях їзди ми в'їхали врешті в ліс, і його зимовий спокій та предивна краса замкнули нам ще більше уста.

З правої й лівої сторони дороги знімались, як і глибше в лісі, високі крилаті смереки — чисто великани. На їх пишнім, тяжкім, що вгиналося, гіллі насів прозоробілим надихом іній, і вид перед нами й обіч нас був чи не казочно гарний. Всюди, де не глянеш у лісі, на верхах його — прозора білість. Дорога лісом була добра, і їхалось справді мов крізь зачарований світ. Високо над лісом, на небосхилі між зорями, виринав місяць уповні, а тишина вокруги була перемагаюча, могутня.

Я глядів на зачарований зимовою красою ліс в ясній ночі вперед себе безмовно, а відчуючи до того її так близько коло себе, я чувся невимовне щасливий. Не мав однак у тій хвилі спроможності перебити мовчанку між нами хоч би одним словом. Щось, здавалося, виростало між нами, що глибше в'їжджали ми. в оцей, неначе прозорий, світ. Вимагалось й робилося сильніше за нас і слова, лягало на уста й наказувало

мовчання. Звуки дзвінків на хребті коня неслись далеко в глуху глибіню лісу й там десь ніби губились. Від часу до часу зачіпало деяке крилате галуззя об мою і її шапку, і тоді посипувався на нас іній, з якого ми мовчки стріпувались.

Так минув довгий час.

Нараз я схилився наново над нею. Що діялося з нею, що так завзято мовчала? Терпіла фізично — перебувала під впливом лісової краси? Шукала між деревиною постатей мрій своїх? Чи, може, гнівалася ще, дрімала?

Ні. Коли я над нею схилився, були її очі в тій хвилі широко отворені й потонули на хвилину в моїх... а уста її вимовили спокійно-довірочно голосом, що наповнив мене, мов обхопив відразу невимовним щастям:

— Те все — як білія мрія, Олесь!..

— Біла мрія, Маню... як моя, — сказав я, мов прийняв від неї заховану досі тайну.

А далі... сам не знаю, як це склалося, обняв її рукою, мов малу дитину і, схилившись низько аж до її уст, — я поцілував її.

Через хвилину вона мовчала, не опираючись, а відтак, мов збудившись з якого сну, обізвалась, прохаючи:

— Але... більше нічого, Олесь. Ніколи й нічого більше.

Я не обзивався. За часок вона відібрала мені віжки з рук і правила якийсь час сама кіньми, не одкриваючи уст ні на слово. А коні, ніби вгадавши її бажання — вивезти її якнайскоріше з білого зачарованого світу, а з тим і від мене, несли нас вихром, і незабавки здогнали ми й усе інше товариство.

Коли я одвіз її додому, показався місяць чи не пишніше над горами й освітив через хвилину групу саней коло її дому. Одна часть гостей, що їхала в нашу околицю, задержалася, щоб попрощатися і з нею, що, рівно як Дора, виїжджала небавом. Коли ж вона висіла й подала мені з декількома словами руку на прощання, я притиснув її до своїх уст і сказав, схиляючись з сидіння до неї, півголосом:

— Ви уходите від нас, мов та біла мрія, котру оставили ми недавно за собою. З чим оставляєте мене на будуче? Ви мусите мене розуміти!

Тоді вона, струнка, простягнувшись на мить до мене, відповіла так само півголосом:

— Ви не знаєте?

І з тим докінчив я кращу часть своєї молодості.

II

Шість років минуло з часу, як попрощався я з Манею Обринською і її ріднею. Шість років, повних праці, несупокою й розчарувань. Через рік по від'їзді Мані зістав я перенесений в авансі на провінцію, в противну сторону моєї колишньої батьківщини, пережив тут ледве три роки... мене кинули наново з вищим "рангом" в подібну місцевість, де перебуваю й досі, потішаючись надією, що вже небавом дістануся до столиці й залишусь там чи не на все. Поки що закопуюсь чимраз глибше в праці урядовій, національній, і видаюсь собі іноді, мов шахтар без світла. Мати зі мною, розвиваючи тут, як і давніше, діяльність господарчу з давньою енергією, мовби посідала не одинака-сина, а мала щонайменше доньку на відданню. Від часу до часу

їжджу на "оживлення духу" в столицю, а літом, в часи відпустки, або з матір'ю в гори в батьківщину, а як ні... за границю — сам.

Про давніх своїх знайомих Обринських і саму колишню улюблену дівчину чув я від хвили розлуки небагато. В півроку по моїм переселенню з гір дospelа до мене вість, що батько Обринський помер, вдова по нім переселилася в столицю, щоб дати можливість молодшим синам покінчити студії, а Маня перебувала й далше в характері виховавчині (а може, й помічниці в господарці домовій!) в домі одного знаного заможного завідателя лісів, добродія Маріяна в околиці столиці, та вчилась (закинувши колишні постанови здобути незалежне становище через вищі студії і т. ін.) на вчительку музики, доїжджаючи від часу до часу в столицю до побирання лекцій тут в одного з найвизначніших учителів музики. По смерті батька я вислав до неї кондоленційне [28]письмо, не натякаючи одначе жодним словом про колишні свої почування до неї, й одержав від неї так само коротке письмо подяки. Від того часу між нами мов усі нитки пірвались. Я ані не чув про неї, ані не мав змоги бачитись з нею, тим більше, що сам, як здавалось мені, я чи не байдужнів до неї, тим більше, що не був і матір'ю заохочуваний будувати за своїм серцем свій власний храм. Жіноцтво, проти котрого приходилось мені стояти, було, як відчував я, чи не все, в кращому значенні слова, заздалегідь уже моїм, — через що жодна не приковувала "мужика" своєю істотою настільки, щоб був він перейнявся нею поважно й рішивсь вступити в іншу судьбу. Правда, при цім або тім кращім знайомстві, десь там на дні його душі відзивалось щось болюче, мов випрошувалось наверх, бажаючи якогось викінчення. Але тої з неподатливим елементом і непорочними устами не було, не було навіть і надії стрінутись з нею, — тож мужик "складався у себе" і жив життям, як укладалось. Буденно, тупо, іноді й дико, від чого уходив в одних за "романтика", других за "Дон-Жуана", а в деяких дивака й таке інше. Між своїми стінами однак був він розоружений лев, що схиляв покірно голову на матерні слова, просьби й бажання, і чим далше, тим менше вдовольняв своє найінтимніше "я", на сторожі котрого стояла з одної сторони з огненным мечем і вулканічним деспотизмом — мати, а з другої — власне його слово, що не покине її ніколи.

Шостого або може було це й сьомого року, виїхав я знов одного разу на кілька день до столиці. Зайшовши якоїсь днини між іншим і в книгарню по деякі літературні й наукові твори, котрими одними годував я душу в провінціальній пустині, застав тут же якогось панка, як переглядав і перебирав ноти. Стоячи збоку й вижидаючи за бажаними мною книжками, переглядаючи наборзі деякі часописи, я став мимоволі приглядатися молодому стрункому добродієві, котрий з якимось майже незвичайним зацікавленням чи не студіював ноти, а видався мені до того свого зацікавлення — надто молодим. Кажу надто молодим, бо хоч і бачив я його поки що з профілю й низько натисненим на чоло капелюхом, як у людей, що в поспіху не дбають про зверхній свій вигляд, одначе весняне його пальто зраджувало, в порівнянні до зросту його, надто ніжну й молоду стать. Забравши остаточно свої книжки й заплативши, я глянув упослідне на молодого чоловіка, що саме в тій хвилі, мов отверезений з свого

заглиблення, підняв живо голову з-над нот і поглянув мені в лице.

— Добродій Олесь! — сказав й усміхнувся, зближаючись до мене.

— Несторе... хлопче! — кликнув я. — Це справді ти?

Це був справді він. Пізнав мене в останній хвилі по голосі, по котрім був би мене пізнав і в товпі "тисячів".

— Я ж трохи музика, — додав, мов вибачаючись за свої слова.

Я, врадуваний такою несподіваною стрічею, поставив колишньому любимцеві нараз кілька питань. Питає, що робить, як поживає, що взагалі з усіма діється, а він відповідав. Поважно, спокійно, більше тихим голосом, усміхаючись одним кутиком уст, між тим коли я ні на хвилю не відвертав очей з того вимузділого лиця, що чимсь ще залишилося майже дитинне. Слово по слові плили питання, і він так само відповідав. Він мені писав, хоч, може, його письма й не доходили до мене... Повідомив мене, як здав матуру, а коли не одержав на свої два або, може, й три листи жодної відповіді, не обзивався більше. Тепер лагодиться він, не тратячи ні одної хвилини, до штатського іспиту, щоб, маючи їх раз за собою, якнайскоріше вступати на урядову службу.

— На яку?

Він назвав. Це була одна з найповажніших інстанцій, що вимагала багато праці й студій, але, як поясняв, його туди тягне.

— Увійдеш в еліту [29] і урядництва, — закинув я, а в душі подумав: "Ти ж аристократ", а по хвилі додав: — А де ж твоя сестра?

— Маня? — спитав він і поглянув на свій годинник.

— Так. Вона.

— Перебуває все в панства Маріянів. Але... — додав квапно, — лиш доти, доки не почну побирати, вступивши в службу, платні. Тоді зараз мусить вона до нас вернути. Це моя найкраща мрія.

— А доти? — опитав я.

— Доти буде мусила перебувати між чужими. Зрештою, — додав, — це ще не певне... може, й скоріше верне.

Говорячи, ми вийшли з книгарні. Він став прощатись.

— Куди? — спитав я, що мав охоту перебувати довше з колишнім любимцем своїм.

— Власне, до неї. Мані. Сьогодні з полудня вона тут. За годину виїжджає, а щоб могла побути довше з матір'ю, я пішов замість неї поробити закупна для неї й її учениці і спішусь вертатись. А ви, добродію?

— О, я залишусь тут ще днів кілька. Зайди... зайдіть до мене. — І я назвав йому свій готель.

— Радо, як буду мати час... — сказав.

— Або що? — спитав я.

— Я дуже зайнятий студіями... Крім того, даю лекції, вправляюсь сам багато в музиці... і через те... Я зрозумів.

— То вступіть, коли зможете. А їй, т. є. вашій сестрі, поклоніться від мене.

Він підняв капелюха... Я побачив біле, майже мармурове чоло, що стояло трохи в

контрасті з його нижчою, трохи обгорілою партією лица... і кілька хвилин пізніше я стратив його в очей.

"Гарний виробився, дуже гарний, — думав я, — не менше, як був хлопчиною. До того з її устами, її усміхом і тим самим виразом молодості в очах..." І вже не опускав мене образ молодого чоловіка і спомин про неї того дня.

Точно в два дні по тім він з'явився. Старанно одягнений, скромний, з поважними рухами, трохи марний, ростом чи не до мене підходячий, з чолом мислителя, маломовний, спокійно-вижидаючий і з тонкими, трохи опаленими руками музики.

— Отже, тепер приготівляєтесь до іспиту, — спитав я, побалакавши з ним уперед трохи про останні роки його в гімназії, подаючи йому папіроски, за котрі дякував, вимовляючись, що не курить.

— Чи ви належите до якого академічного товариства?

Я не міг через ту його, хоч і яку молоду, а правдиву повагу здобутись, дивлячись у його спокійні очі і на її уста, вимовити, як колись: "ти".

— Аж тепер буду мусив.

— Чому кажете мусив?

— Бо не заповідаю собі з того багато хісна ні для себе, ні для других.

Я зчудувався. Чогось подібного не сподівався з уст щойно чи не вчорашнього матуранта почути. Він говорив спокійно, з повною свідомістю того, що говорив.

— Я волів би ніде не належати й незалежно працювати так.

Я видививсь на нього.

— Це ж літа свободи, а в нас, на Русі, заразом і т. зв. Drang— і Sturmperiode [30], в котрі вступаєте. Вживіть тепер своєї молодості, пізнайте життя... Вам ті літа остануть у пам'яті.

Він усміхнувся. Цей його усміх був той сам, що в його дитинних літах — молодий і також дитинний, що розкривав його чисту душу.

— Що я можу дати тепер, себто як академік, своєму народові", — спитав, — коли я ще сам не готовий? Знаю й чую, що я сам стою ще під влістю свого власного буття, себто буття розвою одиниці. Значить, тепер я ще нічого не годен дати й не такий ще, щоб міг себе давати. Отже, до чого шматуватися? А якби вже кому себе давати, то передусім своїй сестрі!

— Я бачу, ви все ще той сам Нестор з гір, що був і дитиною, любив самоту й не любив поділятися. Він всміхнувся.

— Окруження, а до того невідповідне, перешкоджає в думанні, — відповів. — Я дійсно ще й тепер під тим взглядом не дуже змінився. Але свого життя й своєї молодості я помимо того для себе не задержу, те знаю й відчуваю. Я лиш хочу вперед себе самого віднайти. В товаристві я буду мусити передусім стати політиком, а я не хотів би дати в себе вмовити і напрям, котрий маю полюбити; а там буду мусив зараз щось позитивне заявити, до чогось рішитись.

— Ага! — закинув я, пригадуючи собі миттю малого Нестора, що сам хотів свої задачі виробляти.

— Я б передусім хотів свою власну культуру на підставі сили особистості й на рівні вищого її розуміння виробити, а роздроблюючись по різних напрямках, особливо ж — політичних, я б ледве чи діпняв того цілковито.

Я поглянув на нього. Він видався мені чимсь визначний і, розуміється, не знав нічого про те; був скромний.

— Політика, — тягнув далі, — сотворила неможливі партії. Я не знаю, може я одстав у своїх поглядах поза моїми товаришами, бодай чую, що я між ними сам. Але мимоволі мушу згадувати слова одного письменника, котрий казав, що, хочаби щось зробити, треба стати понад партії, що ми виховуємось політичне чи не найбільше, і через те вмовляються партії у все, де їх і цілком немає, й багато нашого безголов'я й горя треба приписувати спустошенню через політику. Тому я кажу, що хочу передусім доглядати свою власну культуру, культуру одиниці.

Через хвилю я знов дививсь на оцього хлопця, що своїм обличчям міг би зробити на чужого враження великої дитини, а відтак обізвався:

— Може, ви маєте в смислі своєї теперішньої особистості слухність, але мені здається, що ні.

— Може й ні, — відповів він. — Та про це рішить досвід і розвій його власного я. Я ж ще, як каже моя сестра, доперва в дорозі до розумового життя. Переді мною стільки праці й науки, що... Коли б лише часу стало, а спішитись з нічим не хочу, хоча я... — Тут він мов сам над собою всміхнувся, — маю час. Я люблю глибіню кожного вчинку й постанови виміряти. Може бути, що через те й не бачу далеко, бодай так впевняє мене мій брат Василько, коли ми, розгонившись у диспуті, іноді й сперечаємось. Але в таких хвилях стає знов Маня по моїй стороні, доказуючи, що з мене не виробиться ніколи тип, а залишусь одиницею з цілою самотністю й дивацтвом, які відрізняють чоловіка чи одиницю від одиниці, і на тім кінчаємо звичайно свої дискусії.

— Ага, ваша сестра! — закинув я з уданою байдужністю, — чи вийшла замож?

— Ні. Але може рішиться тепер.

— Так? Має поклонника?

— Має. Але вона чудна, хоч я її розумію. Вправді... — додав з комічною повагою, — я не був досі ще ні залюблений, ні заручений, але я її дуже добре розумію, що... видатися за чоловіка на ціле життя, котрий не має з нами поза границями особистих потреб нічого спільного, тяжко...

— Не любить його? — спитав я.

— Любить, здається... Але він не українець, а германин.

— Здається? — повторив я, спиняючись лиш на тому одному слові.

— Так. Бо не говорить про свої почування ніколи, хоч я й те розумію.

— Ви, здається, свою сестру дуже добре розумієте, — сказав я мимоволі чомусь зачіпливо.

Тонка вдача молодця відчула це, бо, покраснівши ледве помітно, сказав з притиском:

— Справді. Свою сестру я дуже добре розумію. Їй і завдячую більшу часть свого

виховання.

— Помимо того, що перебувала стільки між чужими? — закинув я.

— Так. Для своїх вона має все час. У часі, коли не могла до нас сама приїжджати, писала мені, а її листи були нам дуже дорогі, особливо мені. Тепер приїжджає до нас частіше. О, коли вона в нас, то тоді дуже гарно!

Вона!

Він сказав це так гордо й з такою певністю, що я вірив. О, я вірив! Вони, ті Обринські, всі мали в собі дар вірити в себе обопільне й любитися. Мені стало зараз від його слів зависно, і я питав далі:

— Ну, а з поклонником що?

— Не знаю. Здається, заручиться. Він її любить, і мати за тим.

— А вона сама?

— Вона бореться. Каже, що хоч і чує, що з ним особисто змогла би вижити добре, з другої сторони має виразне почуття, що, вийшовши за нього, того колись пожалує. Одного разу навіть мене просила, щоб я, наколи б вона справді рішилась за нього вийти, цього ніколи не допустив за жодну ціну, за нічого в світі. В неї є, каже, такі хвили, котрі їй ясно віщують, що вона свого кроку, хоч би й зробленого тепер у любові, колись тяжко пожалує, і я мусив їй це приректи. Я здвигнув плечима.

— Трудна рада, — сказав я, а потім додав: — А ви?

— О, я відраджую їй. Нащо їй віддаватися? Я буду її сам удержувати. Василько бере маму, а я заберу її. Я всміхнувся.

— Ваш план ви ще так скоро не зможете зреалізувати, хіба десь аж за кілька років.

— Все одно. Але це одна з моїх найкращих мрій, котру в душі плекаю. Я поділю своє життя на науку, працю й музику. І відчуваю, що те, що постановлю, виконаю.

Так і подібно балакали ми ще, а півгодини пізніше він попрощався. При відході я просив його, як змога, відвідати мене ще раз на часок перед моїм від'їздом.

Він хвилину завагався, поки обіцяв свій непевний прихід. А по його віддаленню я своїх слів пожалів. Нащо просив я його, щоб ще відвідав мене? Чи не піддався я потайному голосові серця — почути знов дещо про неї, що відповіла мені колись на моє питання, з чим оставляє мене на будучий у: "Ви не знаєте?.."

Справді. Я ж сам знав. Знав незламну волю своєї деспотки-матері, знав і мрії про студії й самостійність — і міг з тим починати, що хотів...

Але Нестор, може, не прийде. З його істоти било стільки повздержливості й того, що вона назвала слушно "самітністю й дивацтвом", що я був майже певен, що він не прийде, й успокоївся.

І він не приходив.

Сам я обхопив всею душею цього молодця, в котрому відчував я якусь будучу поважну силу, відчув чистоту й непорочність душі його, хоч молодого ще, але майже укінченого вже характеру. Він починав те зреалізовувати, що колись заповідав малий Нестор своїм поступуванням й почуванням. Я залюбився в нім, мов молодець у молодій дівчині.

А вона?.. Що виробилось з неї? Чи її судьба вже готова?

Він, Нестор, став, перейшовши школи, мов чистилища, якимсь дозрілим. А вона? Які здобутки в неї за всі ті часи, що ми бачились? Га! Хотів би я стати перед нею й помірятись з нею в чім-то. Хотів би! Але вони обоє несвідомо любов'ю своєю зв'язалися проти мене. Зв'язалися нерозривно...

* * *

Три роки минуло з того часу, а півроку, як живу я вже в столиці урядовцем гарного рангу — звідки правдоподібно не рушуся.

Про Обринських, як і давно, не зачуваю нічого особливого, хоч раз здибав Василька гарним елегантним офіцером, а разів кілька й брата його молодшого, Нестора. Посліднього я вже здалека пізнавав. Високий і тонкий ростом, ішов рівно з трохи піднятою головою й легко примруженими очима, як це бачимо іноді в деяких короткозорих. Чи був уже й він короткозорий? Я не знав; чув однак, що він з незвичайною повагою віддається своїм студіям. Минаючи й пізнаючи мене, він неначе вертав думками з іншого світу й усміхався. О, який милий був той усміх для тих, котрі його ближче знали. Скільки тепла крилось у тім усміху. Скільки щирої скромної ввічливості! Однак лиш на недовгі хвилини ставав до розмови, в котрих відповідав на мої запитання або ставив їх сам, і то лиш дотично мого або моєї матері поводження. Відтак відходив спішно, залишаючи мені по собі на спогад в уяві вид свого гарного білого чола, очі й усміх своєї чистої душі.

* * *

(Майже рік пізніше).

Нестор був уже по штатських [31] іспитах і вже початкуючий урядовець, як застукав одного разу до моїх дверей. За кілька днів мала відбутися його промоція, й він був би рад бачити між іншими запрошеними гістьми й мене. На превеликий жаль мій, я мусив йому за запросини до врочистої церемонії подякувати. Службові обов'язки не дозволяли мені саме в той день віддалятися з уряду, хоч і як радо був би я сповнив його бажання. Він виглядав вдоволено і впевняв мене, що для нього не буде кращої хвили, як оця, в котрій його старенька ідеальна мати і його сестри будуть при тій церемонії присутні, особливо — мати.

— А тепер що? — спитав я його, як колись, коли довідався, що мав уже нижчі школи за собою. — Відбудете яку подорож?

Він похитав головою.

— Борюся з собою. Маня й мати намовляють виїхати з ними в гори в колишню батьківщину, щоб, як кажуть, відпочив я з науки трохи, а я не рішився ще. Будучи раз у розумовім розмаху, я б волів залишитись за той час удома й забратися до дальшої праці. В мене, окрім обов'язкової поважної науки, що ще не один рік моєї свободи й волі поглине, є ще багато й іншого діла, поминувши урядову працю й дорогий мій інструмент. Але, зрештою, — додав і якось любо усміхнувся, мов усміхнувся до своєї душі тайком, у котрій спочивала лиш йому знана тайна, — ще не знаю. Відколи ми з гір випровадилися, я пробував там лиш один раз літом, а й то коротко, дарма, що не один

раз, тут уже, бажалося кинутись у траву під смереки, простягнутись і глядіти, випочиваючи, за хмаринками на синьому небосхилі.

Мати, — говорив між іншим на моє запитання про стан її фізичних сил, — занепадала іноді на здоров'ї, а Маня вже від півроку вдома. І так вони живуть. Тихим, мало відмінним життям, хіба що часами зайдуть до театру або на більші концерти. Знайомих у них небагато, бо Маня числиться з часом, як і він, дає тут і там у ліпших домах лекції на фортеп'яні й найрадше заходить до своїх давніх хлібодавців, панства Маріянів, що від часу, як пані Маріян перебула тяжку хоробу, а він, добродій Маріян, пішов на пенсію, переселились з одніською донькою також у столицю.

— Отже, сестра ваша таки не рішились вийти заміж? — запитав я.

— Навпаки, була заручена.

— Справді? — спитав я, чомусь немило вражений, неначе соромивсь, що сам остався без пари.

— Так. Але по чотирьох тижнях зірвала заручини, мотивуючи своє поступування, що не може виходити за нареченого. Від часу до часу (впевняла) огортало її таке противне чуття на згадку віддавання, що не годна була додержати слова, хоч бачила, що чоловік, за котрого мала виходити, був добрий, чесний і т. ін., і повернула його точно через чотири тижні перстень, розпрощавшись з ним у найліпший спосіб. Зачувши це, я в душі неначе чого-то зрадив. Але якщо читач думає, що це була радість, що вона, та колишня моя любов, зірвала заручини, щоб бути вільною й мені доступною, — то він помиляється. В мені заворушилась радість колись відкиненого поклонника, що був собі того свідомий, що перед ним стояв світ жіночий, що вижидав його вибору, а котрий її тепер... не хоче. І тепер вона осталась — незамужньою...

— Як держиться ваша сестра? — вирвалось мені мимоволі з уст. (їй десь тепер мусило бути двадцять сім років!)

— О, дуже гарно! Зрештою, я не знаю, якою б вона вам видалася. Мені представляється Маня все дуже гарною. — І сказавши це, він усміхнувся знов молодечим своїм усміхом. — Колись, може, побачите її, — закинув байдужно. І з тими словами підгорнув, завше ще опаленими руками, волосся з ясного чола, не запрошуючи колишнього свого "товариша" ні одним словом зайти до їх скромної, але, як відчув я з його попередніх слів, інтелігентним духом перейнятої хати, що мене подразнило.

— Мешкаєте далеко? — спитав я байдужно.

— О, ні, — відповів і назвав вулицю, що хоч і не була надто віддалена від тієї, де жив я з своєю матір'ю, але числилась до побічних і тягнулась чи не між самими городами заможніших жителів і нагадувала своєю тишиною кусень провінції.

— Там мешкаєте ви гарно? — закинув я з потайним порішенням у душі при найближчій відповідній хвилі зайти проходом у затишну вулицю й поглянути на те мешкання, де проживали.

— Гарно й спокійно, — відповів він, — я дуже радий, що дістав те помешкання. Мати має гарне повітря; Маня не чує гуркіт возів при гранні, а я, як впевняє мене мій

господар хати, німець, став своїм до пізньої ночі освітленим вікном для цілого сусідства просвічуючою вежею.

— А... ви працюєте й ночами? — спитав я.

— Так, — відповів журливо. — Вднину нема коли. Уряд пожирає більшу часть днини. Ніччю можу найбільше вглиблятися в науку, музику й писання, і з тим мушу миритися, поки не покінчу та не вийду на шлях свободи, щоб відтак, окрім урядової праці, віддатись або виключно праці для нашої суспільності, або дорогій мені музиці.

— Може, що пишете? — спитав я. — Поважний який твір?

— О, тепер ще ні. Щось подібне знаходиться поки що ще в стані ферментації на дні душі. Те, що я пишу — це все для наших селян, що, зайшовши до нашого уряду й опинившись перед урядовцем русином, розкладають йому зараз усі свої жалі й бажання, просять о пораду й поміч. Тож я, що можу, роблю для них... помагаю в тім чи іншій ділі. Це моя тайна, про котру я нікому досі не споминав, бо воно псувало б мою радість. А що мені на всю працю нестає вднину часу, я сягаю за ночами; через що придбав собі власне в господаря назву: Leucht-turm [32]; ба старенька жінка його, привикша до того, що в моїй кімнаті допізна видно світло, впевняла мене одного разу, що засипає лиш тоді спокійно, коли, обійшовши вперед своє обійстя, бачить мене схилоного над книжками, себто бачить моє вікно освітлене, лягає спокійно до спочинку, бо каже: "Wenn, auch alles schlaft, unser Leuchtturm wacht" [33]. Вечорами концертуємо з Манею. Вона на фортеп'яні, я на челло [34]. І ці хвили — це наша наймиліша нагорода за всі наші денні труди; тимчасом наша добра мати сидить у своїм старосвітським кріслі, плете панчохи і, прислухуючись, згадує наші дитинні колись вчинки, опісля нам про них говорить, або як ні, порається коло самовара, лагодить нам чай... Але... — докінчив, неначе опам'ятовуючися з своїх слів і навертаючи до давньої теми, — я цього літа, може, й вирвуся на кілька тижнів і поїду з матір'ю й Манею в гори, щоб послухати шуму смerek і поглянути на той дім і сад, де я колись... розпочав думати й пережив свій найкращий, а то дитинний, вік.

— Їдьте, — заохочував я його. — Там знайдете все по-давньому, з малими лиш відмінами. Колишнє ваше мешкання новий власник розширив і винаймає самим літникам. У нашу хату, як знаєте, спровадилась моя тітка-вдовиця, і коли мене з матір'ю літом в К. нема, вона винаймає також літнім гостям для нас призначені покої. Як хочете, — додав я, — то можете, коли б рішили виїхати в гори, замовити в неї ті кімнати, котрі, як казав я, замешкую іноді під час оwoєї відпустки з матір'ю. Там буде вам вигідно й будете поблизу колишньої своєї резиденції, бо на літо виїжджаю я з матір'ю над море і... в горах не буду.

Він подякував.

— І Мані й матері буде мило мешкати в знайомій околиці, — сказав з властивою йому вдержливістю, занотовуючи собі подану йому мною адресу своєї тітки. Відтак, поговоривши ще дещо на тему нашої нещасливої національної боротьби, він попрощався й пішов.

(Пізніше, по довшім часі).

Від тижня сльота. А сьогодні... я й сам не тямлю, як це зложилося, що я, вертаючи досить пізньою годинаю з нашого казино вечором, пішов ще на прохід. Але не довго йшов я, коли нараз пригадалась мені вулиця, де мешкали вони, і я, не надумуючись довго, завернув туди. Людей на вулиці тій подибав я небагато, і то, як переконавсь, кількох міщан і двох-трьох інтелігентів. А що дощ заодно росив, то кожне з них спішило під своїм парасолем, і ні я не знав, хто вони були, і ні їх не обходило, хто був я. Мене покортіло чомусь-то побачити, де живуть вони, а радше — вона. Нестор споминав, що працює допізна, то, може, як випадок захоче, побачу в нього і її.

Ішов обережно, розглядаючись недовгою новою вулицею й перешукуючи заодно очима за самітним освітленим так зв. "венеціанським" вікном — Leuchtturm'ом невеликого партерового дому і... побачив. Воно було не лиш освітлене, але до того ще й широко створене, знаходилося на розі недалеко входової хвіртки, обросле диким виноградом.

"Це мусило тут бути", сказав собі, і сам над собою усміхнувся. Що це було, що мене погнало аж сюди? Проста цікавість — ні. Любов до майже забутої мною дівчини — також ні. Отже, в кожному разі якесь інше, нове ще зворушення. Я перейшов на другу сторону вулиці, щоб могли ліпше заглянути в середину хати, і став, і — бачив. Вулиця була неширока. Вікна були низько в мурі, і тепер, коли те одне вікно стояло широко відчинене, я переглянув цілу освітлену кімнату.

При писемнім столі, що стояв посередині і був закинений книжками й паперами, сидів справді Нестор. Одною рукою спер він недбало голову, а другою водив по папері. Нараз опустил руку й повернув головою, як мені здавалося, в сторону, де знаходився я.

Я перелякався, мов на лихім учинку зловлений. Що це? Ані не знав він, що я на тій вулиці, ані не бачив, що Олесь стоїть кілька кроків перед їх вікном і приглядається йому, А однак через хвилю... була його голова до мене звернена. Мені стало ніяково, я опустил своє обсервуюче місце і почав звільна проходжуватись, щоб ступання по тротуарі не звернуло його уваги. З вікна я не спускав ока, ждав мов на об'явлення яке.

І — діждався.

По недовгій хвильці відчинилися високі білі двері й увійшла — я в тій хвилі пізнав її — вона. Я поправив пенсне, що саме тепер скривилось перед очима, і витріщив їх на так добре знайому мені постать. Скільки років переплигло вже від того часу, як бачив я впоследнє ту постать і ту головку, котра, як здавалось мені в цій хвилині, нічим не змінилася. Тепер відбивалась вона з освітленого фону темно. Ростом видалась мені висока, а більше я наборзі нічого не міг побачити. Змінилась дуже? Постарілась? Я не знав. Але мав і так доста. То була вона, що досі десь, мов легенда, існувала... Тепер вона віддалилась знов, схилившись у ході до брата мов з запитанням... і за хвилину-дві... двері за нею зачинились...

Я обернувся й пішов.

Так. Що хотів, те й побачив.

Це вона була. Сама-саміська вона. її постать, її руки. Це вона. Але "мужик" її вже

більше не любить; вона для нього згасла. Всі вони його не обходять. Ані русинки, ані польки, ані німки, ані вірменочка. котрої родичі його так гаряче за зятя бажають, — ані ніхто. Він самотній. Він чує те почуття самотності, що його переймає. Навіть і в тій хвили має в собі щось загартовуюче, що дає ясність. Ця ясність є без найменшої надії. (Я ж не молодий уже... в тридцять шостому році, й вона мене не страшить). Я думаю спокійно й безнадійно і не можу вже вірити, щоб для мене могло ще щось у житті іншого процвітати, як те, що минуло. З своєю кар'єрою я також уже майже готовий, і лишається мужикові хіба лиш праця для мужиків. Для "інтелігентів" зможуть працювати на будуче хіба такі, як он ті двоє, там за тим освітленим вікном. Він, що в праці не думає про себе й свою молодість, і вона, що глядить на будучи ість, себто на час злиднів у старопаненстві. без страху, роздаючи поважним людям гарбузи, бо не годна вийти за них. Ви — герої в своїм роді, ви з своїм вічним ідеалізмом у душі й усміхом віри на устах, що не хоче ні бачити, ні відчувати силу матеріалізму часу. А я, мужик, не маю нічого спільного з вами.

У — ська вулиця вперше й не востаннє його бачила. І я відчув, що добре зробив, що зайшов у ту тиху вулицю.

* * *

(Три місяці пізніше).

Я знов удома. Знов та сама одноманітність, "старосвітськість", те саме оточення, та сама (чи не) безідейність, все те саме. Побут над морем виринає від часу до часу в моїй душі, мов сон який, про що я лиш мріяв, а не переживав. А я, протинно, був над морем, бачив і чув ту потужну силу великана й дещо переживав над ним і з ним. Одначе те все минулося, потонуло там мов у його глибині... І, як кажу, я знов удома в тім саім світі.

Вже осінь. Дні короткі, саме в середині жовтня... І хоча погода чудова, якось уже в усім значна та зміна.

Та знай, читачу, перший час по повороті був для мене, як не раз уже з тої нагоди, цікавий. Праця на моїм столі в бюро цікавила мене... І се і те в нашій громаді займало, давало до думання, деякий знайомий задержав на часок собою. Але далі я знов відчув, а радше попав у свою давню самоту. Одної пізньої ночі, вертаючи з театру (не смійся або, врешті, смійся, читачу), я знов заблукав у затишну У — ську вулицю з одним освітленим до пізньої ночі венеціанським вікном, за котрим, мов ангел чуваючий, сидів самотний молодий працівник.

Що чувати тут? — не міг я вдержатися спитати себе. — Чи їздили літом у гори? Він нічого не писав мені, хоч повинен був, по нашій останній, хоч короткій стрічі в міських парку, кинути мені пару слівце. Одначе, здається, не їздили. Може, відпустки не дістав? Молодим урядовцям, особливо в його "храмі", не дають так легко відпустки, а літом уже цілком ні. Що робили обоє за той гарячий час, коли я проходжувався над пишним морем? Він — знаю, сидів над горою актів, працював і думав, а вдома брався за книги й студіював. Раз казав: обов'язкові студії будуть ще багато його часу й сили спожирати. Не може його ще для себе використовувати. Нема як. Треба вперед для

інших працювати, думати. Ще все для інших. Так — він.

А вона?

Я пішов у затишну вулицю, котра цими часами мало ще освічувалась, і глянув на знайоме мені мешкання. Справді. Його вікно було, як тоді, так і тепер, світлом залляне, але штора була цим разом спущена. Я нічого не бачив... Чого я відтак ще якийсь час коло того дому вистоював і мов чого вижидав, я сьогодні не знаю. Мав лиш те почуття, що поміж тими стінами, за тими мурами, крився цілком інший світ, як той, у котрім я обертався; що там перебувало щось живе, тепле, цікаве, повне будучини, без таких, як я. Перейшовши через тиху вулицю та споглядаючи від часу до часу на освітлене вікно, що мало для мене щось успокоююче (мов для старої владительки дому німки), я звернувся, врешті, в іншу сторону й пішов додому.

* * *

(Пізніше).

До міського великого парку все ще напливає публіка й любить гарним повітрям та, може, й самою деревиною, що кілька днів зодягається в чимраз більше пожовтіле або почервоніле листя. Як кому по природі. Я люблю осінь. Вона настроює мене елеґійно й мрійно. І коли я вернусь, приміром, по ось такому проході додому, мене все тягне до столу й пера. Так і нині.

Я пішов.

Сів там на якусь лавку й, закуривши папіроску, сидів. Люди переді мною снувались мов мухариці, але моє око не нашло нікого цікавішого. По правді кажучи, я сидів тут у надії, що з-поміж публіки вирине може й він. Він із своїм інтелігентним, потрохи хлоп'ячим лицем, трохи марним, і з очима, що десь далеко понад публікою мов щось міряли. Я його любив. І я відчував, що як уважав він кого між мужчинами за свого приятеля, то це був я. Але нині йому, очевидно, ані в голову не приходило з'являтися переді мною. І так я сидів сам. Сидів, дивлячись, задуманий, і курив, і ждав. І коли я отак добру годину насидівся, виринув нараз, мов з землі, тут же близько коло мене, з невеличкої побічної алейки, майже за моїми плечима, гурток молодих людей, а між ними й очікуваний мною .Нестор. Високий, стрункий, з усміхненими устами, мов пізнав мене десь вже, поки я його спостеріг, і тут же задержався. Попрощавшись з товаришами, як міг я бачити, досить навіть спішно, присів відтак коло мене, між тим коли вони, вклонившись нам (а радше мені), якось недовірливо віддалилися спішним кроком у противну від нас сторону.

— І що ж, Несторе? — звернувся я, щиро врадуваний його появленням. — Як поживаєте? — спитав я, подаючи йому, як звичайно, папіроски, котрі він, так само як досі консеквентне, з подякою відсунув. — Не дали мені про себе ні одним словечком знати. Згорділи в своїй хаті, чи що? Може, аванс перед вами який або перебутий якийсь врешті важний іспит?

Він усміхнувся.

— Нічого, нічого з того всього поки що. Я з уряду в хату, а в хаті: наука, праця й знов наука, і знов обов'язкова тяжка праця. Так живу й так мушу ще довго, бодай

кілька років, мучитись, поки не покидаю з себе офіціальних тягарів, ярм й т. п.

— А ферії [35] ваші?

— Мої ферії? — спитав. — Хіба ж я мав які? Я їх не мав і так скоро не буду мати. Наше міністерство оперує молодими силами найбільше, тож де їм літом про відпустки марити. Стільки моїх "ферій", що забіжу тут у парк, надихаюсь свіжого повітря, стрінусь тут і там з товаришами, побалакаю і вертаю назад.

— Не працюйте надмірно. Ваш уряд і ваше міністерство через те не провалиться. Він здвигнув плечима.

— Я не можу. Перебрав раз обов'язок праці на себе, то й перебрав. Перехитрюватися крізь життя я не можу, зрештою — в нас усі працюють. І чому я один маю бути самолюбний і занедбувати, що до мене належить? Я не можу. Раз належу до суспільства, взяв обов'язок на себе, то мушу його й сумлінно виконувати. Зрештою... — додав весело, — воно все так не буде, це я знаю, то й не журюсь тимчасовим станом.

— То в гори не виїздили цього літа, як споминали? — питав я.

Він похитав головою.

— Ні. Лиш одна мати з Оксаною; а я з Манею осталися вдома. Може бути, на слідуюче літо виїдемо, як одержу відпустку, і то на довше, як би я це був міг цього року вчинити. — І замовк.

— Чи це були всі товариші ваші, з котрими ви сюди надійшли, балакаючи, як не помиляюся я, запальчиво? — спитав я. — Деяких знаю.

— То є... — сказав він, — вони балакали живо й запальчиво. Щодо мене, то я небагато говорив і не говорю, звичайно, ніколи багато. Я не люблю між них ходити, а вже найменше на так звані збори, як і не люблю газет і часописів перечитувати.

Я поглянув на нього, зацікавлений, а він повторив:

— Так, так, я говорю правду. Бачите, як візьму я який часопис у руки, а особливо ті, що щодня виходять, мені здається, я входжу в ресторацію, де кожний говорить своє. Я втікаю з таких кімнат, ботам тяжке повітря, мої власні думки неначе губляться в мене, душа чим-то починає заплямлюватися, і я стаю з себе невдоволений. По-моєму, часописи винищують у нас змогу самим задумуватися, особливо ті, що щодня змінюють свої погляди. А вони, — додав і вказав у сторону, де молоді відійшли, — або бодай більша частина їх, не багато ліпші від часописів. Вони всі з своїми думками видаються мені перегарячені, а деякі заскоро пережиті. Все, що роблять, пишуть, говорять, видається менд без якоїсь рівноваги й твердої сили. Все це робиться в страшеннім поспіху. І не для самої праці, лиш для особистого вдоволення, по-гешефтарськи. На мою думку, кожне наше життя зокрема могло б бути штукаю [36], одначе стає лише гешефтом. Ми не вкладаємо смислу нашого життя в саму працю, лише в те, що ми за нашу працю одержимо. І найбільша штука нашого теперішнього життя — є найбільший здобуток за найменшу вкладку з нашої сторони видобути. Через те виходить життя вічною погонею, полюванням. А прецінь життя не є без краси. Але я питаю, чи бачать вони те все, і коли? Навіть у тих проміжках, коли належать собі, навіть і тоді вони того не бачать. Все гонять за чимось кращим й очікують чогось новішого.

Він умовк і поглянув у противну сторону, а я задивився на нього. Я нараз зрозумів його. Він ще був молодий, але його молодість не мала в собі того невареного молока, що разить так страшенно у деяких так званих поступових молодих мужчин або й жінок. Він був поважний і глибокий, мов той інструмент з своїми струнами. І, як кажу, я нараз зрозумів його. Очевидно, хотів він жити, однак лише в своїй праці жити, т. є. у праці на будуче, і видався мені таким, що все вгору йде трудним, тяжким шляхом сам один, але — все вгору. Звільна, повний доброти, з лагідним усміхом, котрий заздальгидь наші провини прощає, поки ми ще о прощення просили. Я мовчав якусь хвилину, як і він, а потім, обнімаючи його правою рукою за плечі, я спитав:

— Вони вам не вистарчають. Правда? Він усміхнувся якось сумно й відповів:

— Справді. Іноді я це навіть дуже виразно відчуваю, що я їх у деякім напрямі переріс, і через те ми від себе віддалились. їм здається, що з мене нема нічого, бо я не є на їх спосіб активний. Не їжджу по селах, не агітую при виборах, не закладаю читалень, не держу промов і т. ін., але я, як кожний з нас, знаю сво'ї змагання, моральну вартість і без плану не живу. А що найбільше себе не щаджу.

І знов умовк і цим разом поважно. Хто б йому не вірив!

— У вас, Несторе, здається, і нема багато приятелів, — закинув я, щоб привести його до дальшої бесіди, бо вже надто любив прислухуватися йому.

— Я, справді, не маю приятелів... — відповів він... — Хоча... господи боже... товаришів і знайомих кожний має... Отже — і я. Я не маю їх багато не тому, щоб вони мене не хотіли, навпаки, вони раді б мене заодно між собою мати, але просто тепер не відчуваю потреби зноситися з ними. Я відчуваю, прислухуючись їм, слідячи за вчинками, по можливості, що я їх чим-то переріс. Чим — не знаю докладно сформулювати. Не розбираю складників свого ества, але їх я переріс. Маня каже "білістю й глибиною душі". Однак на тій точці Маня, може, й грішить, — додав, мов соромивсь гарних слів своєї сестри, а ще більше того, що, будучи з природи скромний, вимовив їх голосно перед кимось. — "Ти мовчиш, — закидували мені одного разу на якімось зібранні, — береш замало участі у громадському житті. Ти повинен говорити й робити щось, бо ти згармонізований і вирівняний, без страстей, з холодним слухом". А я на те здвигнув плечима: "Вам треба тепер іншого бесідника, — сказав їм. — Я від вас віддалився, хоч простіть за це. Колись зрозумієте й те". Хтось у гурті розреготався грубо. "Добре каже він, — кликнув услід за своїм сміхом. — Погляньте на його уста; вони в нього, як у молодій п'ятнадцятилітньої дівчини, котрі, крім своєї ляльки, цвітів, певно нікого ще не цілували. Дайте спокій, він не буде говорити!" і знов засміявся. "І добре сказав, — відповів я. — Я не буду говорити. Тепер ще ні. Пізніше колись. Але будьте переконані (говорячи це, його очі нараз загоріли), що як я колись піднімусь зі свого місця й відчиню уста, з котрих тепер глузуєте, я своїй народності сорому не зроблю. Так, я буду говорити. Але тепер — ні. Мені треба вперед ще дещо перейти, дещо перерости, перебути і аж відтак стати до бесіди й акції в смислі моєї особистості".

— Ви хочете колись за політичну діяльність взятися? — спитав я, окинувши його

оком. Він був трохи зворушений.

— Правдоподібно так. Зрештою, до того треба також відповідно приготувитись. Але не гадайте й ви, як вони, що в мене нема почуття приналежності до своєї народності. Навпаки, я лиш не хочу себе в праці шматувати. Я маю звичай віддаватися цілком тому, чому віддати рішаюся. Іншими словами: що даю, даю цілком. — По якійсь хвилині мовчання почав: — Хтось раз слушно з наших талановитіших сказав: "У нас кричать усе і всюди — "працювати для народу". А виходить, що ті "випрацьовані здобутки" не для цілої нації, а виключно для "мужицтва". Я питаю, чи нам не спинатись у наших змаганнях понад здобутки для мужицтва? Не відриватись (в тоншім смислі) від нього, становлячи з себе, себто інтелігентів, другу окрему верству, котра вимагає й для себе праці, науки, штуки й інших здобутків культури? Хоч небагато, а ми для того свого народу, мужика, бодай як не вже щось зробили, то робимо. А для інтелігенції? Для нашої інтелігенції ми ще нічого не зробили. Я мрію про те, щоб у нас було якнайбільше глибокої поважної інтелігенції. Інтелігенції національно-культурної, а по правді, того всього ми ще й досі поза мужиком не бачимо майже нічого більше. В тім велика часть нашої властивої хиби. Я питаю, — додав по хвилі задуми, ніби звертаючи на інше поле, — що може для людини кращим ідеалом бути, як не власне — людина? Гарна, трудяща, укінчена людина, в тисячах шляхетних постатей? А між тим, яке нутро сучасного українця? Чи взагалі відкрите воно вже? Українець його не знає, поминувши вже найглибшу глибіню того нутра. Він не прийшов ще навіть до пізнання своєї власної сили через призмат правдивої інтелігенції — культури до пізнання, може, й великого призначення свого народу. Взагалі говорячи, ми є народ, що ще себе не віднайшов. Тому як годен він масу, себто весь народ, організувати, поки він сам себе не зорганізує? Спершу — як одиницю, відтак як — масу, а вкінці — націю?.. Ось, — почав по хвилині далше, — ми вже відкинули бога; але лиш тому, бо другі поступовіші нації відкинули його також. Одначе між тим коли ті другі народи дали замість того своєму народові науку, штуку, змогу пізнати себе, свої сили й найвищу культуру, шукають за новою мораллю, новими вартостями, стоїмо ми ледве на рівні їх колишньої найнижчої культури. Чи, може, ні? Що дали ми нашому мужикові для його душі, для піддержування його кращих зворушень серця, розуму? Науку, культуру? Ет! — додав, мов знеохочений, і махнув рукою. — На ту тему міг би я ще не одно сказати, а з товаришами на тій точці я все розходжуся... Але, — додав нараз, мов отямлюючися, — тепер не маю часу... — З тими словами витягнув годинник і поглянув на нього.

Відтак, сягнувши вдруге в грудну кишеню, вийняв з неї золоте пенсне і, заложивши перед очі, встав і поглянув у глибіню довгої алеї парку, мов перешукував там кого очима.

— Ось! Ви вже також готові з вашими очима, — спитав я, — що вживаєте в так молодім віці стекла? Донедавна, здається, ви його не вживали ще?

— Вже давно, — сказав він байдужне. — Але я вживаю його лиш тоді, як хочу вдалі що докладно добачити. Зблизька бачу добре.

— Вичікуєте кого? — спитав я.

— Властиво — ні, — відповів вія, а відтак додав: — Сестра казала, що, може, вийде на прохід і буде за мною виглядати.

— Сама? — спитав я.

Він глянув допитливо на мене.

— Не знаю, — відповів. — Може бути, до неї прилучаться її колишня учениця, панна Ірина Маріян, і кузинка тої ж... панна... Наталя Ливенко.

Я не питає більше, але почав і сам переходячих цікаво озирати. Тон, яким вимовив він слова "Наталя Ливенко", полишив щось у моїй душі...

— І мені пора йти... — обізвався я нараз і піднявся живо з лавки. — Ви залишитесь, правда? — спитав я. Він поглянув на мене.

— Чому? Ні. — Відтак додав: — Я також піду з вами. Здається, вони... ледве чи надійдуть ще. Ну, а як надійдуть, то нехай... У мене "ферії" сьогоднішньої днини вже скінчилися; треба вертати до своєї хати. Там, може, ждуть на мене...

Я знов поглянув на нього. Перед хвилиною казав, що може з'явитися вона тут, а тепер у хаті може "ждали" на нього. Він відгадав мої думки.

— Книжки, праця й акти ждуть і зітхають за мною. А з ними я, певно, ще так і так побачуся; а як не нині, — додав мов більше в думках і до себе, — то незабаром.

І з тими словами, попрощавшись, поспішив, немов бажав бути сам, а там далі за якийсь часок зник мені цілком з очей.

Я залишився.

Мимоволі насунулись мені слова Мані. Він не був типом; він був одиницею, з цілою самотністю й дивацтвом, які відрізняють чоловіка чи одиницю від одиниці. Але одиницею значною й не буденного роду. Ось його залишає теперішня боротьба спокійним, як і жертви, що падають у тім і цім напрямі. Він дивиться якимись іншими очима в будучність, поширеними, може і понад наші голови. Глибини жадає від нас і поваги. Організації одиниці з собою. Так, так, Несторе. Я також "мужик", що не віддалився ще від мужицтва, котрий якщо пише й робить, то пише, почавши від себе, і якщо робить, починає від себе, щоб наслідки праці лиш для нього світилися, а ти — не мужик.

Майже з тужливим серцем вернув я додому і, кинувшись по привичці по проходах на отоману та запаморочившись димом папіроски, я понуривсь у думках. При Несторі я відчуваю, що я в'яну й усихаю і що в мені не виростає вже більше ніщо свіже.

Мені треба сина.

Я дотепер не жив так, як слід, а може, тому, що я ще мужик, і для того, я відчуваю це, хотів би жити далше в своєму сині. Моя мати вважала й уважає мене ціле життя своє — як виключну свою власність. Але наді мною, як над певною цілістю — вона ніколи не застановлялася. Тому багато, що склалося в моєму житті, можу приписувати і впливові її істоти. Правда, голод за якимось так зв. особистим щастям не підточує мене вже так, як колись, особливо тоді, коли я розлучився з нею. Тепер я працюю вже цілком спокійно; лиш коли здібуюсь з Нестором і, дивлячись на нього, бачу мимоволі і її, обзивається тут і там легкий звук туги в моїх настроях.

Одначе раз я мушу з собою до кінця дійти! Піду по довгим часі знов до вірменочки...
і...

* * *

Був.

Вона ще така дитинна! Її тішить ще все, що тішить і її малих братів та сестер... Вона! Боже милий! Я все ще чую її личко близько свого, як нахилилась до мене над столом, коли записував я їй щось на її просьбу в "пам'ятник" — і переходжу все з нею обговорюване. Що вона мені таке казала? Було між тим щось важне для мене? Щось значне саме собою? Говорили ми про мій народ? Або щось інше, що до нього відноситься?

Ні.

А нащо ж я її тямлю?

Ми не маємо нічого спільного; вона не належить навіть до мого народу.

Коли так, то що мені з такої жінки, що не поділяє зо мною й інтересів мого народу, а провадила б біля мене лише життя вегетативне? А все ж таки мене тягне до неї, — вона чудова, чудова... і молода!

Ех, Богдане, ти мужик. Ти живеш, як і мужик, — очима...

А все ж таки нащо ж я її тямлю?

* * *

(Все пізніше).

Не сподівався я того.

Славний скрипак ї — м дав у нашому місті концерт. Я й мати поїхали туди. Не одержавши вже першорядних місць, я взяв середущі. І сидимо ми посередині маси крісел і публіки в багато освітленій музичній залі й слухаємо. Грає він, цар тонів і струн, і мов душу на нитки розділює, грає і в світ якийсь безбережний з самих тонів пориває. Якби не мати, що не менш уважно слідить за музикою, як я, — я був би до скінчення концерту й з місця не рушився. Одначе вона з досади, що не сиділа в перших рядах, як звичайно, і цього вечора прийшлося їй мати плечі других людей перед собою, — раз уже не знаю котрий оглядалась і за кимсь роззиралася. Так і тепер. Вона зблизилась нараз таємничо головою до мене й прошептала так само:

— Глянь, Богдане, на два ряди перед нами направо. Я, затоплений у музиці й будячись немов з іншого світу і знов своїм звичаєм не добачуючи відразу, що бачили очі матері, питаю:

— Що? Хто?

— Вона. Маня Обринська направо з Нестором. Наліво, від неї панство Маріяни ще з якоюсь. Бач, як гордо розсілася компанія в передніх фотелях.

Я, не дослухуючи її послідніх слів, почав у вказанім місці уважно роздивлятись.

— Не знаю, не виджу, — відшепнув я матері нетерпливо і сперся знов у кріслі, звертаючися всею душею до музики.

— Богдане! — чую через якусь хвилину майже приказуюче. — Таже глянь!

Я здвигнув плечима й поглянув знов по передніх рядах гостей.

— Не виджу їх, — прошептав. — То хтось, бог знає хто, а вам привиджуються вони.

— Пізнавай по тім, — почала мати об'яснювати шепотом, — її брат, бо це він, обняв рукою її крісло за плечима. Гадає, певно, що в себе дома так розложився... дивись-бо!

Тон матері, хоч і в яким поважнім настрої знаходився я, тепер отверезив мене в одній хвилі до того, що я, слідячи наново в указану сторону й місце, мов подвійними очима, нараз відгадав і доглянув їх. Справді. Нестор, заглибившись, як музика, очевидно всею душею в пориваючу, незрівняно гарну гру майстра, простягнув і уклав, забувшись, праву руку поза плечі найближчої своєї сусідки на фотель і так, мов закаменівши під властю звуків, сидів і не рухався. Я дивився пильно, з напруженням на нього й на його сусідку. Вона так само, як і він, здавалось, не бачила й не чула нічого. Крім одної музики...

І вже я не спускав з них ока. Чи була це справді вона? Не знав ще напевно.

Мене приковувала передусім Нестерова рука з білого манжета, тонка рука інтелекту, що лежала так певно й спокійно на спині фотелю, мов охороняючи свою сусідку, а разом і відмежовуючи її від усього окружаючого її світу. Ще я не знав, хто та його сусідка. Вона, як казав я вже, мов потонула на все в силу тонів, що розпливалися з-під тонкого смика й білих пальців артиста. І чи була це справді вона, колишня Маня? Чи, може, якась інша, якась вона. Нестерова?

Я не знав.

Я дививсь на пишно сформовану голову молодого мислителя, котру не раз мовчки подивляв, і на голову тої його сусідки. Ба ні, тепер я вже просто гіпнотизував їх. Мусять обернутись, одно по другім, мусять оглянутися. І я вже почав денервуватися; не мав спокою. "Несторе!"

І справді! Артист ще грав недовго і, мов вдоволяючи моє тайне бажання — побачити обличчя Нестерової сусідки, закінчив найніжнішими звуками свою гру. В залі настала через хвилю глибока тишина. Здавалось, усі душі поширилися, потонули несвідомо в світ звуків і... не мали змоги завернутись...

Нараз по хвилях найглибшого пориву й подиву оплески шаленого захвату й грімкі оклики: "славно!" І знов оплески й оклики одушевлення, просьби, щоб артист повторив гру. Але він, вклонившись, відійшов і не з'являвся більше. Тоді публіка почала з місць гурмою рухатись. У тій хвилі поглянув я за ними, — і в тій же самій хвилі обернувся Нестор, мов покликаний моїм внутрішнім бажанням і поглядом просто на мене. Блідий, з зворушення музикою, і з очима, що палали надземним ще вогнем, він, очевидно, не бачив мене, а лиш дивився, будучи думками в іншому світі. Він піднявся. В тій хвилі за ним обернулася й сусідка його обернулася, — і я поглянув у її лице. Біле-біліське, як сніг, а очі, як і брата, упоєні музикою — не бачили нікого, а найменше мене. Ті молоді, з природи чудові, пишні зорі, що зводили мене свого часу з розуму! Я, як на привид, витріщився на неї...

Чи справді лежав між нами час? Лежало 10 — 12 років? У тій хвилі я цього не знав. Не знав, але зате я знав і відчув лише одно, що це — вона, і що я ніколи, ніколи не забував її.

Вона!

Цілком як давно, ніжна, "укінчена" краса. А проте чудова, і лиш біля ніжних уст устелилась легка лінія втоми.

Вона не бачила мене. Відвернулася до брата і, звертаючися до своїх сусідів, котрим, очевидно, товаришила з братом почали одне по другім за прочими гістьми поволі до гардеробних дверей висуватися.

— Чи ти бачив? — шептала отверезуючим голосом моя мати.

Я не відповідав.

— Не змінилася, Богдане!

— Так щось, — сказав я напوماцки й слідив далше за ними очима.

— Та бо ти, Богдане, так мене за собою волочиш, неначеб я була якась плахта, а не жива людина, — гнівалася маги, здержуючися, між тим коли я, не хотючи їх з очей вгубити, тиснувся вперед за уходячими, щоб їх як бодай не здогонити, то щонайменше хоч ще раз побачити

Кілька хвиль пізніше в гардеробі, в віддаленні, може, яких шість кроків, я стояв проти неї й дивився на неї.

Кругом нас інші гості, котрі всі з поспіхом одягалися. Вона стояла перед молодою панною Маріян, колишньою ученицею своєю, і з любов'ю старшої сестри заціпляла їй коло шиї якесь легеньке боа і щось у неї вмовляла. Між тим її брат якісь другій молодій дамі, що, очевидно, також до їх товариства належала, помагав одягатися. Я дивився на неї. Це вона була, не мрія якась, а вона. Виросла ще! Легка, біла газова намітка вкривала її голову з темнорусявим волоссям; очі були вниз спущені, а уста говорили щось живо до молодої дівчини. І так я придивлявся їй. Так. Це були ще ті самі чисті, непорочні уста, на котрих, я це відчував, спочивав лиш мій один поцілунок... Мій один!! Маню!

В тій хвилі підняла вона свої очі, і їх погляд упав просто на мене...

Не знаю. Чи вже я так сильно змінився, що вона мого вигляду так сполохалась, чи що інше, бо, витріщаючися кілька секунд мов безтямки на мене, а між нами стояли чужі люди, вона нараз відвернулася і, взявши свою товаришку під руку, пішла спішним кроком за братом і панством Маріянами, оглянувшись ще раз за мною, мов у бажанні переконатись, чи бачила вона справді колишнього адоратора [37] свого, чи з'явився, може, якийсь фантом [38] перед її очима.

Я не слідив більше за ними й не старався більше здоганяти їх. А став нараз цілком спокійний. Моя мати, всунувши свою руку під моє рама, держала мене так сильно за руку, що я, вдоволяючи машинально її волю, ішов мовчки її кроком ураз з нею, не отворяючи ні на слово своїх уст, поки не вийшли ми поволі за другими з набитого, ясно освітленого коридора на вулицю.

Надворі віяв вітер, заносив потрохи сніжиною. Мати мовчала, себто не допитувалася в мене про неї. А я сам споважнів.

— Бачив-есь Обринських? — перебила все ж таки нараз несподівано мовчання, наперекір моєму що лиш відчутому бажанню: мовчати.

— Так що ж там... бачив, — відповів сухо.

— Вона не змінилася. Або, може, була й добре напудрована й позакривала зморшки.

— Може й так, мамо. Але що це може нас обходити, мамо, чи хтось там вживає косметики чи ні. Ми також не помолоділи за той час, відколи з гір переселилися. Крім того, вона не проводила своїх літ марно. Знаю з певного джерела, що працювала пильно й багато.

— Так? — зчудувалася мати й на хвилину вмовкла. — Цікава я, з чого тепер властиво живуть. Треба буде Дори спитатись. Вона буде знати.

— Не конче. В мене ліпше джерело, мамо. В мене джерело сам її брат. Він же прецінь був кілька разів у мене.

— Ага, ти споминав раз, — закинула мати з легкою зневажливістю в голосі.

— Ні, не лише в бюро, а в нашій хаті, мамо.

— Справді?

— Так, мамо. Якщо я вам про те не згадував, то в тім лиш ваша власна вина. Ви ніколи не любили Обринських. Тепер бачуся з колишнім малим Нестором, а тепер дуже поважним молодим чоловіком і урядовцем від час до часу в уряді, де нас зводять часом урядові справи, але також тут і там на інших місцях, між іншим, у міських парках.

— І що ж... як там... побирає він уже яку платню?

— Побирає, як це цікавить вас знати. Поки що вона ще в нього невелика, але зате будучність, оскільки чув я від його шефа, жде його блискуча. Чую, він дуже відзначається від своїх ровесників-колег своїми здібностями й знанням.

— Ого!

— Так воно і є, мамо. Малим хлопчиною відрізнявся від інших хтопців. Здатний, а скромний. Це для мене його найсимпатичніша прикмета, а є в нього й інші прегарні.

— Отже, що про свою сестру оповідає? Чому не віддалася?

— Очевидно, не мала відповідної партії, як це буває у мудрих інтелігентних і вбогих дівчат або мужчин. Не йдучи далеко, мамо, як би й я.

— Це ти вже вигадуєш, Богдане! — закинула мати з досадою. — Тобі б треба лише одне слівце сказати, один палець простягнути, і ти дістав би найкращу, найліпшу й найбагатшу панну за жінку.

— Бути може, мамо. Лиш я того слівця ніколи не вимовлю. Я вже не молодий. У мене очі стали критичні й проти себе. Я знаюся вже на різницях між жінками, і може бути, що й не такий уже пожаданий для жінок, як вам, як маїері, здається.

— Ти нерозумний, Богдане. Не знаєш себе цінити.

— Може, й те правда. Я з мужиків походжу, мамо, а мужик не все потрапляє на саму найспіднішу правду.

— Ет, дурниці, Богдане! А вірменочка що? її родичі тобі дуже раді, а й вона сама... хоч молода.. здається, не надумувалась би. Сам признаєш, що вона добре вихована й дуже гарна.

— Так, мамо; гарна й молода. Але тяжко рішитися приковувати до себе молоду

істоту, більше дитину, не маючи по правді з нею нічого по душі спільного.

— Шо тобі з нею за душевні спільності мати? Тим ліпше, що не маєш. Виховаєш собі з неї жінку, яку сам схочеш!

— То єсть, ви виховали б собі з неї синову, мамо. Бо я дякую за таке. Я, як оженюсь, про що, як не раз споминав, сумніваюся, то волю вже готову, виховану жінку взяти. Я вже не молодий, мамо!

— О, Богдане, ти б і не вимовляв такого. Чи в тебе при твоїх тридцяти й шістьох роках хоч одне волоссячко сиве? Чи ти згрубів, як банковий урядовець який? Нічого з того всього... Молодий то й молодий! Мужчина, як сосна... а він про старість говорити!

Я усміхнувся.

— Бо ваш син, мамо. Але, по правді, ми повинні бути справедливі, і коли не відчуваємо вже самі дуже молодо, то не повинні того для себе й від других, справді молодих, вимагати. Без любові я не хочу женитися, і не потребую. А силуваної любові, як би це мусило вийти у ледве чи вісімнадцятилітньої вірменочки на бажання її родичів, бо Богдан Олесь "солідна партія", — я не хочу. Це неморально.

— Це щось модне, Богдане, що ти говориш. Щось, бачу, ти хутко свої погляди змінив. Ще донедавна марив об тім переді мною — взяти молоденьку гарну вірменочку, а тепер змінив думку.

— Не змінив, а лиш не рішився ще й досі, мамо. Мені з вами добре, нащо псувати гармонію і спокій у хаті? Хто знає, яка покажеться з неї газдиня й синова, а я хочу між своїми стінами мати спокій. Тепер мені не хочеться боротьбу вести, як колись!

— Як колись! Богдане... — повторила мати гірко, — неначе я колись не була за те, щоб ти добре й гідно оженився... Ти лиш пригадай собі!

Я не обзивався.

Я "пригадав" собі. Якби я був, — говорив я до свого серця, — збудував своє щастя по своєму серцю, був би його збудував мов на вулкані, стоячи тим проти матері — як одніська дитина, котру, як споминав уже, вона уважала своєю виключною власністю, не застановляючись ніколи над нею, як над певною цілістю... от що!

Мати вмовкла.

Надворі сипалися сніжини чимраз густіше, й незабавки опинилися ми перед нашим домом. Мати пішла вперед, а я, замикаючи за собою хвіртку на ключ, постояв ще надворі й на хвилину віддихав свіжим повітрям. Всюди укладався сніг, і робилося якось мило, а zarazом тужно...

* * *

(Пізніше).

Недавно між п'ятою а шостою вийшов я з дому, щоб прочитати деякі часописи, і зайшов до нашого казино. Там побув недовго. Щось не давало мені супокою. Я пішов на прохід і вступив у міський парк. Він був білий. Уже панувала глибока зима. Вулиці в парку, особливо головна й деякі широкі бічні, були старанно попідмітувані. Для мрійника, як для мене, що бажає супокою й трохи вдоволення для своєї самотньої душі, мав вид цих, неначе прозорих, дерев, надиханих інеєм ба й цілого парку щось

вспокоююче... Я йшов головною алеєю й не помічав, окрім кількох мужчин і дам, із знайомих нікого. Лиш, як мені здавалось, десь далеко проти мене йшли дві стрункі дами, взявшись інтимно під руки. Одна, здавалося мені, вищого росту й чим-то в ході знайома, другу, здавалося, бачив я також уже десь. Я напружив зір, а коли тимчасом і вони що раз, то більше зближались до мене, я пізнав їх. Одна була Маня Обринська, а друга — її учениця, панна Маріян. Чи Маня пізнала мене так само здалека, як я її, не знаю, але ми йшли просто проти себе. Я вбрався в цей холод, який стояв мені до розпорядимості, а вона неначе похилила трохи голову набік. Врешті були ми вже так близько проти себе, що в мене рука сама здіймалася до поздоровлення. Я зняв шапку, заглянувши їй в очі. З тим я відразу відчув, що ми не лиш здибались, але й пізналися. Я, не задержуючися, пішов далі. Кілька хвиль пізніше я сів на часок на лавку. Хотів ще дивитись на неї, хоча чимраз більше віддалялася від мене. І дивився. Вона не оглядалася. Справді, сказав я собі, такі, як вони, оці Обринські, не оглядаються за нічим — ні мужчини, ні жінки. А я — мужик, ось сидів, не міг побороти в собі цікавості й витріщався за нею, як ішла. Не надто висока, рівним гармонійним ходом, в темногранатовім костюмі й такій шапочці — обіч своєї учениці, і, розуміється, десь мене вже й забула. Тут і там позасвічувано вже ліхтарі, і я чомусь нараз не без злоби подумав: "Тепер ходить на прохід, бо вднину шкодує часу. Вдень дає лекції! Вчителька! Вчителька". І те одне слово, котре моє нутро мов із злоби, що вона не оглянулася, викинуло з себе, отверезило мене, мов сам голос матері. Але що мене те обходить, що вона вчителька й дає за гроші лекції? Нехай собі дає... І бог знає чому, ввиділися мені вслід за тим в цій хвилі мої гарні й вигідно уряджені кімнати, котрих двері стояли чи не всі широко створені, як це я любив, — і мов вижидали чийогось вступу. А вслід за тим виринула, мов із дна душі, перед моєю душею молода вірменочка. Я був невдоволення з себе.

Нащо я її тямлю?

Чи люблю я її?

Я скривив уста. "Жодної й ніякої не люблю". Це сказав я майже сердито до себе. І, вставши живо, я подався до повороту в сторону, куди віддалилися дівчата.

Годину пізніше, повечерявши, зайшов до одної елегантської "ресторації", де сходилась ліпша публіка і де зимою грала звичайно угорська циганська капела. Сівши коло окремого столу, я казав собі дати закуску. Не на те, щоб дійсно їсти, а радше, щоб потонути в тій напівбожевільній, напівупоюючій музиці. За якийсь час питаю себе: "Чого зайшов я слухати цю музику? Ця артистична шаленість... впливом якихось диких, звуками переповнених душ оп'яняє нас хіба на те, щоб, улягши її впливові, виконувати прикази самого розторганого чуття. Зайшовши сюди, я, здається, чогось бажав від себе. Чого? Я вже тепер не знав. Я не бачив нікого округ себе, а лиш чув. Крім шаліючих розпливаючихся голосів скрипок, чув я й зойк цимбалів. Так. Це вони плакали між голосами скрипок, басів і мужеського голосу челля. Вони бились, товклись до мого нараз чимось розболілого серця.. Мов благали... бажали чогось. Так, цимбали... так... женіть мене звідсіля Женіть на білу затишну вулицю, що раз по раз

виринає з-поміж ваших тріпотячих згуків з глибини душі, разом з одним до пізньої ночі самотньо освіченим венеціанським вікном! Заженіть аж туди!" Так, через довший час...

І я не боровся більше.

Вставши і мов розлучившись з якоюсь іншою істотою в собі, я, кинувши звичаєм мого батька грубий банкнот між циган на стіл, вийшов, оп'янілий, на вулицю. Мене обняла тиха, лагідна зимова ніч і поцілувала. Чи за те, що я оставив по звичаю батька грубу нагороду кочуючим артистам без країни, чи за те, що поборов матір у собі і звернув кроки в тиху вулицю?

Не знаю.

Я був оп'янілий, але не п'яний. Я ніколи не п'ю.

Мене обняло холодом і мов отверезило.

Я пішов у вузьку тиху вулицю.

Мені бажалося невздержимо побачити Нестора. Що він робив? Сидів над своїм столом, похилений, і своїм звичаєм працював проти півночі? Було в його вікні світло? Те світло, що ввижалось мені тепер частіше, як я хотів, а манило до себе — як у святиню з жерцем?

Дійшов.

Світло в його вікні, справді, ще світилося, хоч було по одинадцятій вночі. А що найкраще, він, здавалось, ані хвилини не здивувався моїм приходом.

— Я, чоловіче, просто з циганської музики. Вона перемінила мене в такого, що, незважаючи на пізню пору, ні на всі прочі форми, пігнала туди, куди серце тягнуло. Прости мою "атаку".

Він уміхнувся. Звернув свої гарні, в цій хвилі з розумової праці сяючі очі на мене і, простягнувши руку, піднявся.

— Це я розумію! — сказав. — Це я дуже добре розумію, і тому не піддаюся надто часто її впливові.

І майже ущасливлений моїм таким несподіваним появленням у своїй хаті, він наче заклопотався, де б мене найвигідніше посадити. Кімната цього молодого вченого була не обширна. Шафи з книжками, такі ж два столи під широким вікном. З одної сторони кошик з паперовими цвітами, так що на його спину неначе схилилось листя, а коло нього велике старомодне крісло. На одній стіні портрет батька й матері, а на писемнім столі невеличка якась фотографія, як здавалось мені, його сестри Мані з конем. Остаточного посадив він мене в старомодне крісло.

— Це в мене першорядне місце, — об'ясняв, — і як до мене заходить мама, щоб, як впевняє мене, на мене подивитись, мусить зараз же тут посидіти. Так і ви, пане Олесь.

— Ви не дивуєтесь, що я, хоча по раз перший, приходжу до вас о порі духів і примар?

— Ні. Це найкраща пора, бо душа в ній найбільше поширена. Ось я сам, коли працюю такою пізньою порою, мов подвійного знання набираю.

— Уважайте, щоб з вас часом не вийшов український Све-денборг, що з духами до розмови допровадив.

— Не бійтеся. Поки що в мене нема нахилу до містицизму. Але чому не скидаєте шуби?

Тепер я, як перше він, усміхнувся.

— Бо йду зараз далі. Раз я хотів лиш вас побачити, а друге хотів би, що'б ви мені на одне питання відповіли. Не дивуйтесь одначе тому, але мужика так музика настроїла. І, — додав я, — я не п'яний, Несторе, не думайте цього. Я ніколи не п'ю. Несторе, хлопче мій, — спитав я вслід за тим, — чи ви ще не любили ніколи? — І поставивши це несподіване питання своєму любимцеві... я сягнув за капелюхом.

— Люблю, — відповів він, усміхаючись одним кутиком уст, не дивуючися тому питанню.

— То ходи!

— Куди?

— На часок на циганську музику.

— Не можу, — відповів він поважно і вказав на розгорнені папери на писемнім столі.

— Кинь і ходи! — приказував я. Він похитав головою.

— Ходи, Несторе, бо Богдан Олесь, мужик, винесе на руках... як колись... — і не доказавши, я урвав. — Ходи!

Він усміхнувся, не опирався більше й одягнувся, а надворі перед хатою станув.

— Чого стоїш? — питав я.

— Я люблю от такий зимовий краєвид і спокій, пане Олесь... — обізвався він.

— Не пане Олесь, Несторе, а "Богдане"... — поправив я його. — Затям це собі, хлопче! — з тими словами я подав йому руку. Він стиснув її мовчки і все не рушався з місця.

— Що ж, чоловіче? — почав я. — Ти поет чи маляр, що потонув у краєвиді білої зимової ночі?..

— Може й був би першим, якби не бюрократична та пригнітаюча праця, котрій підписався я вже своєю кров'ю й котра взяла мене в полон, — обізвався він. — Та зрештою якось-то буде... — додав, мов потішаючи себе. — А зиму, чи радше її білість, що все оповиває мрійною якоюсь поезією, я й сестра моя Маня над усе люблю. Властиво... — тягнув і ніби завагався, побачивши себе проти тої такої білої зимової ночі, — не повинен був я нині вже виходити, бо маю ще до одної завтрашньої поважної розправи приготуватись. А тепер буде вже коло дванадцятої. Далеко не піду, Богдане.

— Далеко — ні, мій хлопче, лиш на часок послухати циганських майстрів музики. Це розірве тебе трохи. Мені хочеться побачити тебе таким, яким прийшов я до тебе — "широким".

— Мені не треба розривки, — відповів він. — Поважна праця, що вимагає всю увагу, всю концентрацію істоти, не дозволяє цього. Я не піду, — відповів він твердо, мов хто інший відповів з його уст. — Не можу роздразнити себе.

— Та ходи так, на прохід за місто трохи...

— Ні; ходім до парку, Богдане. Маня нині там була й казала, що там уже чудово.

Була перший раз сеї зими. А я вже два тижні, як туди не заходив. Не мав часу.

— Вона справді була. Я її бачив... — обізвався я. — Я був уже нині раз у парку... А твоя сестра, здається, не багато змінилася.

— Я не знаю, — відповів він. — Це ви... це ти ліпше будеш знати. Треба з нею поговорити. Я обминув його посліднє слово.

— Чи ти любиш ту, що з нею ходила, ученицю її? — спитав я нараз, мов злетів на нього хижун.

— Ні. Другу. Доньку урядовця одного банку.

— Добра партія, хлопче?

— Не знаю. Здається, як для кого. Але... — додав, — я не матеріаліст, Богдане, і я полюбив її не для "женнячки", а тому що її істота наскрізь прив'язала мене до себе. Я її вже чотири роки тайком люблю.

— Ну, але чей же поберетесь обоє?.. — закинув я.

— Здається, — сказав він. — Але поки що я не говорив їй про свою любов, хоча вона мусить це відчувати. Мене ще щось здержує говорити їй про своє почування. Ще скажу. Маю ще час. Але ось... — додав, ніби перериваючи вмисне розмову, — який чудовий цей парк у білості й інею ясною нічтю. Шкода, що тепер Мані нема...

— Піди коли з нею вночі сюди, він також "біла мрія".

— Справді, як біла мрія, Богдане. Це гарне порівняння. В мені будить така "біла мрія", — говорив півголосом, мов тайком, — якусь предивну туру, якби будилась ще одна душа, що не має нічого спільного з тою тверезою, що керує нами в матеріалістичній буденщині, в ясній добі, а якась тонша, краща. Ет... — і махнув рукою. — Але ходім, Богдане... — додав. — Перейдім скоро цю алею й вертаймо. Завтрашня розправа неабияка, трудна.

— Про гроші?

— Так. Звичайно.

— Для правительства? — В моїм голосі пробриніла мимоволі струна легкої іронії, а він уже відчув, прокинувся.

— Для правительства, Богдане. Що ж, я правительственный. І ти правительственный.

— Так... — відповів я спокійно.

— Чи ошукувати нам правительство?

— Чи я це казав, хлопче?

— Твої уста — ні, але інтонація голосу твого. І ту інтонацію я часто стрічаю; вона звернена до мене особисто. Але нехай... Кожна праця наша повинна бути виконана совісно й чесно, і ми повинні за нашим фахом слідити, будь він взнеслий, прозаїчний чи фантастичний так само, а не лиш по половині віддавати їй свої сили. Так бодай я розумію свій обов'язок.

— Ти застрога ставишся сам до себе.

— Ні. Мене лиш не вдоволяє витворювання половини.

— Справді. Ти пускаєш нурка у всьому, до чого б не забирався, дрібнішого чи більшого.

— Такий уже я, Богдане, — відповів поважно і замовк.

По довгій хвилі, під час котрої ми йшли оба мовчки, з очима, зверненими в білу ніч і далечину, зіткану з місячним світлом, а душами — в нутра свої, я перебив нараз мовчанку:

— Хлопче!

— Що, Богдане?

— Я твій товариш. Щирішого не будеш мати! Говори мені про неї, — просив я.

— Не вмію сам, — відповів повздержано. — Питай.

— Передусім, яких вона родичів?

— Інтелігентних; а її дід і бабка ще живуть. Також інтелігентні.

— Значить, інтелігенція не "з першої руки", як у "мужиків... інтелігентів"... Іншими словами — не з низин.

— Ні, — відповів він коротко.

— Гарна?

— Гармонійна. З подовгуватими очима краски моря й чорним кучерявим волоссям. Краска лица цигансько-блідава. Уста грубим червоним пензлем намальовані, зуби також циганські. Така.

— Така. М'якої вдачі?

Він не відповів зараз і аж по хвилі сказав:

— Може, але хто це може знати. — А відтак додав спішно: — Ні. Але зате інша Різна Така, що мусиш її любити. Бодай моє "я" мусить її любити. Між іншим і елегантна. І хоча мої товариші й більший загаль наших молодих людей обсміває так званий "добрий тон і форми" і добре виховання вважають за глупість і ограниченість або бодай за плащ, котрим, кажуть, покриваються глупота й убожество думок, — по-моєму одначе те все-таки має свою силу і вплив. Вона дуже відрізняється від своїх ровесниць. Може бути, я маю для неї інші, окремі очі. Та ломимо того здається мені, що вона має культуру і в серці, а по-моєму це дуже гарна й важна річ. Ближче про неї скажу: говорить бистро, виражається якнайкраще, скоро, наче кидає камінцями. Я часто не можу її здогонити, так скоро думає. Але як здогоню, то люблю заганяти в кут. З вдачі недовірлива і має наклін над усім глумитися. Колись тут я їй сказав: "Ваше недовір'я до людей — це ваше нещастя". Вона поглянула на мене своїми "морськими очима", в котрих миттю заблисли сльози, і відповіла: "Так воно і є. Але що вас те обходить? Пождіть, то й переконаєтесь, чому я така". З нею чудово говорить. Свобідно, широко, а, проте, якось інакше, як з звичайними. Я кажу — "з звичайними", бо такими здається мені загаль наших дівчат. Від неї не тхне тим духом, котрий заздальгідь заповідає: "можеш мене дістати, як залюбимось". Ні. Вона не каже: "бери мене". Вона якась чудна...

— А любить тебе також?

Нестор, як недавно, не відповів зараз, а як мені здавалось, усміхаючись, сказав:

— Здається. — А по недовгій хвилі мовчання спитав тепло: — А ви... а... ти не оженишся вже ніколи, Богдане?

— Я вже не молодий, хлопче, — відповів я. Він розсміявся.

— Та не такий ще старий, щоб уже про женячку не думати. Я відповів:

— Та воно правда, що так. Іноді й думаю, а радше сказати — мрію про те "женитися", і то оженився ідеально. Відповідно до моєї душі й становиська. Заложити собі домівство по душі, а відтак зачинитися.

— Перед ким? — запитав він.

— Перед цікавими й грубостями.

— І чому? — спитав він знов.

— Нащо там публіки? Щоб профанувала? От така моя мрія. Чудова хата для себе самого. Це моя мрія. Не думаєш?

— Справді. А ще до того мати в ній свою матір і сестру, так як я. Це ще краще. Тепер, коли її ще між нами немає, заходить до мене моя сестра й ми говоримо про різне. Про поважне, глибоке, своє й чуже і т. ін. А часом і про не!, і самі дрібні, ніжні, незначні речі, про котрі говоримо, і в них вона чи не все вплутується, ніби сама всовується без нашого відому.

І сказавши це, він умовк. А я, запаливши папіроску, по довгій хвилі мовчання перебив тишину питанням:

— Що твоя сестра думає?

— Про що, Богдане?

— Про життя... і себе.

— Я мусив би багато дечого порушувати, чого не хотів би нині зробити, — відповів він. — Зрештою, поговори колись з нею сам. Вона буде тепер частіше заходити в город, бо її колишня учениця, панна Ірина Маріян, кузинка моєї "музи", як зву я її в себе, збирає ескізи з зимових ландшафтів і, на просьбу родичів, вона супроводжує її.

І сказавши це, він не говорив більше, потонув думками, очевидно, чи не в задуму завтрашньої своєї розправи, й завернув в околицю свого мешкання. Я подався мовчки за ним і собі потонув у думках. Пощо він мені сказав, що вона буде частіше в парку? Чи знав про антипатії моєї матері до неї? Чи сказав зумисне, щоб колишній поклонник зблизився наново до його сестри? Але... ні, ні, він цього не сказав, він — ні. В нього кожна думка чиста, пряма. А може, він і не знає про все, що між нами грало, і як ми розійшлись? По недовгій ході, під час якого зупинились ми остаточно бесідою про його праці, життя й будучину, знайшлись ми на вузькій вулиці коло його хати. З усіх вікон визирала темінь і мовчання. Глибоке, тихе мовчання, що говорило про сон.

Стиснувши собі по щирості руки, ми розійшлись. Я — щоб увійти в свою гарну теплу хату. Він — щоб, освіжившись, хоч ще з "годинку" бодай освітити наново своє вікно, поглибитись у праці.

* * *

Від часу до часу ми стрічаємось. Раз у місті або знов у парку й минаємо мовчки попри себе. Ще ані разу не приходило до того, щоб могли ми заговорити до себе. Самої її я ще не здибав. Все йде з ними, і так усі три становлять собі обопільно якогось роду охорону. Вона поважна, майже надто поважна. "Муза" найменше цікавить мене, хоча, щоправда, її очі, — це очі водяної русалки, як поезія їх малює, отінені чорними віями, а

сама з лица циганка. Одначе хоча на перший погляд і найкраща — мене найменше займає. Чому не подобається йому учениця його сестри, та граціозна Ірина Маріян? Повинна б йому, може, ближче стояти, як якась там циганка з зеленими очима й зміїними рухами. Дивуюсь, що якраз такій мімозній вдачі, як його, не страшно від тої дівчини.

— Чи твоя муза не задирлива? — спитав я його якраз передучора, коли ми стрінулись, мов по змові, знов у парку й між іншим заговорили й про неї.

— Ні. Зрештою, хоча б і так, то зі мною ніколи не можна сперечатися.

І сказавши це, він поглянув на мене й усміхнувся. В тій хвили пригадав мені так живо свою матір, що я зрозумів його. Про неї, як пригадав я собі, також говорено, що вона ніколи не вміла сперечатись і гніватись, а всі нерівності, які приводила буденщина з собою, вигладжувала добротою й гармонійною вдачею своєю. Він, очевидно, був її вдачі.

— Ти не говориш багато про неї, Несторе, але тим глибше мусить бути твоя любов до неї.

— Справді, — відповів він. — Вона та скрипка, на котрій натягнули боги струни моєї душі, і вона виграє тепер пісню моєї долі.

— Освідчись їй, щоб був певний її.

— Не можу тепер, — відповів він і поглянув якимось довгим поглядом у далечінь.

— Чому ні?

— Маю почуття, що я ще не дійшов у дечім з нею до кінця і що мушу переждати. Зрештою, її родичі й не хочуть дати її заміж, поки не мине їй двадцять років. І ще роблять собі надії на доцента І. П.

Я здвигнув плечима.

— Що ж. Ти гадаєш, що стоїш поза доцентом?

— Ні, Богдане. Хоча я й не хочу тим сказати, що він стоїть поза мною. Його й мій завід — це припадкові речі. Думаю, що вона сама повинна судити, і то осудити нас, передусім почавши з внутрішнього чоловіка. Це раз. А по-друге, крім того, переді мною гора поважної праці, мов тунель, через котрий мушу до неї добитись. Тому, і з деяких ще інших причин, здержуюсь я з заявленням своєї любові й освідченням. Але ви, Богдане... ви для мене загадка, — звернув нараз на іншу точку.

Я здвигнув плечима.

— Кожний має своє сонце, Несторе. Одному прокидається воно в ніч, другому остає світлом до кінця його життя.

— А мені здається, Богдане, що ти дροжиш про свою особисту свободу... — сказав він. — Я однак уявляю собі, що якраз ти мусиш бути прегарною людиною, іменно коли виступаєш з себе в любові й праці.

— Яз мужицького роду, — відповів я сухо, — хоча по матері я попівського, Несторе. Дикун і культурний заразом. Меяї треба багато прощати. Я давав би своїй жінці багато до діла... Тому не легко мені одружитись і, мабуть, уже так останусь. Зрештою, в мене мати... — і в тим урвавши, я замовк.

— Шкода, Богдане, — закинув він і, як я, вмовк. А по хвилі, мов ясновидець, додав: — Ти оженишся. Ти молодий! Я усміхнувся з відтінком гіркості.

— Здається, в цьому ти помиляєшся, Несторе. Я був молодий, але саме тоді мусив я в собі свою молодість і зворушення, які приводила вона з собою, задавлювати. Тепер ледве чи міг би я знов подібно почувати. Хоча я не таю того, це вчинило б мене щасливим, і я ані на хвилину не соромився би того почуття.

* * *

Хата моя гарна, тиха, а все-таки, коли іноді згадаю минувшість, збирає мене туга й бажання перенести щось з минувшості в оцю теперішню свою хату.

Кожним разом, як бачуся з Нестором, а це трапляється тепер чимраз частіше, я мов буджуся з якогось стану, в котрий я ніби засудив себе сам, а не маю сили з нього видобутися. Вчора зайшов я до театру купити собі білет на Гергарта Гауптмана "Затоплений дзвін" і застав уже біля каси чималий гурт. Я, високорослий, і станувши поза перший гурток, — жду. Знаю, незадовго прийде черга й на мене. Ждучи, чув я, як за хвилину наблизився позад мене новий гурток. Я оглянувся. За мною стиснулось кілька молодих мужчин, пань і дівчат, а між ними побачив я нараз несподівано її. Вона також тут ждала.

Наші очі стрінулися і ніби в ту саму мить мов сховались у себе. Вона, змішана, подалась відступити, ніби усунутись з моїх очей, але я замість того простягнув до неї (не відвертаючися навіть цілком від каси) спокійно руку й сказав:

— Позвольте, пані, я вам візьму білет. Як бачите, сьогодні знов натиск. Змучитесь довгим стоянням.

І говорячи це, я держав усе ще простягнену руку до неї. Вона хвилину, як бачив я, вагалась, боролась, а остаточно витягнула з муфа [39] портмонетку. І на хвилину малу, мов дрібна, дрижача з переполоху пташка, спочила її мала, в рукавичку одіта рука в моїй правій.

— Прошу ложу, як можливо, з лівої сторони, — промовили її уста. І сказавши це, вона при тих словах знов сховала очі. Я відвернувся від неї до каси.

По кількох хвилинах я стояв коло неї й передавав білет.

— Це не для мене, — мов оправдувалась, неначеб ми щойно вчора розійшлися, і між нами не було "забуття" й "розлуки", чи не навіки.

— Нічого, — сказав я, усміхаючись, а в душі радуючись глибоким рум'янцем, що покрив так нагло її лице, це, як бачив я тепер зблизька, майже нічим не змінене лице.

— Дякую, — сказала вона, засуваючи спішно в свій зарукавник білет, і вклоняючись мені, повна поваги, обернулася до відходу.

Я прилучився до неї.

— Не так, панно Маню! — задержав я її, зсуваючи без вагання її малу руку лагідно з клямки тяжких скляних входових дверей. — Так я не хочу з вами розійтись. Чи за свою ввічливість не заслужив я від вас більше, крім одного слова подяки? — спитав я.

Вона поглянула на мене дивними своїми молодими очима, й її уста мов не могли розтулитись на слово.

— Як там, панно Маню? — налягав я, схиляючись над нею. — Чи колишній знайомий ваш Богдан Олесь затерся цілком у пам'яті Мані Обринської?

Вона дивилась хвилину безпомічними очима на мене, а врешті обізвалася:

— Ви жартуєте, ласкавий пане. Маня Обринська Богдана Олесь не забула, але настільки в життєвій школі виросла, щоб знати доволі, що не все з минушини переноситься й на будуче! — І кланяючись поважно, отворила з напруженням важкі скляні входові двері, котрі в тій же самій хвилині, вириваючись з її рук, зачинились назад, вимагаючи більшої сили, як її. Я, отворивши їх без слова, придержав їх за нею так довго, поки не вийшла. Надворі бачив я, що на неї ждав екіпаж, очевидно панства Мар'янів, і в ній сиділа її колишня учениця з матір'ю й вижидала її.

Отже, все ще та сама. Трохи, як здається, притомлена життям, освідомлена більше буденщиною, але зрештою чи не все та сама.

Вона "не переносить минушність у будуче!" сказала. Значить, я — вже не той для неї тепер, що колись. Га, очевидно! Прецінь лиш що не сказала, інтонацією голосу не сказала:

"Ви, пане Олесь, не могли в нічім змінитись, ваша мати також — ні. До того ви вищий урядовець, а я Маня Обринська", і пішла.

Маня Обринська!

Я понизився. Відчуваю ясно й виразно, що глупо понизився. Хоч би на хвилину відчула вона, що зробила мені собою прикрість, хоч би на хвилину! Але де! Одначе я ще її десь колись на хвилину подіблю. Ще колись я діткнуся, захоплю ту душу, що мов за залізні двері зачинилася, — і не дбає. Ще колись вони відчиняться.

* * *

Май — весна.

Мати вибирається чи не на ціле літо в давню батьківщину, в гори в К., щоб освіжитись свіжим повітрям, поглянути власними очима знов на батьковий гріб і зайнятися на час "газдівством" в давній хаті. Тітка, що там живе від нашого від'їзду, виїжджає на довше до своєї замужньої доньки, а я правдоподібно прилучусь також до матері. Довго я там не видержу. Але бодай на шість тижнів треба буде виїхати. Відітхну в гірським повітрі, понаписую дещо, а відтак назад до своєї тутешньої хати або над море.

* * *

(Пізніше).

Нині бачивсь я з Нестором.

Він ішов удвійці з сестрою. Господи, які вони схожі з собою! Хіба тільки що він ростом високий, а вона трохи нижча. Але очі, ті їх очі й уста — то аж чудно. Вона поступила до книгарні, а він, оглядаючи в виставі в вікні книжки, ждав на неї. Мене вела дорога попри них, і я приступив до нього.

— Що там, Несторе? Все ще працюєш так інтенсивно?

Він відсміхнувся.

— Все ще, — сказав. — Але цього року їду в К.

— Чи справді? — спитав я, здивований.

— Так.

— Сам?..

— Власне, — відповів розсіяно, — Оксана забирає матір до себе, на село, а ми обоє їдемо в К.

— Хто обоє?

— Ну, я й Маня.

— А, так... то й добре, — відповів я. — А твоя морськоока? — докинув я, подаючи йому руку на прощання, бо мені було квапно додому.

— Морськоока буде також літом там! Тепер я усміхнувся.

— Тому цього року відпустка? — спитав я й покивав жартівливо пальцем. — А іспит?

— О, я там буду дальше студіювати, зрештою що ,маю робити! Маня запрошена їхати туди з панством Маріянами, а що воліла б, щоб ми мали там окрему квартиру, то порадившись, ми замовили собі дві кімнати в пані Міллер.

— Пані Мілілер?... — спитав я й почав пригадувати, хто б це був.

Позабував потрохи давніх знайомих з колишньої батьківщини.

— Так. Удовиці по лікареві, що, як писала до матері одного разу, закупила дім, званий "лісничівкою", де свого часу мешкали завідателі лісів, і винаймала часом також літникам [40]...

Я знав уже.

Це була освічена жінка, німкеня, що, повдовівши й бездітна, мала свого часу "конвікт" [41] і вчила французької мови та гри на фортеп'яні. Справді, вона закупила перед кількома роками дім, поставлений на сусідній вулиці від колишнього помешкання Обринських. А що кругом себе і в городі мав більше величезних смерек, як дерев овочевих, і через кілька років замешкували його завідателі лісів, дісталась йому остаточно назва "ліоничівка".

— Там ми будемо мешкати, Богдане.

— Там добре, — відповів я. — Вправді, кімнати низенькі, старосвітські, "провінціональні...", стелі дерев'яні аж почорніли, але в цілості оселя поетична. Німкеня знала, що між соснами прокинеться вола колись для літників в ідилію. До того насаджує стільки цвітів, що хоч купайся в них. Там, дійсно, дуже мило, Несторе.

— А ти, Богдане?

— Може, здиблемось там, — відповів я й стиснув його руку. В тій хвилі вийшла Маня із склепу [42], я вклонився легко і, прикликавши над'їжджаючого фіакра [43], сів і від'їхав.

* * *

(Пізніше).

Моя тета в К., що замешкує там наш дім, як споминав я вже, виїжджає на кілька місяців, а мати обіймає за той час газдівство, котре, щоправда, цілком дрібне в тети, але все настільки займаюче [44], що дасть матері нагоду зайнятися і на свіжій гірській повітрі скріпитися. Вона їде вперед, щоб, як впевняла мене, урядити й приладити все

до мого приїзду, а пізніше, коли дозволить мені вже на це час — поїду й я.

Вчора говорили ми стільки з матір'ю про цей від'їзд, про наш будучий побут у давній нашій оселі, де я перебував свої найкращі літа, що мати, розохотившись, постановила навіть о тиждень скоріше відси виїжджати.

— Я б хотіла мати доволі часу перед твоїм приїздом, — впевняла мене раз по раз, — щоб ти, сину, в'їхав у ту свою хату, якомога найкраще впорядковану, бо ж хто знає, як там застану.

Я всміхнувся.

— Лиш ви, мамо, там уже не надто трудіться, а про свій ревматизм у ногах пам'ятайте, — докинув я. — А якщо не буде все виготовлено, поки я приїду, тим не журіться. Мені найважливіше те, щоб ви перебували якнайбільше на свіжому гірському повітрі й себе якнайкраще почували. Тоді попри вас і мені буде добре.

Дора, кузинка моя, що мешкала тут заможом, яка саме на той час надійшла, усміхнувшись на ті слова й обізвалася:

— Богдан, тето, говорить, мов нічого для себе не вимагає. Це вже знак, що йому найвища пора одружитися. Вже зможе себе перемагати в потребі й проти жінок. Оженіть його раз, тето!

— Мені ще недостає одного рангу, тож я мушу з одруженням ще ждати, — одізвався я замість матері з уданою повагою.

— Фі, який пан! — кликнула Дора, не взявши моїх слів за жарт. — У такому разі я не знаю, для чого ти вже відтепер так коштовне уряджуєшся. Сам один з матір'ю... і така препиха!

— Цить, Доро! — впокоював я її. — Ти не знаєш, як то буває, коли з Івана пан зробиться?

— Богдане! — майже скрикнула вона. А мати глянула на мене холодним, докірливим поглядом.

— Що ж, Доро, не знаєш? — повторив я своє питання.

— Ти все так злобно шуткуєш, — відповіла вона. — Знаєш добре, що материне походження затерло вже давно сліди походження твого батька.

— Так, так, Доро! — докинула мати докірливо. — Він усе, де може, дає мені відчути, що моя родина й становисько моїх предків, особливо — мого батька-владики, не має в його понятті жодної вартості. Я вже до того звикла.

— Це ні, мамо! — боронився я. — Це безперечно, що ні. Одначе щоб я вже на те стільки покладав, щоб це мало на мене і в деяких моїх вчинках, дотичне моїх інтимніших бажань, вплив, то ні. І я вже волю їх хоч би й зігнорувати та держатись мужицького ґрунту, котрий, попри свій консерватизм, щонайменше є здоровий. Мужик, Доро, — звернувшись до своєї тіточної сестри, — також любить в гарних коверцях і т. ін., взагалі у всьому, що насамперед приковує очі до себе. Отже, я також.

— Ти глузуєш з нас, будучи на тому пункті чим-то зражений нами чи ким іншим, я не знаю, — відповіла вона. — Але щиро питаю, Богдане, пощо справляти такі гарні й навіть дорогі речі в твоїй хаті, коли не маєш заміру оженившись з убогою.

— Чи я це казав, Доро? — спитав я, усміхаючися в тій хвилі насилу.

— Казати просто ти не казав. Ти, взагалі, для мене загадка. Але ж прецінь гарною й багатою вірменочкою займаєшся. А вона, як відомо, посаг одержить неабиякий.

— В такому разі задержить його для своєї особи, — відповів я з притиском. — Я, певно, поки з своєї власної праці буду мати дохід, її гроша пальцем не діткнуся. На те вже спустися. Це справді не по-мужицьки, а виключно моє.

— Це також хороблива пайка його поглядів, — звернулася мати до Дори, — що певно рівного собі не найде. Брати посаг за жінкою і не "дотикатись його пальцем".

— А так, мамо. Я хочу, щоб жінка моя була виключно моя, щоб я їй всього достарчав, усім обдавав, а за це мав у ній вірну й щиру подругу, котра б за те (я вважаю, що й вона мене в даному разі любить) нагороджувала мене своєю добротою, любов'ю, чеснотою і т. ін.

— Підданістю... — докінчила, розсміявшись, Дора.

— Так, Доро. Упокорення жінки в любові перед мужем не має нічого понижаючого в собі. Це бодай ти, що вийшла за свого чоловіка з любові, повинна також знати. Чи, може, жалуєш твого кроку?

Вона змішалася.

— Ти поет, Богдане! — відповіла, поминаючи мої послідні слова. — Але вертаючи до попередньої теми, що ж буде з її посагом?

— Нехай собі з ним робить, що хоче. Чи я мушу його зараз забирати?

Дора викривила уста.

— Мужик з аристократичними поглядами й вимогами, Богдане! — обізвалася. — Ми це знаємо.

— Поглядами... може, Доро, але вимогами певно що ні. Хіба що до деяких речей. Я скорше культурний мужик, Доро, що хоче в своїй хаті мати лиш добрі літературні твори, по стінах гарні картини, дуже гарні килими... добрий інструмент. А *propos* [45]... — звернувся я до матері, — я забув вам про свою найновішу "аристократичну" забаганку сказати. Я хочу собі фортеп'ян справити. Розуміється, добрий.

Мати видивилася на мене переляканими очима, мов побоювалась, чи в моїй голові не поміщалося що, між тим коли Дора (ще завше гарна й моторна) розсміялася вголос.

— Чи не виходить на моє, тето? — кликнула. — Уважайте. Богдан піде колись ніби до уряду, а верне відти з жінкою. Він мусить тут уже десь когось мати й лиш не хоче зрадитись, щоб ми йому "не бороздили". Не так, Богдане?

— Ні, — сказав я поважно, але відчув саме в тій хвилі, що гаряча краска запалилась на моїм лиці геть аж під чоло, а враз з тим у моїй душі ніби виринула й тут же зникла Маня Обринська.

— Отже, музикальна, тето, — звернулася до матері.

— Справді "музикальна", Доро, — відповів я на її жарт цілком спокійно.

— А може, хочеш у себе лише музикальні вечори устроювати? — домагалася цікава жінка.

— І те могло б бути. В мене є мати... Отже, найліпша гарантія, що я жодній не

освідчусь. А щодо музикальних вечорів, то це, справді, добра гадка, котру ти мені піддаєш. Я над тим подумаю. Ти, розуміється, будеш перша, котру як слухачку запрошу. Вже хоч би і з вдячності, що піддала мені таку чудову думку. А про добрих музиків я постараюся.

— А дивись, не запроси лиш у твоїй великій гуманності й яку вчительку.

— Щодо вибору, то спустися на мене, — відповів я. — Право запрошування задержую собі. Зрештою, що ти маєш проти вчительок? — спитав я поважно.

— Нічого. Хіба тільки, що вони нецікаві, Богдане, повторяються. На них, крім трохи вивченого патріотизму, нема нічого.

— Не досить тобі "панські", хочеш сказати? — спитав я з легкою іронією.

— Як хочеш, то й це, — відповіла вона просто.

— Чи ти гадаєш, що твоя донька, тим що набирає гімназійних студій, стане вище як на рівні нашої пересічної доброї вчительки, наколи, крім шкільної науки, не буде й сама над собою працювати? — спитав я.

— Так, Богдане.

— Дай боже, Доро. Лиш мені здається, що ти любиш багато дечого, що робиш, робити ради моди. Тобі здається, що твоя донька вийде скорше заміж, подобається більше, як стане по укінченню гімназійних студій ходити з лентою на грудях. Я вже знаю декілька таких. Хто не трактує науки поважно, не має ясної мети перед собою, нехай краще не доторкається її. Я знаю деяких учительок, які, мимо того що не кінчили гімназії, а були охочі до науки, дуже гарну здобули освіту на власну руку й стали для суспільності правдивими перлинами. Між тим знав знов деяких дівчат, що ходять по викладах, мало що виносять звідти, та зате тим більше кокетують і галасують з молодими людьми в академії, як у своїх помешканнях. Розуміється, що є я винятки, котрі дійсно треба шанувати.

— Ти, Богдане, як бачу, свої погляди в тому напрямі дуже змінив. Колись був ти іншої думки, — закинула вона не без злоби.

— Колись думав я так само, як і тепер. Але я тебе не розумію. Що хочеш твоїми словами заявити? — спитав я.

— А ось що: як твоїм ідеалом була свого часу Маня Обринська, що позувала, коли не помиляюся, на якусь будучу вчену й емансипантку, ти тоді на студіюючих жінок інакше задивлявся.

— Я, Доро? Я? — спитав я з нетаєним зчудуванням.

— Так, Богдане, ти! Тоді була вона, емансипантка, страх мудра, поступова й бог знає що. А тепер і не згадаєш її ніколи.

Хвилину я помовчав, бо відчув, як по раз другий вдарила палаюча краска в моє лице. А відтак відповів:

— Ти помиляєшся, Доро. Бажань і спремлінь панни Обринської в тому напрямі (хоч були вони в неї дуже щирі й поважні) я ніколи ані найменше не поділяв. Навпаки, коли ми сходили на ту тему в дискусії, то боролись гірше, чим би хто сподівався. Одначе остаточно мені навіть жаль було її, коли я чув, що з смертю її батька розбились усі її

мрії, і вона пішла іншим шляхом. Хоча, — додав я, — коли б я був її мрії на той час і поділяв, то з нею малася річ інакше. Вона була дівчина на свій вік розумове незвичайно розвинена, повна імпульсів і жадоби до науки й діла — і, як сама знаєш, донька незаможних родичів відносила до своєї будучини поважно, її, може, й шкода, що мусила покинути свої постанови, розстатися з своїми мріями. Такі, як вона, доходять до мети, хоч би й з пожертвуванням самих себе. Але й дуже велика часть наших дівчат робить спорт із студій.

— Слава богу, що хоч одна тішиться признанням, що її розмах до науки й праці був правдивий. Бо, як бачу, ти загалом ворог самостійних жінок, — сказала.

— Ворог, Доро? Ні, щонайменше. Я лиш засуджую тих, що, забравшись до студій, не трактують їх поважно, а досягнувши остаточно яке-таке становисько, по упливі деякого часу нарікають на нього.

— Може, деякі й нарікають, Богдане; кожний завід чи там фах має свої добрі й прикрі сторони, а винятки бувають усюди.

— Безперечно, — відповів я спокійно.

— Хто знає, чи й панна Обринська не дійшла б до того результату помимо всього таланту і здібностей.

— Хто знає, хоч я сумніваюсь. Обринські люди поважні, витривалі і не легко відступають від своїх постанов і цілей.

— Але зате тепер, Богдане, — обізвалася зачіпливе Дора, — твій колишній ідеал дуже попустив з свого колишнього розмаху науки й "вищостей". Чую, і це чула я з достовірного джерела, що вона в домі панства М. займає кілька позицій, дарма що колись були в неї справді пориви шляхетнішого характеру. Але, щоправда, не ломиться.

— В тім є щось героїчне, коли хтось "не ломиться" й буває сильніший від своєї долі, — відповів я й не питав нічого. Замість того поглянув мовчки на матір, у котрої очі були в тій хвилі з цікавості аж поширені. Дора, завваживши це, звернулася до неї й говорила далі:

— Вона в домі панства Маріанів, тето, товаришка чи радше гувернантка панни Ірини; від часу до часу ключницею, в потребі доглядає й хорих, а часом, здається, не буде й без того, щоб не виручила й кухарку, як та надто обтяжена працею. Чую, добродій Маріан мав раз казати, що йому з нічиїх рук не смакує так чай, як з рук панни Обринської!

— Тим ліпше! — обізвався я майже проти волі з радісним вдоволенням.

— Тим ліпше, Богдане? — зчудувалася Дора моїм словам, а відтак додала: — Я признаюсь, Богдане, що хоч уже надто симпатична не була мені ніколи та твоя полись виідеалізована Маня, але щоб я аж радувалася тим, що хтось з п'єдесталу своїх високих мрій зійшов на звичайне "Madchen fur alles" [46]... то не скажу.

— Не так високих, Доро, як білих, — поправив я її спокійно.

— Все одно, Богдане, але мені її жаль.

— А мені — ні, Доро. Хоч я там з нею більше не сходжусь і її тепер не знаю, себто що з неї виробилося, але мені дає її давніша істота запоруку, що низько вона ніколи з

свого "п'єдесталу" не впаде. Зрештою, потішся. Оскільки мені відомо, панна Обринська перебуває вже давно в домі своєї матері і хоч і задержується іноді у панства Маріянів, то виключно в характері довголітньої приятельки самої пані Маріян і виховавчині її одніської дитини. До того панна Обринська подає лекції музики в кращих домах, то ледве чи ставало б їй часу брати на себе обов'язки, як ти кажеш, ключниці й кухарки.

— Відки тобі це все відомо? — спитала Дора. — Чи не від неї самої?

— Від її брата Нестора, з котрим частіше бачуся і котрий навіть не допустив би, щоб його сестра, що її обожає чи не більше, як матір, брала на себе обов'язки ключниці й кухарки. Чи видається вона тобі такою?

Дора накопилила спідню губу й відповіла сухо:

— Не знаю. На свій вік вона держиться доволі гарно.

— Такі тонконості жінки не старіються ніколи, — обізвалась мати тоном, що мов камінь упав між нашу оживлену розмову. — Зрештою, що вона нас обходить, Доро, як і чим займається — додала, наче побоювалася, що вже сам спомин про ту дівчину може на мене по-давньому вплинути. — Я здибала її кілька разів, як переїжджала з панею Маріян, і коли минали мене, вона якраз у тій хвилі добачила щось дуже цікаве на противній стороні. Вона мене мало що обходить.

— Не турбуйтеся тим, мамо! — обізвався я. — Хто знає, що це було, що спонукало її поглянути саме тоді в противну сторону. Зрештою... — додав я, усміхаючись, — може, стрінетесь ще й не один раз відтепер, і вона ще вклониться вам, мамо, направить свою похибку. Цього літа буде вона з своїм братом Нестором і панством Маріянами також у горах в К., а може, навіть знов і нашою сусідкою, як давніми роками її родичі.

— Нехай собі мешкає коло мене, хто хоче, — відказала мати роздразнено. — Я, певно, не буду тою, що нав'яже давні знайомості, котрі могли б принести мені щонайменше втрату часу. Нас дуже мало що в'яже... одробина минувшості, деякі дрібниці, а більше нічого. Я тобі навіть наперед заявляю, що будучи там, не буду прилучатися до жодного товариства, нехай би собі там були й самі графині. Я їду на свіже повітря, газдую собі, як у себе дома, не звертаю на нікого уваги, а далі не обходить мене нічого.

— Це вам не поведеться так цілком гладко, як уявляєте собі, тіточко, — обізвалась, лагідно впокоюючи, Дора. — Хто має такого сина, як ви, і до того й нежонатого, мусить заздалегідь помиритись з тим, що його особу будуть, хоч би що, втягати в товариства. І не лиш його, але й вас, розуміється в вашому вікові відповідні товариства. На те спустіться.

— Мати лиш жартує, Доро, і в тій хвилі роздразнена, — вмішався я, усміхаючись. — Але вона добра й, певно, так не поступить, як говорить; а хоч би, то я єсьм далеко від того, щоб силувати її до чогось, що було б їй з душі противне.

Мати не відказала нічого, а Дора обізвалась:

— Ти, Богдане, будучи там, гляди, — і покивала до мене пальцем, забираючися до відходу. — Панна Маріян, а що більше її кузинка панна Наталя Ливенко, гарні, молоді й маючі дівчата, а ти не такий ще, якого з себе насилу вдаєш. Ми мужчин знаємо...

* * *

(Знов пізніше).

Моя мати вже від'їхала, а тиждень пізніше одержав я від неї ось якого листа:

"Я вже між нашими горами "вдома", — писала, — інакше не можу висловитися. Відколи побачила себе знов у своїх давніх стінах, побачилася в своїм городі й цвітнику, поплакала й помолилася над могилою нашого батька, я ніби подужала. Але поки розпишуся ширше про своє тутешнє буття й газдівство, мушу тобі найсамперед описати свою подорож. Як знаєш, виїжджало тої днини, що й я, багато люду, і це було добре, що ти мене відпровадив до двірця й ждав, поки я не всіла в поїзд, їхала я, як їхала (жидівок було повно, їхали до Дорної-Ватри — я не повинна була їхати в п'ятницю). І мені не конче було вигідно, але все якось їхалося, поки не доїхалось до Г., де, як знаєш, треба пересідати. Тут, на станції тій, я перелякалася, коли побачила, яка маса пасажирів ждала на поїзд в гори й К. Я висідаю і, розуміється, оглядаюся передусім за пакером [47]... Але гадаєш, що побачила в тім натиску я кого? Але де! Хоч би і хлопчину якого! Двох чи трьох, що, здається, все-таки десь були, розірвали подорожні мов на кусні. Четвертого, посліднього, що тут і там на тій малій станції виринав, забрали також, а я лишалася з своїм багажем і пуделком [48] — сама, Богдане; сама і мов на посміховисько й то недалеко самого потягу. Хоч би я, може, була й понесла свою Handtasche [49] й пуделко сама, та, як знаєш, мої крижі й ревматичні ноги не дозволяють мені вже від двох років тяжчих речей до рук брати. Тож я залишила те й стою. Стою, Богдане, в найбільшій заклопотанні, шукаючи чи не заодно очима (ще й недовиджаючими) за якоюсь доброю душею, котра вибавила б мене з того положення (віднесла багаж до почекальні, де могла б я присісти, перекусити дещо, поки поїхала б дальше). Отже, стою, як кажу, отак посередині чужої товпи, мов сирота, і перечікую хвилю за хвилию, причім ще, на моє нещастя, і мій шнурочок від пенсне як навмисне за гудзик мов навіки заплутався, — і ще більше попадаю в роздрознення й несупокій. Коли оце іритуюсь так, надходить нараз до мене якась дама й промовляє:

"Простіть, добродійко, що я до вас зближаюся. Одначе, пізнавши Вас і завваживши, що стоїте тут якось безпомічно, мов вижидаете кого або бажаєте чого, я рішилася приступити до вас і спитати, чи не могла б вам у тій хвилі чим-небудь услужити? Ви, бачу, самі. Я Обринська Маня, може пізнаєте мене? Я їду в гори в К."

Сказавши це, всміхнулась і ждала. Можеш уявити собі мої почування!

"О, впізнаю вас, пані, пізнаю", відповіла я їй у найбільшій. замішанні. Раз, Богдане... що... не могла так борзо розплутати шнурочок від пенсне і вложити його перед очі, а по-друге, що й справді такої... атаки якраз у тій глупій хвилі ніколи в житті не сподівалася!

"Ви не маєте пакера, пані?" спитала вона (і, щоправда, ввічливо).

"Ні. Власне жду й оглядаюся, чи не побачу я кого, — відповіла я. — А що я короткозора, то через те й у подорожі трохи непорадна. Мій син не міг зо мною тепер їхати, і тому я сама".

"Пождіть тут, пані, — обізвався вона знов, — ще лиш хвилину-дві, а я пішлю вам зараз свого. В мене небагато багажу, дещо я й надала; в потребі упораюсь з тим, що маю, і сама. Але ви, пані, мусите конче когось мати".

І з тими словами змірила оком мій багаж, мов зчудувалася, що в мене, крім того (себто двох чемоданів і малої Handtasche), ще й пуделко було. Так, коли б я мала свій парадний капелюх везти з собою в кишені. І не сказавши вже більше ні слова, десь нараз у товпі, мов риба, проховзлася і з моїх очей зeszла. Кілька хвиль я ще ждала, а по недовгій тим часі вона з'явилася справді з пакером і, взявши мене обережно під руку, повела аж до почекальні. "Так, — сказала відтак, ніби вдоволена більше з мене, як з себе, коли я остаточно вигідно сіла. — Тепер прошу собі тут приточити, а може, й лягти. До другого поїзда маємо ще майже з півтори години. Бо щодо мене... — додала, — то я це зроблю безцеремонне. Мені болить сьогодні голова так шалено, що чую, що мушу конче трохи передіратися". І сказавши це, вона в кілька хвиль пізніше лягла справді, ігноруючи мене й других, мов була хора, й заплющила очі до сну. Я, розуміється, не лягала (прецінь не уходило!). Я сиділа на своєму місці так само спокійно, як вона лежала, й приглядалася їй, що мною на хвилюк запанувала і, заплющивши очі, старалася в присутності чужих людей усну-ти, мов була сама в себе в хаті.

Чи заснула вона врешті, я не знаю. Я дещо за той час і перекушувала, але здається, що уснула, бо коли я по добрій півгодині або й більше, може, встала з свого місця й пройшлася по залі й попри неї, вона лежала все ще нерухомо. На хвилинку станула коло неї, і мої очі спинилися цікаво на ній. Ти свого часу займався нею, Богдане, може, навіть більше, як це тобі тепер мило, й мені захотілося, не таю того, придивитися їй ліпше. Вона держалася справді гарно й молодо, як впевняла й Дора, лиш видавалася мені в цій хвилі блідою, а коло вуст виступила легка риса втоми, яка викликала в мені на хвилюк навіть жаль. Будь-що-будь, Богдане, вона все ж таки була — хоч уже не моя симпатія, дівчина гідна пошанування. Яке її життя?.. Її мати — стара жінка... браття живуть кожний для себе, — а вона чи буде вічно тулитись коло чужих? Яке то життя між чужими? Одначе, мій сину, щоб бути ще й далше помімо всього широко й одверто, скажу тобі просто, що в її присутності обхоплює мене почуття, начеб від цієї дівчини мало мені ще щось прийти в житті. Добре чи зле — я не знаю, але прийти певно. Одначе що сам розум каже, що така істота, що стоїть більше сама в житті, як з другими, не зможе мені нічого доброго принести, а щонайменше стати в моїм житті впливовою, тож надіюсь скоріше від неї на прикрість, чим на щось добре. І тому порішила я, як і досі, держатися від Обрин-ських здалека, і не нав'язувати жодних зносин. Коли я приглядалася їй отак, як вона спала, пригадало мені її (щоправда) гарне волосся моє власне волосся в молодості. Одначе чи було воно в неї дійсно її власністю, — спитала я себе й приблизилася о крок до неї, щоб поглянути ліпше на її голову. Але вона, мов відчувши мою близькість, збудилася. Господи! Що я таке вчинила, що вона, збудившись, витріщилася на мене, мов я зблизилася до неї в злім намірі. Так через хвилинку витріщалася вона на мене, а відтак, мов опам'ятовуючись, зірвалася з

лежачої позиції й сіла. "Я заснула добре, — сказала, мов уневиннялася за свій сон переді мною. — А мимо того, — додала, притискаючи руки до висків, — болить мені все ще голова. Вчора сиділа я до пізньої ночі, викінчувала якесь шитво, відтак пакувала речі, а коли лягла, була така перемучена, що не годна була скоро уснути, доперва десь аж надранком. — Але перервала себе перелякано: — Може, нам уже час всідати до від'їзду, не знаєте, пані? — З тими словами глянула на свій годинник. — Ой, я довго спала... — сказала. — Ходім, може, зараз і всядем. Спершу ви, пані, бо в вас більше багажу... я відтак". І за недовгий час, коли вона знов виховзнулася по пакера для мене, ми всіли (вже обі) у вагон і поїхали. Окрім нас, сиділо ще дві пані в купе, але що це були румунки й говорили між собою лиш по-румунськи, ми були полишені щодо дискусії виключно на себе.

Я не говорила багато, а вона, з своєї сторони, була мовчазливішою, як я сподівалася. Коли ми вже були в послідній місцевості перед К., а то в Ч., і там, як собі пригадуєш, околиця просто захоплююча, — вона стала перед вікном і, притиснувши чоло до шиби, дивилась уважно на околицю. Що в ній діялося — не знаю, але, як могла я завважити, була сильно зворушена. Коли дивитись з вагона вікном у долину, то бачилось, як шуміла в глибині й товклась ріка М., побиваючись одним берегом до тієї гори, котрою тяглася залізна дорога, а другим до противної гори, котра пишна з багатства свого дерева. Ціла височезна гора — одна зелень, з шпиля до стіп, а в долині ріка гучлива, повна буйності й поспіху.

"Тут чудово, пані!" обізвалася я до" неї, що стояла, мов прикована, при вікні. На мої слова вона обернула, ніби пробуджена мною з якихось мрій, голову й поглянула на мене; поглянула, Богдане, такими сумними очима, що я своїх слів майже пожалувала. Нащо я до неї обзивалася? Замість відповіді вона спитала:

"Чи буде вас хто на двірці очекати,, пані?"

"Так. Знайома моєї кривної, — відповіла я. — Богдан так було листовно умовлено. Зрештою, я цього ніе потребую. Я їду до своєї хати, там є добра слуга, що вже все прилагодить". На оці мої слова вона звернулася знов очима на околицю і, як раніше, потонула в гадках. По хвилині мовчання я спитала: "А вас? Буде, може, й на вас там хто ждати? Ми приїздимо аж вечором".

Вона похитала головою: "На мене ніхто, хіба дух мого батька..." відповіла й по тих словах зною змовкла, як перше, зложившись в себе, мов кітка, і вже не заговорили ми до себе, аж на двірці в К. Ба ні... ще опитала я її, до кого вона заїжджає. Вона не заїжджає до нікого, — відповіла... Вони з братом виїнаймили собі два покої у пані Міллер, доброї щирої товаришки їх матері, і будуть там свої ферії. Незабавки приїде й брат. за ним незадовго панство Маріяни з донькою й кривною, панною Наталею Ливенко, котрі беруть покої в колишнім їх помешканні, той, наш дім, Богдане, — і їм, себто їй і братові, буде це дуже мило. Зрештою, вони обоє люблять спокій. Брат віддається студіям, і їх обоїх буде ліс, певно, більше бачити, чим яке-небудь товариство. В столиці вони також найбільше лиш з панством Маріянами зносяться. Мешкання хотіла вона зразу брати за рікою на Д., але, щоб не бути надто віддаленими від своїх

знайомих, рішилась на пропозицію пані Міллер взяти покої в неї. Там буде їм близько до того місця, де перебували свою молодість, де жив і помер їх дорогий батько. Де ловив Нестор хлопчиною метеликів, шукав золоті мушки і т. ін. Все це буде для нього милим спогадом.

"А мати ваша?" спитала я.

"О, вона під доброю опікою. Вона виїде по від'їзді Нестора до сестри Оксани".

На двірці в К. знов та сама метушня. Знов біганина, і знов на часок я безпомічна. "Знайомої" не було, як я й сподівалась в духу, фіякрів лиш кілька, котрих розірвали до одного, і ми мусили обі залишитися й дождити, аж не вернеться замовлений наборзі фіякер, котрий врешті забрав нас і наш багаж, клунки, кошики й т. ін. — і довів додому. Коли ми зближалися до міста, а вечір був погідний, вона сиділа в кутку брички мовчки і раз, як мені здавалося, втерла тайком очі. Мені стало їй потрохи жаль. Я її психологію зрозуміла. Мене, Богдане, не "ожидав" також ніхто на двірні, щоб бути помічним; ожидав хіба також лиш дух того, що спочиває тут вічним сном; але все ж таки в'їжджала я з іншим почуттям у батьківщину, як вона.

"Ви давно не були тут?" спитала я її нараз, як ми вже чи не доїжджали між перші дома містечка, що тут і там мов виринали краєм дороги.

"Від часу смерті батька", відповіла вона стисненим голосом.

"О, це давно", закинула я.

"Давно", відповіла знехотя, ніби я перебила її немило в якихось думках, і вихилилася з повоза, оглядаючись чи не всім еством своїм, за пишним гірським краєвидом, який розкривався щораз пишніше перед нашим видом, замикаючи невелике містечко собою. "О", кликнула вона нараз живо, з несподіваним захопленням, і вказала рухом на дорогу, що відділялася від тої, котрою ми їхали, та бігла аж між дві пишні скелі й далі за ними, як знала я (і ти її знаєш), у ліс. Я звернулася за вказаним місцем у надії, що побачу щось особливше, одначе не побачила нічого. "Цією дорогою любила я колись їздити пристрасно верхом — рано-ранесенько..." пояснила вона мені, угледівши моє зчудування. І знов, як перше, складаючися в себе, вона подалася в кут брички, мов жаліючи, що на хвилину розкрила своє нутро переді мною.

"Колись, правда, було воно інакше, — відповіла я, а по хвилині мовчання додала: — Якби був ваш батько жив, було б, може, й ваше життя інакше уладилося. Він був практичний, був би забезпечив вас цілковито, зложив якийсь капітал. Ви б були нині своєю панею, а так..." і я урвала. Боже мій, що сказала я таке, що вона на мене видивилася й аж по уста побіліла?

"Капітал?" спитала все ще поблідлими устами.

"Так, моя пані, капітал, — повторила я. — Ту силу, що дає життю підставу, що дає людині власть у руку, можливість розвинутиися, жити, надає їй вартість... особливо дівчині".

Вона не відповіла.

Около її уст, мов тінь, поблукала гірка усмішка, і вона, мов зрезигновано, не обзивалася.

"Чи не так, моя пані?" спитала я.

"Це правда, — обізвалась вона мов насилу, дивлячись далеко вперед себе. — Коли б мій батько був жив, моя доля була б інакше уклалася. Він був би мені помагав мої життєві плани й постанови здійснити, а так з його смертю урвалося все, і нині я в очах людей, помимо всього, осталася без всякої вартості. Нині дівчина мусить мати заробковий титул, себто "диплом", щоб бути цінною. Бо ж хоч і не має маєтку, то її "фах", коли його має, відкидає прецінь проценти. А я і його не маю хоч стреміла колись до того всею душею. Мені осталась музика. Вона мій фах. І слава богу, не лиш фах, але й товаришка життєва моя".

Я не відповіла їй, Богдане. Що ж; чи мала я їй притакнути до того, що само собою розумілось? Вона дуже споважніла, та колишня твоя Маня; робить враження молодій мужатки, а не дівчини. І по правді кажучи, я нетерпливо вижидала, коли вже доїдемо до нашої хати. Мені ніяково ставало в її товаристві. Мимо вбожества й безвиглядності на будучність (я розумію під тими поняттями женячку, Богдане), пробивалася така гордість і недоступність у естві тої дівчини, мов вона робила мені ласку, що розкрила на хвилину свою душу. По недовгій часі почали тут і там ліхтарні між домами малого містечка освітлюватися, а далі, далі мали ми вже й до моєї хати доїжджати.

"Може, поступите вперед на хвилинку до мене, — сказала я їй (мені все-таки було її жаль, Богдане, вона ж була, як і ти, без батька), — а опісля вернете до себе. В мене нап'єтесь і гарячого чаю, я везу з собою й різні тіста, що їх собі до чаю вдома напекла".

"Дякую, — відповіла. — Пані Міллер буде на мене нетерпливо ждати. На дворець вона не виїжджала, бо я собі те просто вимовила, але зате вдома очікує мене теплість і щирість її серця. Я її знаю. Вона ж товаришка моєї матері а перша моя вчителька музики. Я їй багато завдячую. Я була її улюблена учениця. О, я вже також відчуваю її істоту й тепло коло себе".

Я не казала нічого. Нехай і так. Ось, ось ми вже доїжджали до моєї хати. Вже бачила я здалека дерева нашого садка перед хатою, великі, розмашисті; і я сама не знаю, чому я поглянула на неї. Вона вихилилася, як недавно, з повоза й мов пожирала в западаючій теміні очима все, що здавалось їй рідне й миле (правда! до нашого саду притикав прецінь їх колишній сад). Мов мала там когось побачити, що мав би звідти проти неї вийти й привітати її. Одначе того всього не було. І лише дерева, ті самі давні дерева і кущі, ті самі бози й жасміни, виринали темними набитими постатями з-поза штахет при дорозі й визирали в ніч. Перед нашим домом фіякер став. Я почала рухатись з місця, щоб устати. Я ціла з утоми мов зіштивніла, і підносячись, я мимоволі подавалася знов назад. Тимчасом вона обізвалася:

"Пані, у ваших вікнах я не бачу жодного світла. Хто знає, чи ваша служниця дома. Позвольте, щоб я вперед відвезла свій багаж до свого мешкання. Відтак поверну з вами, відпровожу вас до хати, стану вам, може, дечим услужною, і аж потім поверну до себе. Я ж недалеко від вас".

Тепер я не хотіла й подякувала. Однак вона перемогла мене. Поки я їй ще раз подякувала, вона вже поінформувала фіякіра, куди має нас везти, і кілька хвиль

пізніше сталося, як вона розпорядила. Свої речі вона відвезла, причім я мусила ще бути свідком, як вона з своєю "пані Міллер" віталася й обіймалася, а потім ми вернули обі до моєї хати. Вона допомогла мені висісти (я вже тобі все пишу за порядком, нічого не опускаю), і поки фіякер поздіймав мій багаж, вона взяла мене безцеремонне під руку, і ми пішли алеєю до моєї хати! З вікон біла до нас темінь, і лиш запах рож, тих наших пишних білих рож, Богдане, що ти їх так дуже любив, вітав нас обоїх сею тихою вечірньою годиною. Навкруги панувала глибока тишина, й мої дерева, і все те, що я з малого, здавна дозирала й доглядала, вітало мене. Твої вікна, Богдане, дивились зчудовано на мене, що я без тебе проти них з чужою дівчиною йшла; коли я отворила двері бічної веранди, мене неприємно вразив спокій, що панував навкруги. Що це мало значити? Чи стара Христина, що мала мені тут usługувати, не ожидала мене? Від'їхала куди? Була хора?... І я висказала своє зчудування перед дівчиною.

"Не журіться, пані, — поспішила вона, — я зараз розвідаюся, що з нею є. Я ще не забула, де тут кухня". І сказавши це, оставила мене з фіякром і клунками на веранді, сама побігла кругом до кухні. Поки я відправила фіякра, повернула вона. "Вже йде ваша Христина, — повідомила мене. — Вона, бідна, хора. Лежала сама в кухні, через те й усюди темно. Простудилася, але каже, що їй уже нині ліпше й вона зараз прийде".

І справді, за пару хвилин причолопала й Христина. Обмотана, мов сніп (хоч літо), і, вітаючися, постогнуючи, та все ж таки з радості, побачивши мене, усміхаючись, отворила нам перше двері до твого покою. Тут запалила світло й пішла по самовар. Я, щоправда, чулася така втомлена, що, не оглядаючися ні на що, кинулась відразу на твою софу й, випочиваючи, оглядалась лівш мовчки в тій колишній твоїй кімнаті. Мимоволі я мусила бути в душі Мані Обринській вдячна, що вона, хоч і знала мою неприхильність до її особи, завешталася тепер, мов у своїй хаті. Злагодила за часок спритними руками чай і остаточно, при допомозі Христини, котра справді показала на цей раз до чого іншого нездатна, присунула до мене столик і налляла мені чай. Зробивши це, щоправда, безшелесне й зручно, вона вхопила капелюх і зонтик і почала прощатися.

Я задержала її.

"Як то, пані, я сама маю пити чай, коло котрого ви заходилися? — спитала я. — Я вас не пушу".

"Я дякую", відповіла вона, вибачаючись, що на неї ждала пані Міллер з вечерею й чаєм, котрій (як я сама чула) обіцяла найдалше за півгодини прийти.

"Таж у мене ось там у пуделку красні свіжі тіста. Пані (вибери-но деякі й подай на стіл, звернулася я до старої слуги), запишіться, будьте моїм першим милим гостемі!"

Але вона відмовилася.

"Залишаюся, отже, сама в отих чотирьох стінах", зробила я їй закид, побачивши, що неначе з собою боролася. Але в тій хвилі Христина несвідомо виручила нас обоїх з колізії. Побачивши, що вона не виявляє охоти залишитися, обізвалася:

"Як пааночка ніяк не можуть залишитися, то я ось що скажу, потішу. Імость [50]не будуть уже такі самітні, як думають; ось тут... — і вказала на стіну, де висіла велика

твоя фотографія, — повісила пані, поки від'їхала, образ із салону їмостиного сина. Він дивиться на мамцю своїми очима й вітає її. Крім того, як пані прикажуть, присяду я он там на стільці й буду розказувати дещо, щоб пані не було самотньо".

При спомині про тебе я мимоволі глянула на дівчину. Вона дивилась на твій образ, котрий, мабуть, уже раніше побачила. В тій хвили, як Христина промовила про нього, обернула вона голову, й наші очі стрінулися. Лиш на одну хвилину стрінулися вони, одначе ніколи я не забуду того жаху, який виявився в цій хвили в тих її очах. Мов на лихим учинку спіймана (як стояла недалеко дверей), вона, простягаючи мов безтямки руку за клямкою, вклонилась переді мною і, не оказавши більше ні словечка, отворила двері.

"Відвідайте мене знов колись, панії — кликнула я, прохаючи, вслід за нею. — Зробіте мені приємність".

Але її вже не було, пішла, не обізвавшись до мене більше і словечком, мов і слід за собою затерла.

Так скінчився мій подорожній епізод з колишнім твоїм ідеалом, Богдане. Наколи б не те, що маю стільки вільного часу й супокою, що аж вкучується, ти б був про цю несподівану й непотрібну стрічу ніколи нічого не довідався. Але знаючи, що тебе займає кожна дрібниця логично моєї особи, я ніяк не могла себе побороти, щоб не розповісти тобі й про цю історійку. Як хочеш, розкажи її і Дорі, бо я сама не буду про це їй окремо писати. Вона й досі займається сею дівчиною, котра свого часу, як не помиляюся, ігнорувала не лиш мене, але й її. Остаточно, сину мій, кидай раз твій уряд і приїжджай сюди. Погода чудова! І кожної днини, що там перебуваєш, шкодаї

Твоя мати".

* * *

(Чотирнадцять день пізніше, і вже в горах).

Ходжу, блуджу по лісах, щоб здибатись з нею, але досі ще не бачив її. Дивне почуття — оглядати ті місця з почуттям, що вона так само їх оглядає.

Вона!..

Від часу прочитання листа матері думка про неї мене не покидає. Я відчуваю — з хвилею, в котрій стрінемося коло нашого або її колишнього дому, чи знов тут або там у знайомих місцях лісу, знайде з нами зміна. Минувшість з своїми білими подіями надто сильна, щоб не подіяла в який-небудь спосіб на нас і на будуче. Значить, на тепер. До моєї матері не показувалася вона більше, хоч, як упевняє мене мати, була б її повітала радо в себе, хоч би й тому, щоб подякувати їй за її труд коло неї під час подорожі і вдома.

— Коли вона до вас не приходить, мамо, — сказав я їй в кілька день по моїм приїзді, саме як згадала мати про неї, — то нам не залишається нічого іншого, як піти до неї самим і вчинити це. Мене дивує, що ви цього взагалі не зробили.

Мати поглянула на мене й похитала головою.

— Чи справді ти це поважно говориш, Богдане? — спитала.

— Цілком поважно, мамо, — відповів я.

— Ти б припускав, щоб я щось подібне зробила?

— Чемність вимагала б це. Зрештою, я далекий, щоб силувати вас до чогось подібного...

— Нехай що по-твоєму й вимагала би чемність, — сказала вона, — але по правді я цього не вдію. Зрештою... я переконана, що в своїй зарозумілості вона цього навіть від мене не вимагає. Вона ігнорує мене.

— У своїй тонкості, мамо, хотіли ви, може, сказати, а не зарозумілості. Про яку-небудь зарозумілість у тієї дівчини бесіди не може бути. Я знаю Обринських. У них зарозумілості немає. Щирість і доброта не вражають нікого, отже, розуміється, і її також ні. Коли б ви по-щирому до неї віднеслися, вона б, певно, вас не оминала так, як очевидно оминає. Я й так ніколи не припускав, що вона перша зблизиться до вас.

— Мені байдуже про це, Богдане, — обізвалася мати. — Гадай про це, як хочеш. Це річ твоя. Але йти мені до неї і дякувати за незначні чемності, які робить одна культурна людина другій, я вважаю з своєї сторони в даному разі за пониження своєї гідності, а щонайменше — за нонсенс. Я була досить ввічлива проти неї, запрошуючи її до себе на чай...

— Котрий вона замість вашої хорої служниці приготувала власними руками, — докінчив я не без злоби.

— Я б була їй і половину своїх тіст додому передала. Я не така, Богдане, щоб не вміла віддячитися.

— Нащо це, мамо? — спитав я.

— Власне з щирості, Богдане, — відповіла мати твердо. — Будь спокійний; вона на нещасті й злиднях знається, хоч і не зраджує того. Вона була б посилку тіст від мене прийняла.

— На злиднях більш-менш кожне з нас знається, мамо, — відповів я, ігноруючи її останнє речення. — Річ лиш у тім, як ми себе до того ставимо й те переносимо. Зрештою, ви помиляєтесь, мамо, як утримуєте, що Обринські живуть у злиднях. Оскільки мені відомо, Нестор побирає вже хоч невелику, але все гарну плату, з котрою не один молодий чоловік на його місці вже й одружується. Сама пані Обринська по мужеві також не без жалування. Ну, а вона має свої доходи з своїх лекцій.

— Овва, доходи!! — обізвалася мати. — Хоч би була якою вчителькою при семінарі [51], або сякий-такий титул мала, а то й того нема. А я, Богдане, мала б сама йти перша до неї і за незначні услуги дякувати?

— Не "дякувати", мамо, — закинув я подразнено, — а радше лиш розпитатися, як вона мається. Самі споминали-сьте, що, їдучи з вами, вона жалілася на біль голови. А те, що закидуєте їй, що вона не державна хоч би "вчителька", мамо, дивує мене. Відколи вирости вчительки в ваших очах так, що ви надаєте їм нараз таку важність? Чи не так? Колись були ви найбільша противниця жінок з фаховими студіями, і якраз проти панни Обринської, чи не через її стремління до того, ворожо настроєні. Тепер, коли обставини від смерті батька склалися на її некористь, і вона мовчки, без жалю, хіба лише з внутрішнім смутком, іде життям, заробляючи по змозі своєю інтелігенцією

й таланом на своє удержання, ви закинете їй брак якихось титулів і фаху. Ви не консеквентні, мамо!

— Нехай і так, мій сину, нехай, що я неконсеквентна. Свої погляди з часом можна змінити. Ти також змінив їх, займаючись іншими ідеалами, що не стояли навіть на рівні з першим, поки не дійшов остаточно до теперішнього стану.

При її словах я чув, як мені підійшла гаряча краска до лиця і я встав.

— Я іду, мамо... — звернувся до неї, шукаючи очима за своїм капелюхом.

— Куди?

— До неї.

— До Обринської?

— До панни Обринської.

Через хвилину витріщилась мати на мене, мов туй-туй мала наді мною завалитися стеля.

— Стережись, сину! — вибвнула вона нараз зміненим, майже упавшим голосом.

— Чого, мамо? Убогої, немолодої вже дівчини? Вона не відповідала нічого й відвернулася.

— Я ж щоб направити те, що ви занедбали, мамо. Іду їй подякувати за ввічливість до вашої особи. Чей же мені це увійде...

— Іди!

— Я йду.

Я замикав двері, а вона розсміялась! О, той знайомий мені так добре, мене так часто тиранізуючий сміх. Як прикро відбився він тепер у цій хвилі в моїй душі!

* * *

Я вийшов у сад і відітхнув. Чи не було в тому, щойно пережитому, щось подібне до минулого?

Так. Це тепер мов відживало наново.

Мій взір пролетів мимоволі в сусідній город. Але там не було нікого. Все дрімало в літнім сонці, що клонилося до заходу, все було гарне, зелене; але з Обринських, як колись давніми літами, не видко було нікого. Ні малого Нестора, що вештався за золотими мухами й синіми мотілями, ні її самої. Колишню нашу хату перемінено на елегантну віллу для ліпших гостей, і лиш давня широка вигідна веранда й давня пишна алея осталася така сама. Так само стояли й усі кущі й рожі коло веранди, хіба що ще більше розрослися. Сама вона — десь заховалася. До старої якоїсь удовиці німкені; зачинилася там, мов монахиня, і "хто хоче її бачити, нехай відшукає". "Я й брат, мій прибули в самоту й ліс, а більш для нікого"...

Я відшукав її.

В низькім обширнім старосвітськім домі, між поважними смереками, з дахом, що аж угинався, поміж цвітами, з ганком, оброслим блющем, з білими, як сніг, занавісами — найшов її.

Це не було по-"панськи", як віднайшов я її. По привітанню з панею Міллер у зільнику, я увійшов у довгі, взірцево чисті, коверцями ручної роботи виложені сіни, й

коли на моє стукання не обізвався ніхто, я отворив двері і вступив у кімнату. Вона була тут, в обширній кімнаті. Стояла в тій хвилі обернена плечима до дверей і вбивала цвях у стіну. Відтак взяла якийсь перед нею припертий портрет і старалася його повісити. Її тонка стать ніби натягнулась, щоб повісити портрет добре. Одначе це не вдавалось їй. Очевидно, був образ зтяжкий для неї, і вона опустила на хвилю, мов втомившись, руки з портретом униз і ждала, неначе спочиваючи. Так постояла кілька хвилин. Відтак чи закрався протяг крізь мною створені двері, обняв її і примусив оглянутись, чи може зачула шелест, доста, вона обернулася, й наші погляди стрінулися. Ніколи в житті не бачив я вдруге такого змішання й заклопотання в жінки, як у цій хвилі — в сеї дівчини. Почервонівши аж під саме волосся, вона стояла хвилю, майже безпомічно, як дитина, і дивилася на мене.

— Тут заховалися ви, панно Маню? — сказав я, відкладаючи капелюх і палицю на стіл та приступаючи безцеремонне до неї, що уст з замішання не отвирала.

— Тут, — відповіла лише й оглянулася мов о поміч, щоб щось з образом зробити.

— Як бачу, я приходжу в саму добру хвилю, — тягнув я дальше, відбираючи передусім тяжкий портрет якогось даївнього військового фамільянта пані Міллер з рук заклопотаної дівчини. — Позвольте, пані, що вас виручу з сеї роботи. Ваші руки не вдержать цього добродія, що, засівши вигідно в кріслі, ніби жде, щоб ніжні руки дами вмістили його на високім становиську.

Тепер вона мов опам'яталася й, обминаючись з моїми очима, подала мені з словом "дякую" образ і зістуїпила легко з низької лавки.

— Дрібниця, — закинув я з уданим супокоем, щоб припровадити її до рівноваги, а відтак додав: — Тепер я займу ваше місце, а ви будьте ласкаві й глядіть, чи вішаю рівно оцього добродія.

— Рівно, рівно, — відповіла й дивилась, як я, відсунувши лавку набік, одним майже рухом підняв портрет угору й повісив на вбитий нею цвях.

Відтак, постоявши ще й приглядаючись хвилинку, чи добре виконав я своє діло, я нараз обернувся й простягнув до неї обі руки.

— Тепер ми вже по роботі, панно, — обізвався я до неї, що стояла мовчки й бліда, мов ждала, щоб я був перший, що промовить. — На мою думку, личить нам, як добрим давнім товаришам, що виконали спільно благородне діло, привітатись мирно. Як маєтесь, панно Маню? Ви зчудовані моїм приходом, а радше моєю несподіваною атакою на вас? Чи не так?

Вона не обізвалася зараз, але замість того поглянула на мене великим допитливим поглядом і, вкладаючи обі свої руки в мої, відповіла, що добре, й усміхнулася.

— Я й моя мати довжники ваші, моя пані, — говорив я далі. — В подорожі були ви її помічні, хоч, як переказувала мені мати, були самі не зовсім здорові. Досі вона не вспіла до вас особисто навідатися, щоб поглянути за своєю опікункою, подякувати їй за труд коло неї. Однак я, довідавшись про це щойно недавно, прийшов сам замість неї.

Вона, як раніше, всміхнулася, і по тім її усміху, що чи не ogrів ціле її обличчя, вона перемінилася ніби відразу в давню Маню Обринську.

— Хто б ще на те й увагу звертав, — відповіла просто. — Трапилась хвилина стати комусь помічною, то й стала. Побачивши вашу матір, що стояла, заклопотана, посередині чужого гурту, мені пригадалась моя власна мати, що дуже не любить сама їздити, і я, не надумуючися, зважилася приступити до неї. Не знаю однак, чи не справила я їй тим прикрасі. Вона жінка горда й неприступна, а я подекуди боязлива, то не знаю... — І з тим замовкла.

— Чому ж це? — спитав я, приступаючи ближче до неї й заглядаючи їй у вічі. — Давніше ви, здається, не були такі.

— Давніше! — відповіла вона, і її очі майнули якимось чи не зчудовано по мені. — Давніше було не одно інакше, а тепер то все перемінилося. Я пізнала життя, і через те й погляд на людей змінився. Однак... — перервала себе, — яка я неуважна; я говорю, а ви стоїте. Будьте ласкаві, сядьте.

— Я слухаю вас, пані! Докінчіть, — обізвався я й простягнув руку, прохаючи, щоб не рухалася з місця, а стояла й говорила далше. Так, говорила тим самим трохи альтовим голосом, що, мов шовком, оповивав мою душу.

— Змінили погляд на людей, пані?

— Так. Навчилась брати їх такими, якими в дійсності є, а не якими хотіла б мати їх наша уява.

— Чи це відноситься до мене й до моєї матері? — спитав я й поглянув проникливе в її очі.

— Життя змінило вас, мабуть, так само, як і мене, — відповіла, обминаючи моє запитання.

— Хто знає, пані! Мене воно лиш виховало, а може, я лиш "отерся" з дечого; але змінити, як це ви, може, думаєте, воно мене мало що змінило. В дечім я все ще давній мужик, панно Маню, — сказав я й усміхнувся з невимушеним усміхом.

Вона поглянула недовірливо своїми молодими очима на мене цілком так само, як робив це хвилями Нестор.

— Про вас говорять, що ви щасливий і вдоволений чоловік, і заздують вам те, — обізвалась спокійно. — А те дуже рідко чути.

— Дійсно, — відповів я. — Мужик не потребує багато до щастя. Гарна хата, добрі, сякі-такі матеріальні відносини, добрий харч... чому ні?

Я поглянув на неї. В її лице підступила, як недавно, темна краска замішання, — і вона заперечила головою.

— Я це не в тому значенні думала.

— Ні... Справді ні? — сказав я. — А то я б був думав, що й ви пристали до того гурту, що уважає Богдана Олеся за матеріаліста й бог зна якого вдоволеного й щасливого. А все через те, що він зачинає душу й не виносить свого я на торг.

— Я не думала в тім напрямі, — сказала вона; і нараз мов побоюючись, що я поставлю нове якесь їй прикре питання, підсунула мені крісло, а сама сіла на диван під вікном.

— Отже, в іншому розумінні, — сказав я. — І я догадуюсь, в якому. Очевидно, до вас

мушили доходити свого часу слухи й про романтику Олеся, а з там про якесь його нещоденне щастя в жінок. Правда?

Вона не відповіла.

— Я бачу, що так, пані, хоч ваші уста й мовчать, і вираз вашого лица говорить виразно, що ви до того не торкаєтесь. Ті слухи й епізоди з мого життя були побільшені й пофальшовані. Я шукав романтики, пані Обринська, свого часу. Я не таю цього. Шукав і на якийсь час находив, і мав своє задоволення до певного ступеня й часу. Але не назавжди. Вона не вистарчає, ба навіть обридає. Тут мусить поважний мужчина щось тривкіше мати. Бодай з своїми мужицькими інстинктами думаю так я один. Я не декадент, не модерніст, а мужик. І бути може, тому й визволився з того всього й дивлюсь спокійно... — Тут нараз я урвав. Пані Міллер, з котрою я ще в зільнику перед вступом у хату привітався, отворила в тій хвили двері, і, не входячи цілком, попросила до чаю. Я подякував і сягнув за капелюхом.

— Не зайдете колись до моєї матері? — спитав я дівчину, котра мов з задуми моїми словами збудилась, і на мене розчаровано поглянула. — Вона б радуваласьь.

— Ні, — відповіла стиха, уникаючи мого погляду.

— І чому, як вільно спитати?

— На це можете ви собі й самі відповісти. Мої дороги ведуть мене туди, де мене шанують і потребують. Передусім, потребують, пане Олесь.

— Значить, іншими словами так: "До вашої матері я б могла лиш тоді зайти, коли б вимагала цього якась важна, не звичайна потреба". Чи зрозумів я вас добре, пані?

— Так.

— А над тим, що можна чиєсь ушанування й любов (навіть ворога) здобути, ви не застановлялися ніколи? — спитав я.

— Не мала до того нав'язуючих точок, пане. Зрештою, — додала, — може, але тоді мусив би бути до того імпульс глибокий і поважний, а тут...

— Тут його нема, панно Маню. Правда? — І я усміхнувся гірко.

— Нема, пане Олесь, — сказала й умовкла.

— А коли побачимось ми, пані? — опитав я, подаючи їй руку на прощання, неначе ігноруючи її послідні слова. Вона здвигнула плечима.

— Останьтесь на чай у пані Міллер. Зробіте їй прикрість, як підете, — обізвалась вона замість відповіді.

— Ні. Перепросіть, я піду, — сказав я поважно, між тим коли вона піднялась з свого місця. Вклоняючись, я завважив, що її біле ніжне лице чи не побіліло о один відтінок. Але з місця вона й один крок не рушилась.

* * *

(Пізніше).

На один крок вона все-таки сама зблизилася. Ті її — і разом його (Нестора) уста, і ті її — і його очі, чи могли вони що інше говорити, як саму правду? Але думка, що вони могли хоча б і на короткий час в очах кого іншого тонути, подразнює мене. А все ще гарна. Поважна, трохи ігноруюча, з однаково "молодими" очима — все ще гарна.

* * *

(Знов пізніше).

Я здивував її, але не говорив з нею, — не йшла сама. Так, так, це все-таки вона, та Маня, як і я так само той сам, що тоді був.

Вона ще трохи виросла, і її стать гармонійна й принадна... Але ба! Кого вона має? Кого може мати вбога немолода вже дівчина?

Ні. Вона має свого Нестора. Невинного молодого брата — мислителя, мужеську мімозу, а твердого, як камінь. Він — її оборонець і приятель. Його вона собі виховала, і він її сторож.

* * *

Лист пані Міллер до своєї приятельки, пані Обринської:

"Високоповажна моя пані Обринськаї

Вже стільки днів уплинуло від приїзду доньки вашої Мані, а моєї улюбленої колишньої учениці, що аж прикро мені, що досі я ще не повідомила вас про її тутешнє життя-буття. Гаразд, що вислали ви її трохи в гори, гаразд, що прибуває й Нестор. Та коли властиво приїжджає він? Маня визирає його чи не щодня. Щодо неї самої (саме тепер нема її вдома), то в моїх очах, від часу як не бачила я її (від посліднього мого побуту в вас), вона .все ще та давня Маня, з своїм пишним сміхом, коли сміється, і з тими очима, що пригадують її матір. Одначе щодо душі її, я не доглянула ще до дна її. Вона зачиняється. Говорить і розказує про всяку всячину, про що б і не запитала я, а про своє нутро ані слова. Писали-сьте мені свого часу, дорога приятелько, що вона відкинула добру партію, і що не знаєте, що властиво має вона за плани з своєю особою на дальше. Щодо мене, моя дорога пані, то я знаю лиш одно, хоч те одно — відгадує сама моя власна душа, бо сама вона, як кажу, не говорить нічого. А це те: ваша Маня не забула Богдана Олеся й досі. А чи добре це, що вони будуть тут хоч і не зчаста бачитись, я не знаю, особливо — щодо її особи. Богдан усе ще той сам гарний і поважний мужчина, і все ще, як мені здається, цікавиться нею. Але щоб його мати, та горда матеріалістка, хоч трохи, хоч би на старість змінилася — того не окажу. Як колись, показує вона себе й тепер у дорогих матеріях, мірить убожчого від голови до ніг, носить свої дорогоцінності з пихою, наставляючи по можності кожному украшені перснями руки до поцілунку. Десь бачилася я з нею раз випадково під час повороту з церкви, але маю доста. Подалася трохи й колишня пишна постать, — зраджує, що життя не доторкалось усе і її лише самими ніжними руками. Та що з того! В ній і тепер ще повно егоїзму й фальшу, яким дотикала болючо не одну душу коло себе, мучила не один раз окруження своє, а власного свого мужа до розпуки допроваджувала!

Вітаючися та перебалакуючи по щирості (бодай з моєї сторони), я сказала до неї між іншим жартом:

"Хоч би цього року, пані, були ви нам синову привезли в гори й представили. А то все самі прибуваєте вдвійку з сином. Чи справді не гадає пан Богдан одружитися? До нас доходили одного разу слухи, що він жениться!" так сказала я. Одначе, господи, що сказала я таке, що вона так на мене витріщилася? Аж почервоніла.

"Мій син не оженився без рахунку, як би це хто думав, — відповіла. — Мій син свою матір поважає. Як найдеться така дівчина, що догодить мені і йому під кожним взглядом... себто як припаде нам обом до вподоби, я дам дозвіл на женячку, а як ні, він дасть собі й без жінки раду. Слава богу, досі мама його в себе зле не держала. Чи не здоров він, чи не на становиську? Життя йому не рай? Доки життя мого, йому все так буде. А слава богу, я ще чуюсь сильна й при здоров'ї, отже, буду його дозирати ліпше, як жінка. Нехай не журиться ніхто моїм Богданом, коли сама я не журюся. А як хто буде ним надто цікавитися, то ви розповідajte це всім: нехай собі ніхто не робить на нього непотрібних надій!!."

"Бідна Маня, бідний Богдан, оцю гору ви не перейдете", подумала я тоді, і ця думка мене не покидає.

Ось і стільки, що могло б вас на колишню тему "Маня й Богдан" на хвилину-дві зайняти. Що Богдан, може, все-таки іншої гадки, як його мати, нехай послужить за доказ те, що оногди відвідував Маню.

Правда, все те, про що розмовляв вія з нею, мані невідоме, але знаю лиш те, що коли по його відході я зайшла до Мані, вона сиділа, низько схилена над якимсь шитвом, і видалась мені надто поважна.

"Що, Манусю, — спитала я її, погладивши її ніжно по волоссю. — Пішов ваш гість?"

"Пішов, пані Міллер", відповіла і, взявши мене нагло за руку, поцілувала її. Це було в неї щось незвичайне. Вона подібного ніколи не робить.

"Чи був Богдан проти тебе добрий?" опитала я і тут же пожалувала своїх слів.

"Добрий, — відповіла вона. — Повісив ваш образ, пані".

"А далі?"

"Нічого. Хіба що сказав між іншим, що можна навіть і любов ворога здобути".

"Можна, донько..." відповіла я й погладила її, як перше.

Вона не обзивалась більше. Лиш по якійсь хвилині сказала:

"Він, здається, той сам, що був... і... гарний, пані Міллер..."

Гарний і, здається, як його батько — добрий..."

Вона схилилася наново над шитвом, а її брови зморщились, неначе відчували фізичний біль — і мовчала. Я відчула, цю з його сторони запало щось роздразнююче в її душу, але що це було, я не знала.

По впливі якогось часу, під час котрого жодне з нас не заговорило, обізвалась я.

"Пощо ти, Маню, приближалась взагалі до пані Олесевої на двірці?"

На ті слова дівчина, мов на лихім учинку спіймана, схилила голову ще глибше, мов поборена, і сказала твердо:

"Мусила".

Я поглянула зчудовано на неї. Але вона, побоюючись, очевидно, дальших питань з моєї сторони, зложила з уданою байдужністю шитво в комод й вийшла, як сказала, на прохід. "Мусила", відповіла вона. Бути може, що з деяких причин і "мусила". Але що головна причина була все-таки та, що пані Олесь, будь-що-будь, усе-таки мати Богдана, і вона в своїй доброті не могла інакше поступити, як саме поступила... то, розуміється,

вийшло, що "мусила".

Що з того вносити? Не знаю. Коли б уже Нестор приїхав. Коли б уже він приїхав. Мені здається, він привіз би з собою гармонію, а що найважніше, Маня мала б з ким по горах і лісах ходити. Вправді, впевняє мене, що самій найкраще в природі, але мене не покидає думка, що в його товаристві вона була б веселіша.

Стільки на нині, дорога приятелько. Відколи вона в мене, я мов відмолоділа, а хата неначе відновлена.

Ваша незмінна Анна Міллер.

Р. С. Чую, що пані Олесь очікує кривнячку Дору К. у себе на якийсь час. Лихі язики в нас впевняють, що пані Дора противна тому, щоб Богдан узагалі женився, бо, кажуть, напружаного срібла, полотна й т. ін. осталося би колись по більшій часті їй".

* * *

(Третьої днини).

Нині одержав від Нестора лист, де сповістив мене, що приїжджає пополудневим потягом. Про його приїзд однак його сестра не знає, бо він умисне не повідомив її, щоб зробити їй тим несподіванку. Довідавшись про це, я всунув лист до кишені, а сам вийшов у вказанім часі проти свого молодого приятеля. Щоправда, я не менше радувався його приїздові, як його сестра, що, певно, тужливо ожидала свого любимця. Я вийшов проти нього на дворець, а він, наказавши фіякрові везти свій багаж на надану адресу, сам просив мене піти з ним піхотою коротшою дорогою додому, про котру знав здавна, що існувала.

Я сповнив його бажання, і ми пішли. Дорогою оповідав мені, що за кілька день приїжджають колишні Манині хлібодавці, а з ними й вона — панна Наталя Ливенко.

— Зробили твої відносини до неї які поступи до певності? — спитав я його, просто любуючися ним, мов любим якимсь братом своїм. Він змішався ніжно, мов дівчина, й усміхнувся.

— Так, — відповів. — Відколи сестра поїхала, був там зо два рази.

— І що ж? — спитав я.

— Нічого. Вона була ввічлива, ми розмовляли досить багато, лиш, на жаль, був оба рази й доцент Д. присутній.

— А він там чого?

— Він більше прислухався нашій розмові, чим сам говорив, сидів, крутив вуса. Казав оповідати собі дещо з нашого урядування; дивувався деяким поясненням, про котрі, як признався, не мав поняття. І відтак ми разом відходили. Видко, дівчина припала йому також до вподоби, бо скільки разів зайду туди, застаю його консеквентне. Зрештою, — додав своїм ніжним усміхом, — нехай собі буває. В мені не ворухиться зазисть. Скоріше біль. Він чесний і працюючий чоловік і до мене щиро відноситься.

— А я чудуюсь тобі, — відповів я йому. — Може бути, твоя вдача з ґрунту витончена й ушляхетнена вже твоїми предками, що гідна спокійно, а радше пасивно дивитись, як рівночасно з тобою ходить і другий чоловік до твого ідеалу, сидить і прислухається й

обсервує вас. Я б цього не видержав, Несторе, я б або цілком відтягнувся, або запобіг би йому, освідчаючись; а не отак, мов вижидаючи чого-то, як ти!

На ті слова мої, трохи нетерпеливі, він поглянув на мене й відповів:

— Я не кваплюсь, бо й нема чого квапитися. Я знаю, що вона скоро не віддасться. Вона ж не буденна дівчина. А такі не все скоро віддаються. Бути може, я освідчусь їй і цього літа. Не думай, що через це моя любов слабша. В мене нема хвилини, в котрій би я про неї не думав. А так люблю я її чи не п'ятий рік. Працюю подвійно. Раз з обов'язку, а по-друге, хочу опинитись на такім становиську, щоб не потребувати ніколи й нічого від других для своєї особи, а найменше чогось від жінки. Тоді аж хочу я поставити її поруч себе. І тоді я буду справдішній мужчина. Сам хочу собі свій шлях уместити. А така "самота" вимагає подвійного труда. А як колись піднесуся вище понад рівень буденного, не з честолюбивості, Богдане, — додав майже з гіркістю в голосі й поважно, — а з напору внутрішнього імпульсу, я зможу гордо на ті ступені поглянути, котрими йшов я, а котрі вимощені тяжкою працею, що тепер, — він усміхнувся сумно, — викликає у моїх товаришів насміх, а для моєї особи назву "філістер". Моя праця, Богдане, — додав, — не лиш тяжка, але й захована перед буденністю. Буденність ординарна, як і члени її, з котрих складається. А чого б не доторкнулася, те все забруджує.

— Ти привіз з собою і які наукові твори? — спитав я, коли ми зближались до вулиці, з котрої здалека виднілися вже високі й поважні сосни старої "лісничівки".

— Декілька. А також і інструмент свій. Будемо з Манею або часом і з нею вдвійці грати. А як ні, буду сам вечорами грати. Це мені миліше понад усе, коли можу на самоті з своїм інструментом розмовляти.

— Ідеаліст! — сказав я, поклепавши його по плечах. — Добре, що маю тебе тут. Я не дам тобі займатися наукою. Вже аж помарнів з праці.

— Я був хорий, Богдане, ще восени... — відповів він. — Простудився й кашляв; ще й тепер не позбувся цілком того.

— Тут ти будеш мусив обернутися в рослину, як ті смереки на верхах. — І сказавши це, я вхопив його жартівливо за рамена й на мить потряс цілою його високою, але ніжною постаттю. Він усміхнувся, звільняючись з моїх рук...

— Я не такий безсильний, і не так легко мене побороти, Богдане, як тобі здається, — сказав. — В мені можна й легко помилитися.

— Щодо того, то це правда. Хто б міг вас зглибити... ви, Обринськії

— Я б з тобою помірився колись, Богдане... — сказав, незважаючи на мої слова.

— Добре, Несторе... Але я... мужик...

— Колись у лісі, Богдане, й між смереками... Я витривалий. І говорячи й шуткуючи, отак ми опинилися коло "лісничівки", що, захована між соснами, визирала своїми білими стінами приманчиво до прохожих.

Тут я, хоч і який короткозорий, побачив здалека, що на низькім ганку, оброслім плющем, сиділа пані Міллер, а біля неї Маня. Обі були звернені до хвіртки... і чимось зайняті.

Ми дійшли.

На скрип хвіртки обі жінки оглянулись. Поки успів я відчинити її і впустити Нестора (сам я залишився поза дротяною огорожею — на дорозі), вибігла вже Маня, побачивши брата, з ганку й, кидаючися йому радісно на груди, повисла тут же на хвилю.

— Як радуюсь, що ти вже тут, Несторе! Як радуюсь... — говорила раз по раз, випещуючи брата з любов'ю. Відтак, відступаючи від нього, щоб міг перейти до хати, вона нараз замітила коло хвіртки мене. Миттю звернулася до мене. — Ви привели мені мого брата, пане Олесь, і яку радість справили! Я так нетерпеливо ждала його. — І сказавши це, вона простягнула до мене з подякою руку. Я стиснув її, поцілував, не обізвавшись ні словом. Перелякана, мов схоплена на забороненім учинку, вона відтянула скорим рухом руку. А я, звертаючися за Нестором, що вітався в тій хівилі з панею Міллар на ганку, кликнув:

— Несторе! Завтра або й позавтра зрання жду тебе в себе, підемо між "смереки"...

І не вижидавши, я віддалився скорим кроком від лісничівки.

Ми були оба на верхах і в лісі. Вийшли зрання й пішли. Йшли мов святиною, чимраз вище й глибше в лісову зелень. Все самим сосновим лісом і тишиною. Раннє сонце перебивалося крізь гілля, лягаючи блиском тут і там на заросений мох, а живичний запах, що розходився лісом, обіймав і освіжував нас.

— Коли б так кожний з нас міг хоч від часу до часу покупатись у такому повітрі! — сказав Нестор і, розкриваючи груди проти повітря, кинув капелюхом об землю, а сам, спершися плечима до якоїсь об'ємистої великанки-сосни, задивився поважно вперед себе між верхи сосен.

Старезне соснове гілля звисало нерухомо над нашими головами, і ми віддалися на часок цілковито потузі лісової тишини.

— Тут мусив би й хто подужати, — сказав, перебиваючи тишину, перший Нестор. — Але там у долах, вічно в праці, ярмі й науці, заодно між стосами актів і фоліантів [52]ти, хоч би й не хотів, наберешся хвороби.

— Почуваєш себе нездорово? — спитав я, окинувши оком молодого товариша, що своїм тонким обличчям пригадував скорше студента-академіка, як урядовця одної з найповажніших інституцій, котрий виглядав у тій хвилі дуже гарно, відгорнувши волосся з білого чола.

— Я? — спитав він, усміхнувшись весело. — Це я не про себе, а так взагалі говорив.

— І ти тут свій кашель покинеш, — закинув я. — Під оцими соснами ти повинен найбільший час твоєї відпустки перебувати. В тебе, як сам говориш, ще на кілька років праці, тож треба до неї тут скріплятися.

— Мені нічого не хибує, — сказав він поважно. — Ти, чоловіче, не знаєш Обринських; кинь їх і з вежі в долину, вони все стануть на рівні ноги. Вони репрезентанти витривалості й непоборимості, дарма що цього по їх поверховності неслідно. Приміром, ані по мені, ані по моїй сестрі. Але, — додав нараз весело, — поки я кину тебе, Богдане, додолу, підім ще й на другу сторону цієї пишної гори, по котрій

бігав я стільки малим хлопцем. Або й он там під скалу.

— Го, го, Несторе, — сказав я й поклепав його по плечі. — Ви обоє з сестрою хоч і які добрі репрезентанти витривалості й, як кажеш, неіскоримості, але до мене ви недоросли. Я все ж таки від мужицької крові не віддалився. Я горджуся своєю силою. Її не побідить ніхто так легко. Навіть і ви, панята мої, ні.

Ледве вимовив я ті мої слова, він уже зблизився до мене. Усміхаючись одним кутиком своїх уст, що так живо пригадували мені сестру його, він, прилягши груддю до мене та обвивши мене своїми руками, мов корінням деревини якої, стиснув мене сильно, молодечо, аж до болю, і тут же й залишив.

— Не глузуй з "панят", — сказав і розсміявся з вдоволенням, побідним поглядом. — Мені страх хочеться, голіафе, кинуть тебе ось тут на землицю столітній сосні під ноги! Чуєш?

— Чую, хлопче, — відказав я, мимоволі й собі усміхаючись. — Але поки що дай тому спокій. Прийде час, ти кинеш. Але, як кажу, поки що ще сам кріпись... А тепер здіймай капелюх з землиці, поклонись сосні й ходім, куди нас очі ведуть. Ще з годину ходу лісом, а там вийдемо на одну царинку й припічимо. Коли це нам сприкриться, заглибимось у шум сосен. А що там зачуєш, перекажеш їй, як вона приїде.

— Ні, Богдане, тобі належить першенство до переказу. Я буду мовчати. — І сказавши це, він нараз споважнів, і ми пішли.

Він переді мною високий, стрункий, більше хлоп'ячий, як мужеський, в білім легкім капелюсі. А я не менш мовчазний за ним.

Ідемо...

Ми оба і разом з нами тишина. Тут і там шелесне блискавичне дряпання, може, вивірки якої або полохливої птахи...

Ми стаємо, оглядаємося й слухаємо. Часом віддыхаємо глибоко. Особливо Нестор робить такі вправи. І знов оглядаємося.

— Чуєш що, Несторе? — питаю я.

— Уважаю... — відповідає він і заходить глибше між сосни, мов у церкву...

Так довго...

Остаточно ми не вийшли на царинку, лиш противно вниз, себто мов у яругу в роздвоєння гори, де вона, хоч заросла рідшою сосниною, серединою берегла між камінням потік. По обох сторонах потоку скалисте гостре каміння, а трохи оподалік від них, тут і там між молодими соснами, вільні, ясні місця...

Тут ми полягали.

Сонячне сяйво розпарює соснину, рамена сосен звисають низько над нами, днина чудова, а гаряче повітря переповнене живицею...

Недалеко нас висадився з гори камінь-велетень. Вегетація пишна. Трава, папороть, арніка, незабудки й т. ін. Все те розкошує коло берега потоку.

Ми, покидавшись на землю в траву, повідгортавши з зіпрілого чола волосся — лежимо...

Я лежу довго, спокійно, майже забуваю про свого недалеко мене так само

неповоротно лежачого сусіда.

Якісь картини, з давня й теперішності, перепливають і мішаються в голові. Нараз, коли затуляю очі, бачу картину з останнього року, поки виїхав я з батьківщини з першим авансом до З... Її вже тоді дома не було. Саме взимі того року вона виїхала до панства Маріянів. А літом, у день перед моїм виїздом назавше, ходив я тоді з ще малим Нестором попрощатися з лісом. Він, розуміється, про те не конче знав.

Тоді я перележував у лісі також, як ось тепер, на землі між смереками, а він, малий, бігав коло якогось невеличкого багна, над котрим уганялися стрикізки, і старався вловити їх.

"Що ж, ловиш їх, Несторе?" питав я. "Ні, — відповів він. — Вони літають кругом мене, ніби зачіпають мене, а я, як обдурюваний, кручуся між ними, аж упрів, і не можу жодної вловити!" "Вони такі, як твоя сестриця Маня", сказав я йому на те, і більше нічого. А він відповів, знеохочений: "Та що мені з того! Коли б я міг таку Libelle [53] зловити!.."

Чому мені саме тепер, по стільки роках, нараз пригадалося, я не знаю. І пролежавши ще якийсь часок, так мов потонувши в спогадах і гадках, я кликнув:

— Хлопче! Примружи очі й слухай.

— Чудово! Шум сосен заливає повітря, колишеться в ньому. Я чую й упиваюся, Богдане! Небо таке чисте, синє й без хмарки, само силує око примружитися. Бачиш?

— Бачу, Несторе, але волю вслухуватися в шум сосен. Не рухаються, а чуєш їх. Чудо...

— Тайна сосен, Богдане. Шкода, що Мані нема.

— Шкода.

— Он там, Богдане... глянь, який природний басейн виробився з потоку. Просить скупатися в ньому.

— Скупайся.

— Я б зараз, але боюсь... Я зіпрілий і ще потрохи кашляю. За тиждень-два... зможу. Але яка шкода... Пишний басейн!

— В ньому, мабуть, і купаються, Несторе.

— Хто?

— Ніччю при місячнім світлі русалки...

Він обернувся нараз лицем до мене й усміхнувся.

— Ти говориш як поет, Богдане. Хоча, щоправда, можна й не укладаючи віршів бути поетом. Знов мовчання... По хвилині:

— Хлопче!

— Що, Богдане?

— Пригадуєш, як я мав з гір виїжджати (ти був ще малим хлопчиною), і ми оба впослідне ходили в ліс...

— Пригадую.

— Ти був пишний хлопчина.

— Дурень був... — відповів він і усміхнувся.

— Я ліг на землю, от як нині під смереки, з душею, повною туги й смутку. А ти обходив чи оббігав якусь невеличку калабаню, що виробилася з недалекого джерела, і старався зловити стрикізку, пояснюючи мені, що їх крильця тому прозоро-сині, бо й небосхил такий. Відтак силувався ти вловити конче таку одну стрикізку. А остаточно не вловивши жодної, змучившись, ти покинув це, прийшов і ліг коло мене. Ти, кажу, був пишний хлопчина, Несторе, і тоді заворушилось у мене бажання мати такого хлопця, як ти...

Він зарум'янивсь ніжно й відповів:

— Виховай собі такого.

— Так, Несторе... Але й з моєю мужицькою кров'ю.

— Це вже не був би такий, як я, — обізвався він.

— Ні. Бо тоді був би це почин до нового пня на будуче. "Und wo das Harte mit dem Zarten sich paart, da gi,ht es einen guten Klang" [54]. Ліпший й досконаліший матеріал для цього миру, як зокрема Обринські й Олесі.

— Може, — відповів він і нараз піднявся бистро на рівні ноги.

— Ти куди, Несторе? — спитав я, не відвертаючи з його стрункої постаті очей.

— За стрикізкою... Он там бачу над басейном. Я всміхнувся.

— Ага, бажання з хлоп'ячих літ ожило. Спробуй! Але не зловиш її...

І я за ним встав з свого місця.

— Зловлю.

Він здіймив капелюх мовчки, його ніжні вуста звузилися, мов затялися, і він підійшов уважно до природного, як казав, "басейну", де в повітрі над ними кружляли блискавичним льотом чудові, прозоро-сині, з банькуватими очима стрикізки.

Я приглядався спокійно до його ловлі, скорим, зручним, і тут і там знов майже комічним рухам, не можучи здержатися, щоб не розсміятися з нього вголос. Часом він також сміявся... але це був напівголосний, трохи замкнений у собі сміх, яким, як кажуть, сміються великі розважні уми.

— Здається, в тих великих збиточних мухах бачиш ти в тій хвилі очима твоєї уявля панну Наталю... — кликнув я до молодого товариша.

Він не обзивався, роблячи замість відповіді рух, щоб я ради бога мовчав, не займав його...

— Не вловиш Наталки! — кликнув я за якийсь час жартівливо, коли показалося, що його заходи оказались даремні.

— Спіймаю, — відкликнув, нахилиючись з капелюхом у руці знов над водою...

— Залиши! — сказав я знов. — Ходи, припічни. Дедалі треба нам додому вертати.

— Я мушу! — відкликнув він, не вертаючи навіть за мною голови.

— Ага, малий Нестор! — обізвався я знов. — Ну, лови здоров, як хочеш. А я волюю за той час придивлятися потокові, як він невтомимо переливається через каміння і тут і там запінюється.

Надворі стояло пишне, сонячною спекою переткане полудне. Сосни розпарились, а небо сіяло такою синьою ясністю, що годі було й очима на нього звести. А округи

тишина. Так якийсь час. Нараз скорий блискавичний рух Нестора, а в слідуючій хвилі по тім і тріумфуючий оклик:

— Маю! Вже маю її, Богдане! Бачиш?

І цілий зіпрілий, аж почервонівши з напруження й спеки, ніс зловлену за крильця велику з синіми крильцями муху — "Наталку".

Станув близько коло мене й придивлявся їй поважно.

— Дивно... — обіззався по хвилині мовчання. — По-німецьки називають її Wasserjungfrau [55].

— Я ж казав, Несторе, "муха Наталка", — зачепив я його знов. Він не зважав на те й замість всього спитав:

— А ти не хочеш жодної вловити?

— Ні, Несторе. Моя прийде сама до мене.

— Чи ти такий певний того?

— Так пророчить мені мій мужицький інстинкт, ідучи рівною простою дорогою здорового розуму.

Нараз, цілком несподівано, пустив він стрикізку на волю.

— Ходім, — звернувся він до мене.

— Нащо ти пустив Наталку на волю?

— Нехай радується життям. Я передусім хотів її лиш здобути, — відповів він.

— Ага! Так вимагає лицарська жилка аристократа. А я ні, Несторе. Мужик заховується все більш пасивно. Де вже нам у парі йти. Але ходім!

— Ходім!

III

(Пізніше).

Манині протектори й колишні хлібодавці панство Маріяни перебувають тут уже більше тижня, а з ними й під їх опікою панна Наталя Ливенко. Всі мешкають в домі, де мешкали колись Обринські. Я, хоча в Ч. не стикався з жіночою частию сеї родини, знав добродія Маріяна з кав'ярні, чоловіка знаного з своєї чесноти, добродушності, простоти й одвертості в бесіді. Тут мусив я зі взгляду на бажання матері познайомитися лиш "з ними одними" і зложити їм, як найближчий сусіда, візит.

Саме вчора був я там по раз другий, — і признаю одверто, не жалкував того. Це люди інтелігентні, поважні, і кращого та спокійнішого "сусідства", як вони, не могли ми собі цього літа. бажати.

Між іншим, говорено там і про Маню Обринську. Говорено мов про рідну доньку. Коли я спімнув, що панство Обринські були за життя батька мого нашими кількалітніми мешканцями оцеї от самої "вілли", пані Маріян чимало зчудувалася.

— Чи справді? — спитала. — Сама панна Обринська ще досі про те не згадувала.

— Не споминала, — пояснив я наугад, — бо в тому помешканні помер її батько, а через те воно їй, може, тепер прикрий спомин, й вона заховалась у "лісничівку".

— А я іншої думки. Панна Обринська спровадилася в "ліс-ничівку", бо відти, як чую, ближче до лісу й до нас. А більше, може, ще й через те, що її брат, др. Обринський,

потребує до . своїх студій супокою. Там дуже мило', стільки старезних дерев і смерек коло хати, що, вийшовши лиш з хати, вступаєш між смереки, мов у ліс. Я якраз нині відвідувала панну Маню й пізнала ту її знайому й приятельку її матері, пані Міллер.

— Давнішніми літами любила панна Обринська противну гору й ліс, он ту за нашими садами й за рікою, куди діставалась найскоріше, переходячи ріку довгою кладкою, що й нині знаходиться на тому місці, розуміється все відновлювана, — сказав я. — Самими сонячними поранками забігала вона на гору і в ліс. Одного разу ми навіть мало що не порізнилися, коли стрінулися на тій кладці одне проти другого, й жодне не хотіло завернутись, уважаючи це за пониження своєї особи...

Пані Маріян розсміялася.

— І як скінчилося? Хто уступив кому з кладки?

— Ніхто.

— Як то? — спитала пані Маріян.

— Панна Обринська була б, може, готова і в воду скочити, щоб лиш не уступити мені в тодішній хвилі. Але я...

— Але ви? — зацікавилась жінка, і її очі спочили з нетаєним заінтересуванням на мені.

— Що я міг зробити? Взяв такого мотиля, яким була тоді панна Обринська, на руки й поставив позад себе на кладку, щоб могла, не повертаючись, піти свобідно дальше своєю дорогою додому, а я знов своєю.

— Славно! — кликнула пані Маріян і, обернувшись, поглянула на панну Наталку, що ще раніше ввійшла нечутно в кімнату і, сівши спокійно в фотель, обсервувала мовчки своїми ясними з-іпід чорних брів очима і мов застановлялася над моїм оповіданням.

— Це було, здається мені, потрохи засміліе... — обізвалася, мов кинула нараз камінцем у мене.

— Може, й так, моя пані... — відповів я гарній двадцятилітній дівчині. — Але що ж було нам робити посередині кладки над рікою? Вертатися кожному назад? — спитав я.

— Так було б майже ліпше.

— Я був би, може, й поступив так, але панна Обринська була тому противна. Вона стояла й боролася з собою.

— Я була б не боролася, — сказала дівчина з відтінком легковаження в голосі. — Була б завернулася й оставила дорогу вам. Ви прецінь не мали заміру забрати з собою кладку.

— Щонайменше, моя пані.

Вона подивилася на мене мерехтячими очима й обіавалася знов коротко, як перше:

— Панове люблять подеколи, на кошт жіночого почування і їх слабших сил, прокидатись самовільно в лицарів; дарма, що з того виникають іноді прикрі консеквенції. Я розумію, що панна Обринська могла тоді за той ваш трохи засміливий лицарський вчинок зворушитися. Я б правдоподібно була так само відчувала. Хоча... — додала по хвилі й поглянула в противну сторону від мене, — я була б з самого початку з

кладки завернулась. Панна Обринська мусила тоді дуже дитинною бути.

Я поглянув на неї й усміхнувся.

— Ви емансипантка? — спитав я, оминаючи її запитання.

— Ні. Чи мали б ви мені що в такому разі закинути?

— О, щонайменше!.. — відказав я.

— Однак, щоб зрозуміли ви мене, пане, то поясню вам, якого роду я емансипантка. Я ані вчителька, ані офіціантка при пошті, ані кандидатка на докторський диплом, ані взагалі жодна урядничка, та емансипована лиш в тому напрямі, що й без "фаху" не вважаю мужчин за досконаліших від нас.

— Нам цього не потрібно, моя пані, — відповів я спокійно. — Ми також не вважаємо жінок за богинь. Радше, може, іноді за загадок. Але й це лиш часами.

— Поки що я віддаюсь вивченню чужих мов, — впевняла, мов хотіла мене зачепити і в якусь полеміку ввести.

— Поки що, — відповів я. — Значить, за цим "поки що" криється все ж таки ще якась перспектива на невідкриту ще яку-небудь країну.

— Країну подружжя, країну подружжя, — додав, увійшовши в кімнату добродій Маріян з добродушною усмішкою й подав мені руку. — (Країну подружжя! — І зиркнув так само на свою елегантну сестріницю, що мов прегарна змійка сиділа в фотелі й мерехтіла своїми очима на мене, неначе вижидала чого.

— Може, й так, вуйко, — відповіла холодно. — Я проти нічого в житті не шлюбувала. (А звертаючися до мене, додала: — Вуйко викликає залюбки на ту тему дискусії). Може, і віддамся, або я знаю? Я лише не мушу.

— Ніі, донько! — обізвався її вуйко помирляючо й звертаючись усе ще з усміхом до мене, мов вибачаючи свою сестріницю за її жорстокість, а може й гордість, додав: — Наталка вимагає від мужчин, щоб поставили їй семиголового змія під ноги Більше для пояснення не скажу. Кому це не вдасться, нехай старається сам з собою впоратися. Вона йому не допоможе. Вона навіть того не таїть. Щоправда... — додав з уданою повагою, — дуже лякатись їй нема чого. Бо помимо того, що хоче бачити у своїх ніг побороного "драха", в неї все-таки криється добре й чутке серце, і сама вона в свою руку не хоче ніколи брати лук, а воліє мати в боротьбі останнє слово!

По цих словах, на котрі розсміялися не лиш дівчина сама, але разом і пані Маріян і я, вона встала і, вклонившись мені холодно, мов ми не зналися, вийшла з хати.

"Бідний Несторе, — подумав я, вертаючи з свого візиту від панства Маріян, — бідний хлопче! Не долюбив ти тут жодного тепла. Не долюбився, хоч би й поклав їй семиголового змія (як у казках) до ніг. Ті глибокі, мов тайна, очі, що пригадували водяних русалок у місячних ночах, вони, безперечно, вміють приковувати до себе; але, щоб її уста діткнулись тебе коли, бодай у забутті правдивого чуття, я не вірю. Хіба щоб я помилявся!.."

І те саме сказав я собі, коли трапилось мені стрічатись з нею ще кілька разів опісля. Одне я розумію. Розумів, що ту дівчину можна було любити якоюсь аж фанатичною любов'ю, якою, здається, і любив її Нестор.

Життя й досвід не раз учили нас, що саме найгостріші контрасти притягалися найсильніше. То, може, й тут зіллються обі ті протилежні вдачі в одно, де кожне було для себе мов з граніту вирізьблене.

Як кажу, пізнавши ближче Наталку, я не дивувався Несторові, що полюбив так щиро й вірно молоду дівчину. Вона не лиш з поверховності була приманчива й цікава, але й бистрим розумом і духом не була звичайна. Він мав слухність, коли назвав її небуденною дівчиною. З поверховності приваблююча вродженою грацією, симпатичним, трохи тихим голосом, що стояв в контрасті до її ясних і аж проникливих очей, підтримувала цікавісіх мужчин до себе ще й тим, що вправлялася в тілесних спортах з особливим замилюванням. До того одягалася гарно, з смаком, що підносило ще більше грацію й гарну будову її тіла, на що наші пані й дівчата не покладали доволі старанності, вважаючи це за якийсь непотрібний люксус [56], через що велика частина їх мала обіч неї вигляд занедбаний, некорисний, щоб не сказати просто — міщанський. А вона відзначалася мимоволі.

В розмові була бистра й дотепна, часами трохи терпка, ущиплива, навіть подразнююча. Висловлялась коректно, а що найкраще і в жінок рідко — завше коротко і влучно, мов з своїх упрямо закроених уст кидала камінцями. Загалом — не тішилась оця дівчина великою симпатією. І може тому й держала завсіди нап'ятий лук оборони; і хто б не був той нещасний, що зближався до неї, хоч би і в найліпшій замірі, вона з недовірливості своєї вдачі виміряла в нього без надуми й стріляла...

Признаюсь, що коли б не була це вибрана мого любимця і коло нього не стояла Маня Обринська з минувшиною й молодими своїми очима, котрі для мене мали вічно свій однаковий чар, — я був би тією дівчиною зайнявся серйозно... Не менше цікавила мене обставина — що була влюблена, як зачув я це тут від одного панка, що так само нею цікавився.

— В доцента К.? — спитав я просто, стаючи мимоволі в душі в обороні свого приятеля Нестора.

— Ні, — була відповідь.

— А в кого ж? Здається, в дім її родичів заходить більше людей, — додав я, щоб довідатись правди.

— Так, заходить. Між іншими й ваш знайомий доктор Обринський.

— Так, — закинув я. — В нього, отже?

— Я думаю, що і в нього ні, — була коротка відповідь.

— То ж хто той щасливий?

— Тото й є загадка, котру трудно розв'язати. Тому, що говорять, не хочеться вірити, однак це походить від молодіжі, що неабияк обсервує її і сгрожить за нею. Кажуть, панна Наталя влюблена в невідповідну собі людину. А невідповідну тим, бо в багатім старшій мужчині, капіталісті семітського походження, котрому й не сниться, котрий не хочаючи (бо ніколи нею ближче не займався) чи не загіпнотизував її своїм гострим семітським виглядом і такими ж чорними орлиними очима. Кажуть, вона вже третій рік, як горить у потайній причаєній любові до нього. В любові, котра, як впевняли мене,

могла дівчині хіба тим на користь вийти, щоб через терпіння змінила свою горду, тверду вдачу. Бо тепер, — продовжав панок, — вона заморожує найприхильніших до себе людей тією своєю терпкою істотою. А що найбільше, викликає тим несправедливий осуд її в ґрунті ніжно відчуваючої душі.

Те, що любила "некорисно" чи радше нещасливо, в моїх очах чи не підносило її й було мені доказом її оригінального й самостійного смаку. Заразом мав я переконання, що та дівчина не могла любити чоловіка незначного.

— Шкода дівчини... — додав вкінці поважно панок. — Я її в душі жалію, бо згаданий добродій не оженився з нею ніколи; бодай вигляду на те нема.

— Вона сильна вдача й переборе себе... — відповів я, — зрештою, чи кожна любов мусить кінчатися... або й кінчається женячкою? — спитав я. — Вона має таких прихильників, що, безперечно, як не зараз, то пізніше здобудуть собі її любов і довір'я. Зрештою, вона, як чую, доволі маюча дівчина і хіба не вийде з примусу заміж!

— Щодо того, то може, — була відповідь добродія. — Хоча й маєток у неї не такий уже великий, як розголосили.

— А може, ще й добродій, котрого любить, прихилиться до неї. Вона справді не буденна дівчина, — закинув я знов, щоб мати цілковиту певність, яке становисько супроти неї випаде Несторові.

— Не буденна хіба своєю зарозумілістю, — закинув тут їдко молодий мужчина. — А щодо згаданого добродія, котрого має вона любити, то повторяю, він з нею ніколи не оженився. Оскільки відомо, він не займається жодною жінчиною, а про женячку висловлюється взагалі неприхильно. Окрім своїх капіталів, любить ще гарними кінями, їздить щороку по купелях і т. ін.

От таке й подібне чув я про ту дівчину, котра запала моему молодому приятелеві в душу, і котрий тонує, губивсь у праці, щоб вийти з неї мов гладіатор, аби й обдати її на все життя любов'ю і своїми чистими руками запрацьованим добром.

* * *

Нестор мусив несподівано виїхати на кілька днів до Ч., а тої самої днини й враз з ним виїхала й панна Наталка, що була покликана родичами приїздом якоїсь фамільянтки, що прибула з чужини. Дівчина вернула третьої днини, а він кілька днів пізніше. Під час тих кількох днів одержав я від нього письмо, в котрім між іншим стояло:

"Та наша тригодинна подорож, Богдане, була чудова! Маючи таку душу, як Наталка, при собі, чоловік неначе будиться до кращого й інтенсивнішого життя. З ніким у житті не годе я так зіллятись душею, як з нею. Нічия істота не впливає на мене так оживляюче, як її. Хіба що ще Маня. На жаль, закоротко тривала та подорож, і не було відповідної хвили, щоб я був міг їй освідчитися. До того я відчув з її ества, що вона собі того ще не бажала, тому я відложив це ще на пізніше. В горах буде до того краща нагода, — і коли б борше між вас: тебе, Богдане, сестру та її. Про тутешній мій побут не споминаю листовне нічого, хіба ще побіжно про те, що я, приїхавши сюди, натрапив саме на промоцію одного з молодших наших "цвітів будучини" й мусив

явитись вечором у товаристві, зібранім в честь молодого в призначенім локалі [57]Богдане! Бути може, я надто перейнятий нею й своїми поважними власними справами, але згадаю тобі про той вечір, а радше тих кілька годин, котрі провів я між нашою молодіжжю, лиш оце: перша частина вечора нормальна, друга показала "ліпше" зібраних. Десь читав я раз, що якийсь герой, що носив святу любов у серці, попався, як я припадком, у подібний круг свгііх, і писав більш-менш так, що я хіба лиш повторю: округ мене говорилося різне буденне, плитке, грубе, а я, мов кинений між них злою рукою, сидів і прислухувався. "До чого те все, що вони говорять?" питав я себе раз по раз. У тім прецінь стільки бруду, глупоти й зарозумілості, стільки корчемної грязі... А мені... мені, Богдане, хотілося лиш для того створити уста, щоб вимовити її ім'я. Але я його не вимовив... Звук того імені, здається мені, був би мусив розплистися в тій корчемній атмосфері, сплямитись. Я його здержав у своїй душі, а відтак встав і пішов. Слава богу, надворі стояла чиста ніч. О, ті святі ночі, з своєю тишиною! Ця ясна тиха ніч неначе освіжила, очистила мене від них. Грубі слова й балакання про жінок, дівчат і легковажні слова про національні справи, чесні особистості — мене до глибини душі знеохотили. Я не піду скоро між них.

Нестор".

* * *

Так відчував Нестор.

Одного вечора, а був це вечір пишний, ясний, бо місяць стояв уповні, пішла моя мати по вечері до пані Маріян на "балачку". Пані Маріян, як і моя мати, рідко виходила вечорами на проходи, як робили це, навпаки, ми, молодші. А пізнавши себе раз ближче й полюбившись, відвідували себе часто вечорами, й та балачка їх затягалась іноді до пізньої ночі. До цих балачок (ідучи по матір) прилучавсь і я.

Так і цього вечора.

Мати вийшла пізніше вечором з дому, а коли не вернула за "годинку", я, вернувшій з довшого проходу, пішов по неї. Правду кажучи, я радо ходив вечорами до панства Маріянів. Разів зо два заставав я там і Маню з братом; і хоча вони хутко по моїм появленню прощались (якісь неминучі справи вимагали цього від Мані), все ж таки обмінювались ми кількома словами з собою, і я поглядав у те симпатичне личко, бачив ті незмінено милі очі.

Ідучи з своєї хати дорогою попри колишній сад Обринських, що зберігав у собі тут же зараз при дорозі масу різних украшаючих кущів жасмінів і т. ін., я кинув оком у глибінь саду, де все ще стояв давній знайомий мені павільйон з двома своїми тополями, мов сторожами, і я побачив, що його середина була освітлена. Однак, не доглянувши в нім нікого, я звернув очі на скляну веранду з сходами, що збігали вниз у сад. Вона була ясно освітлена, двері від неї до сходів широко відчинені, і на ній побачив (чи радше відгадав я) свою матір у товаристві пані Маріян і ще якоїсь дами. Цікаво поглянув я, чи не побачу там ще кого знайомого, а передусім Ті. Але не доглянув. Замість того оказалась ближче в особі третьої дами пані Міллер.

Як прийшла вона там? Оскільки мені було відомо, не виходила пані Міллер до

нікого з літників у гості. Вона мала свою велику амбіцію, а до того пересуд, що приїжджаюче жіноцтво з більших міст дивиться через плечі на мешканців маломіських, і через те держалась гордо й здалека в своїй ослоненія соснами романтичній "лісничівці", неначе відмежовуючись її крилатими зеленими великанами від ворогів-наїзників. Коли, проте, явилась тут, то була це, безперечно, заслуга Мані. Більше не добачував я нікого на веранді, хіба що сидів, може, хто з молодших на сходах, як бувало іноді ще й за часів Обринських.

Коли я ввійшов у кімнату, що притикала до веранди, застав я в ній щойно увійшовшу паню Маріян, котра привіталась і попросила мене піти на веранду, де зібралось ціле товариство, навіть пані Міллер, котру було так тяжко без "протекції" панни Обринської заманити до себе, а котра була така цікава й сердечна жінчина.

— Шкода, що не явились ви скоріше, пане совітник, — додала. — Пані Міллер щойно перед півгодиною скінчила викладати кабалу [58] для мого мужа, котра була цікава, бо за системою *mademoiselle Lenormand* [59]. Тепер сидять усі на веранді і, як не помиляюся, говорять про самі містичні речі й феномени місячних ночей.

І сказавши це, пані Маріян збиралась створити широкі скляні двері, що провадили на обширну, ясно освічену веранду, а звідти сходили в сад. Саме в хвили, як поклала пані Маріян руку на клямку, щоб відчинити мені двері, щоб міг я приєднатись до товариства, — отворила їх донька її знадвору і, станувши проти неї, усміхнене сказала:

— Я спішусь, матусенько, я спішусь! Ціле товариство просить вао заграти нам Бетховена "Місячну сонату". Пані Міллер знаходиться в настрої ясновидчині, а Наталка подала гадку, щоб кожне з нас оповіло хоч коротенький епізод з свого життя! Але, — тягнула з поспіхом далше, — до того треба поважної музики, пояснив доктор Обринський. А Наталка сказала, що найвідповідніша була б "Місячна соната" Бетховена. Я пригадала собі, що це одна соната Бетховена, матусенько, котру ви ще з його сонат не забули грати, хоч уже й поволеньки граєте. Особливо першу часть. Я так дуже люблю, як ви її граєте. Тож заграйте її нам. Я б так дуже хотіла, щоб воно так вийшло, як доктор з Наталкою планують на чолі з панею Міллер, котра нині знизилась бути нашою Ленорман. — Це послідне додало до мене молоде шістнадцятилітнє дівчатко, усміхнене беручи безцеремонне мою руку й посіпавши нею сердечно. — Ви також нам щось оповісте, пане совітник. Ви також, правда?

— Хто ж там у вас є? — спитав я молоду дівчину, що тішилась через свою симпатичність і невинність навіть у моєї критично успособленої матері незвичайною прихильністю.

— Ходіть, то й побачите! Самі незнайомі, — відповіла жартівливо. й обернувшись та кивнувши за мною, сама поспішила вперед. Пані Маріян похитала, усміхнувшись до мене, головою й пішла виконати бажання "всього товариства", між тиїм коли я ступив на веранду.

Привітавшись з господарем дому, матір'ю й панею Міллер, що подала мені з щирим усміхом руку, я поглянув перед собою на сходи вниз. Посередині на них сиділа Наталка з Іриною Маріян, нижче від них, трохи їм у ногах, Нестор... а на долині, ях здавалося, на

найнижчим ступеню сиділа Маня сама.

Привітавшись, я зійшов у долину і, не надумуючись довго, сів відразу коло Мані. По обох сторонах широких сходів здіймалося залізне ажурове поруччя, а до них, знадвору притискаючись, розросталися корчі рож та інші цвіти, що виростали низькими корчами. Світло, що розпливалося згори на веранду, доходило до нас в долину на сходи слабо, і через те не був майже ніхто з нас цілком освічений. Маню й мене не досягало воно майже цілком, і мені (а може й їй) було це мило. Нагорі сиділа мати з своїм гостро обсервуючим оком, і хоч я не крився з тим, що мене займала поважна дівчина, я волів, щоб вона не звертала на нас уваги. Дівчина сиділа на сходах, опершись об ажурове поруччя, мовчки, а до товариства, що було вище, звернена профілем. Через те була половина її голови й статі освітлена, а друга тонула в тіні. Подавши мені руку на привіт, вона не обзивалася, полишаючи цілком моїй волі розпочати з нею розмову або ні. Я, усівши, звертав, щоправда, зразу увагу на говірку над собою між дівчатами й Нестором, але моє око опинялось тут і там вигребущо на її лиці. Вона дивилась у темінь і, як здавалося, вслухувалася в звуки фортепіана, що лились з створених вікон. Це господиня дому грала, неначе усипляла кого, початок т. зв. "Місячної сонати" Бетховена. Так недовгий час, поки остаточно музика не позачинювала уст тим, що балакали тихцем.

— Ось подивіться на місяць. Який він пишний виринув над горою, саме проти нас, і жарить, — обізвався півголосом Нестор і з тими словами поклав овій білий ширококрисий капелюх кало Мані на сходи.

— Настроює вас поетично? — спитала так само півголосом Наталка й схилилася до нього.

— Часом настроює. Але я ніколи не пишу віршів.

— Я не вірю! — обізвалася дівчина. — Такі, як ви, мусять писати вірші. Ви чистий українець.

— Виходить, і ви мусили б так само чинити, — боронився Нестор, усміхаючися.

— О, я з занадто великим респектом відношуся до поезії, щоб і собі забиратися до віршування.

— Можна бути ліриком, не пишучи ніколи поезій, — сказав молодий чоловік.

— Можна, — відповіла дівчина, а по хвилині спитала: — Чи вільно спитати, як почуваете себе під час от таких ночей, а радше хвилин, як тепер, коли вже ви лірик непишучий? Мені б це було цікаво знати. Я переконана, що кожний герой пера (а вважаю вас також за такого, ви ж ревний урядовець), відчувши красу природи, кидає зараз свої враження й "нутро" для своїх ближніх на папір.

— Може, дехто й кидає, — відповів спокійно Нестор, незважаючи на її ледве помітну іронію; а помовчавши, додав: — Під час місячних ночей, як хоч би й от таких, як нині, душа моя неначе багатіє, неначе одчиняється для чогось, когось-то; неначе розширяється. В ній починає оживлятися щось, що вднину мовчить, а не знаходячи ґрунту для своїх зворушень, ніжніє й починає перемінюватися в пісню чуття, з'єднуючись несвідомо з природою й такою беззвучною піснею ночі. От так або й подібно відчуваю я

під час місячних прегарних ночей на самоті, коли це цікавить вас знати.

— Ви не лише лірик, що не пише поезій, але ще мрійник, котрий, може, й ніколи не віддавався свідомо мріям, — закинула на це пояснення дівчина.

— Як яким, панно Наталю! — відповів Нестор; а я, в тій хвилі поглянувши на нього, побачив, як щасливий потайний якийсь усміх перебіг по його ніжнім молодім лиці.

— Як яких, кажете! — тягнула дальше дівчина, і з її інтонації чулася, як перше, так і тепер, легка іронія. — Очевидно, мрії героїв закону не можуть бути порівняні з мріями справдішніх поетів чи артистів. Зрештою, "pardon" [60], ви буваєте звичайно такі замкнені, що, по правді, хто там знає, якого сорту ваші мрії! Може, якби ви їх зрадили, ми б склонили свої голови перед ними, а так не випадає нам ніщо інше, як мовчати або й ждати, поки не зводите їх самі об'явити. Чи не так? — І вона усміхнулася зачіпливе.

— Може й так, — відповів Нестор, що неначе не хотів відчути в тій хвилі її зачіпливого настрою. — Очевидно, колись, може, й настане та хвиля, в котрій виголошу свої "мрії" й "закони". Я обережний і не люблю на не підготований відповідно ґрунт класти те, що мені дороге й цінне й походить з глибини душі.

— Маєте слухність, — обізвалася знов дівчина. — Але щоб ми не стратили дещо з того, що могло б розширити й наші душі, то будьте ласкаві розказати нам хоч одну з ваших мрій.

Нестор поглянув зчудовано на неї.

— Нині, панно Наталю? — спитав недовірливо.

— Нині. Я вас про те прошу.

— Розважте, чи це не буде ризиковно, — закинув і усміхнувся. — Я правник, до того дуже поважний, і слово, що скажу, буде сказане на все. Могла б з того вийти дискусія, і хто знає, чи одне з нас не пожалувало б того. Позвольте, що я відмовлю вам на цей раз у вашому бажанні. Місячних ночей доживем ще й інших.

— Як хочете, — відповіла вона з уданою байдужістю. — Бути може, ви й побоюєтесь, як прийме наша "громада" ваше "об'явлення". З фаху ви все ж таки не поет. Ми нині лиш бавимось, могли б і не поглибитись відповідно в ваші мрії на тлі, як сподіваюсь, "юриспруденції". І ви б почули себе невдоволені.

— Я скромний, панно Наталю, і можу й зовсім зректись прихильності в осуді моїх, як ви сподіваєтесь, "юридичних мрій". Дуже часто вистарчає мені й мій власний, на підставі науки вироблений суд.

Наталка вмовкла, а замість того обізвалася Ірина Маріян.

— Як кому не цікаві мрії пана доктора, які б вони там і не були, то я б хотіла зачути лиш одну мрію. Взагалі, я б хотіла, щоб хтось щось сказав, що було б на тлі містицизму або входило у круг містицизму. Якби не боялась я, що мене висміють, я б таки в цій хвилі попросила паню Міллер, щоб мені вияснила один сон.

На ці слова всі, мов на потайний розказ, розсміялися в один голос.

— Бачите? Ви смієтесь! — кликнула молода дівчина, що страх як цікавилася, що буцімто пані Міллер, як впевнили її ще передше, вміла толкувати сни. — Тепер я вже не оповім свого сну, хоч матуся скінчила вже й грати. Хіба колись окремо й тайком зайду

до пані Міллер й попрошу про це.

Пані Міллер усміхнулася добродушно й попросила зайти до неї, коли захоче.

Дівчина вдоволася й тягнула дальше:

— Зачинайте ви, пане докторе, — звернулася довірочно до молодого доктора, що, очевидно, з своєю ніжною лагідністю й спокоєм у голосі тішився в неї найбільшим довір'ям. — Чи вам не снилось ніколи щось дивне, загадочне, чого ви не могли собі сам пояснити?

— Доктори прав пояснюють собі все самі й не потребують нікого до того, а найменше жінок, Ірусю!

— Почасти ви й не помиляєтесь, пані, — відповів Нестор і усміхнувся, мов ті слова говорила малолітня дівчина.

— Хоч я й не сню ніколи особливих снів, а часто навіть пересипаю ночі без всяких снів, та один сон, що снився мені минулого року осінню, зацікавив мене все-таки на часок і не згубився з пам'яті.

— І не толкували собі його? — питала Іруся, присуваючися з цікавості ближче до молодого доктора. Він усміхнувся, здвигаючи плечима. — Ну, що ж? — натискала дівчина.

— Толкував. І, як замітила передше панна Наталя, "сам".

— По-юридичному, пане доктор? — вмішалася цікаво, але цим разом без додатку свого зачіпливого глуму Наталя.

— Як кому видасться, — відповів Нестор. — Передусім я на сні та їх толкування ніколи й нічого не покладав і не покладаю, а містицизмом взагалі ще менше займаюся. А ще менше вірю в силу надземних об'явлень, феноменів, снів і т. ін.

— Отже, як витолкували ви собі свій сон? — спитала знов Наталя.

— Але-бо ти не питаєш доктора вперед, який був той сон його, Наталко! — кликнула з докором молода Ірина.

— Отже, сон... просимо о сон, пане докторе! — попросила Наталка.

— О сон, о сон!.. — зачулося й з уст пані Міллер і Маріян. Між тим Маня не звернулася ні на волосинку до балакаючих, а опершись раз плечима до залізного поруччя, не спускала очей з свого брата й Наталки.

— Сон незначний! — відпирався Нестор весело на оклики з усіх сторін.

— Може, на вашу думку, незначний, докторе... — вмішався навіть добродій Маріян з своєї висоти. — Хто знає, що за скарби й філософія криються в ньому! А ви мовчите, — додав жартівливо.

— Нехай і незначний, а розкажіть! — попросила й собі пані Міллер, що нараз з несподіваною цікавістю зайнялася розмовою молодих. — Розкажіть сон, а ми вже самі розтолкуємо його, як личить. Хоч ви, пане. докторе, і насичений всякими науками й законами, хоч і не вірите в світ надземний з його невидимими подіями, то однакж, щодо снів і поетсень деяких містичних "феноменів", жінки перевищують рішуче своїми здогадливими інстинктами і т. ін. мужчин. Жінка, чого не виучиться, — здогадається, чого не знає, — відчує. Тому просимо з найбільшим зацікавленням про

сон!

— Отже, сол, — відповів на це Нестор.

— Halt! [61] — кликнула пані Міллер поважно. — Коли снівся вам сон, докторе?

Та тут доктор оглянувся безпомічно.

— Забув докладно коли, добродійко, — відповів і стиснув плечима. — Знаю тільки, що було це торік осінню і що оповідав сон своїй сестрі, а ще ближчих дат не можу вам подати.

— Це було в останніх днях листопада, Несторе, — обізвалась нараз Маня своїм альтовим голосом, що мило, мов помирляюче, задзвенів між трохи високим гуртом голосів прочих пань і дівчат.

— Це може був андріївський сон! — кликнула побідним голосом пані Міллер, мов здобула цею заявою якийсь терен, на котрім могла пописуватися.

— Не знаю, не пригадую собі, щоб взагалі коли звертав увагу на це чудне свято, — відповів знехотя Нестор.

— Та оповідajte ж бо його вже раз, .пане докторе, оповідajte ж, я вже не можу спокійно висидіти! — кликнула майже розпачливо панна Маріян, що чекала, мов спасення, того сну, по чім мала б право й свій сон оповісти й мудрому трактуванню новомодної Піфії піддати.

— Отже, сон, — обізвався вдруге Нестор. — Приходжу я ніби десь з уряду додому, як звичайно, входжу в їдальню й вижидаю обід, що, мимоходом сказавши, вносила і вносить мені його й досі власноручно мама або Маня. І, як кажу, жду. Нараз замість мами входить до їдальні старша якась дама незвичайного росту й ставить перед мене тарілку. Не звертаючи уваги на неї, що сама кудись щезла, я схилиюсь над тарілкою і бачу на ній замість страви павука.

— О! о! о!.. — почулося нараз з усіх уст з жахом, під час коли одна Маня не обзивалась і сиділа мовчки.

— Так, павука, що заховувався нерухливе, — пояснив Нестор. — Що далі сталося, я не знав. Однак, здається мені, а може, це фантазія сама виробила ві сні, що з нього зробилась страва, котру я, мабуть, з'їв...

— О! о! о! — почулося вдруге.

— Це значить — щастя! — кликнула пророчо пані Міллер.

— Нісенітниця, — обізвалась згідливо, непогамовано Наталка.

— Лихий омен [62]! — докинула пані Маріян.

— Женьячка... Але далі, далі, любий докторцю, — просив згори добродій Маріян з щирим усміхом на устах. — Я рад знати, що далі сталося.

Нестор розсміявся.

— Далі не сталося нічого. Бо коли сні вставляються, як знаємо, перельотними картинами, то слідує хвиля — картина по появленню павука, побачила мене веселого, ба сміючогося в церкві. І коли я випадком оглянувся, побачив, що всі присутні зо мною були так само весело настроєні, як я, мали так само щасливий вигляд і, врешті, як і я, розсміялися...

— Дивно, чудно! — почулося тут і там з уст, а далі: — Як толкуєте ви цей сон, пані Міллер?

— Просто, — обізвалася та. — Передусім не забувати при поясненні, що це сон "андріївський", хоч сам доктор про те, може, й не знає, і в кожному разі важний якраз через от це. Друге, надмірно високого росту дама, здається вдовиця, значить, — що ви носитеся або будете носитися з гадкою одружитися.

— Славно, славно! — кликнув добродій Маріян з веранди, а Наталка, підперши в тій хвили голову на руки, пробурмотіла:

— Глупість, бабські терефери.

— Третє, — тягнула пані Міллер пророчим голосом далше, — вас жде напевно одруження, однак не тепер ще, аж за два роки. Але цього року пізнаєте свою суджену або може заручитесь. А це тому, що в церкві стояли ви самі. Значить, вона була ще для вас закрыта серпанком тайни...

— Але ж доктор жодного серпанку біля себе не бачив... — вмішалася розчарована панна Ірина. Всі, як недавно, на її слова, мов на приказ, розсміялися.

— То нічого, дитинко, — поправила пані Міллер, недовірчивістю молодої дівчини трохи діткнена. — Це нічого. Серпанок сам собою розуміється. Ві сні не може ж все бути таке ясне, мов на долоні в ясний день. Зрештою, ваш сон, докторе, здійсниться ще цього року, — додала. — Бодай перша часть його незабавки, бо від часу ону проминуло більше як півроку, а андріївські сні сповняються до року.

— Punctum! [63] — підтвердила Наталка б розсміялася здержано.

— А ваша матуся як пояснила вам сон, докторе? — спитала нараз, дотепер мовчки заховуючись, пані Маріян.

— Мама сказала, що буду мати якусь прикрість, більше нічого.

— Тобто й є, — вмішалася моя мати, — тобто й є... Я тої самої думки.

— А ви самі як пояснили його? — спитала Наталка. Він здвигнув плечима.

— Не люблю взагалі павуків, — сказав, — то й міг би уважати його в тім разі або якою пересторогою, або лихим оменом.

— Я з вами годжуся, докторе, — обізвалася Наталка.

— В чім? Чи в тім, що сон пересторога, чи що павук омен? — спитав Нестор,

— Що сон пересторога, — відповіла якомсь твердо дівчина. — В "омени" не вірю.

— Одне не уступає в нічому другому... — сказав Нестор. — Найкраще ні в одне, ні в друге не вірити.

— А однак ваше пояснення подобається мені, "юридичне", — сказала вона.

— Воно має замало певності в собі, щоб назвати його таким, — сказав він і усміхнувся.

— Не все добре, що певне, — відповіла.

— Не можу дивитися спокійно, — тягнув далі Нестор, — як павук спускається на муху й запутує її. Господь знає, чому робиться мені тоді прикро, і я стараюся кожний раз перешкодите такому процесові.

— Не можу дивитися, — повторила за ним ледве чутно, мов шелест листя, Наталка

й замовкла.

— А я вам пророкую з павучком щастя, пане докторе! — обізвалася певним веселим голосом пані Міллер. — Будь що ви його любите, будь ні.

Нестор розсміявся.

— Буду слідити за всіма павуками відтепер, — сказав жартівливо, — й нотувати, коли який покажеться, коли вже так впевняєте, добродійко. Хоч я й далеко від того, щоб вірити в такі поетичні казки, то на підставі вашого впевнення, а може й досвіду на полі міістицизму, буду вижидати щастя. Воно все ж таки має в собі щось миле — чути-таки певний заповіт. Правда, Богдане? — опитав і з тими словами схилився до мене.

Я поглянув на нього, його лице, освітлене в тій хвилі світлом з високої лампи на веранді, видалося мені таким щасливим і вдоволеним, що я, мимоволі захоплений ним, відповів голосно:

— Я б хотів, щоб і мені таке пророчено.

— Чи ви думаєте, що вона любить його? — шепнула до мене нараз несподівано Маня, звертаючися цього вечора вперше до мене. І в очікуванні моєї відповіді сперла голову на руку й похилилася перед себе в темінь.

— Так, хоча вона капризна й химерна вдача, — була моя відповідь, так само неголосно.

— Мені вона загадка.

— Мені — ні, Маню. Вона лиш несвідомо бореться проти впливу його спокійної, але перемагаючої вдачі. Ці два характери приналежні до себе. Не вважаєте? Вона не хоче улягти його впливові, а не має ясно сформованого рішення в душі відвернутися від нього, і поки до цього дійде, він її переможе. Дарма лише, що дратує себе та його. Одначе він хоч шовкової вдачі, а твердий, мов камінь. — Не так?

— Так, Богдане!

"Так, Богдане!" пішло ехом у моїй груді, і мов тепла струя ожила її.

Я не сказав ані слова, але коли на веранді на горі заметушилися півгодини пізніше до відходу, а ми обоє в долині ще не рухалися, я сидючи зірвав, простягнувши руку через ажурове поруччя, біліючи в темноті якусь рожу й поставив її дівчині на коліна. Вона взяла її. Коли, отже, піднялася й обернулася цілком до світла, що упало ніжною струєю на неї, видалося мені лице, мов срібне й зворушене...

Я стояв ще в тіні коло неї. Ніхто згори не звертав на нас увага. Вона стояла з очима, зверненими на брата й дівчину коло нього, і неначе забулася в огляданні їх.

— Ходім, пані, — сказав я спокійно півголосом і обняв її, ледве дотикаючись, за рамена.

Вона прокинулася, я опустив руку, і саме в тій хвилі почувся згори голос моєї матері:

— Богдане, ми ідемо!!!

— Ідемо, мамо! — відкликнув я й ступив за дівчиною, що звільна й спокійним кроком, з похиленою головою, ступала втору чимраз вище за братом і прочим товариством.

* * *

Якийсь час пізніше проходжувався я по обіді в себе в саду й поглянув мимоволі через білі штахети в сад "Обринських". Тут побачив я Нестора, пізнавши його по стрункій постаті й білим ширококрисім капелюсі. Він стояв, оскільки бачив я, коло зільника і, очевидно вижидаючи когось з домашніх, потонув в огляданні цвітів або чогось там іншого.

— Несторе! — кликнув я на нього. Він випростувався й оглянувся.

— Тут, хлопче... я тут! — кликнув я вдруге й приступив ближче до штахет. Через кілька хвиль стояв він біля мене.

— Що, ти шукаєш, як за хлоп'ячих літ, золотої мушки? — спитав я.

— Ні, — відповів він, усміхаючися. — Я зайшов сюди, щоб відвідати дівчат. Тимчасом чую, вони всі йдуть сьогодні, і то зараз, до твоєї матері. Я жду тут, щоб позбирали свої зонтики, бо хочу їх відпровадити до вас.

— Це правда. В моєї матері сьогодні якась "кава", бо чую, що наслідник мого батька разом з жінкою приходять до неї. Та щоб уже товариство було оживленіше, попросила мати й своїх сусідів. Я сам вернув що лиш недавно додому, забарившись у свого давнього шкільного товариша лікаря, що тут практикує, доктора Роттера, через якусь його справу, і довідався про це в останній хвили Чи є тепер і сестра твоя тут у Маріанів?

— Ні, ми умовилися з сестрою, що підемо вечором на прохід до В., бо тепер ще місячно. Перед полуднем була вона зайнята, а по обіді, як ішов я сюди, казала, що закінчить якусь книжку, котру читає.

Я не відповів нічого й не питав більше про неї. Одначе, простягаючи руку до нього, я додав:

— Ти ж зайдеш, Несторе, до нас, хоч би вже й тому, щоб побути довше з Дівчатами.

— Прийду... на часок.

— Чи маєш також яке діло до викінчення? — спитав я, усміхнувшись іронічно.

— Ні, — відповів він спокійно й зняв своє золоте пенсне, щоб його витерти. — Я б хотів лише ще нині переграти деякі ноти на своїм інструменті. Бути може, ми зложимо собі тут який квартет, то треба б трохи приготувитись. Але ось... — додав, обертаючись у сторону, звідки загомоніли нараз голоси молодих дівчат, — вже йдуть наші.

Я відвернувся.

— До звидання, Несторе, — сказав я з притиском, відходячи.

— До побачення, — відповів він розсіяно.

Півгодини пізніше засїли в нас у зільнику саме на місці, де мати іритувалась колись на малого ще Нестора, панство Маріяни з обома дівчатами, Іриною й Наталею, та Нестор. Між тим мати, за поміччю своєї слуга й молодой жінки наслідника мого батька, прилагоджувала під широкою грушею недалеко зільника підвечірок.

— А де нині панна Обринська? — обізвався нараз добродій Маріян, звертаючись з тим питанням виключно до мене. — Мені неначе чогось недостає, як її між нами нема. Привик так до неї. Чи не так? — обернувся до своєї жінки. І не вичікуючи моєї відповіді, звернувся так само до Нестора: — Чому залишили ви нині свою добру сестричку вдома,

докторе?

— Доктор сам попався нечайно до нас, — поспішив я відповісти замість доктора, побачивши нараз краску замішання на обличчі моєї матері.

— Виходячи з дому, я не знав, що буду нині тут. І крім того, Маня постановила сьогодні докінчити якусь книжку, а вечором умовились піти на прохід до В...ки, — обізвався тепер Нестор.

— До В...ки? Чи справді? — кликнула з радістю молода Ірина. — Не взяли б і нас з собою? Ми там ще не були. Правда, мамо? — І сказавши це, молода дівчина поглянула при тих словах на матір, неначе прохаючи о дозвіл прилучитись до обох.

— Прошу, — обізвався Нестор, ввічливо кланяючись.

— Вперед мусить панна Обринська появитися тут між нами, — заявив нараз добродій Маріян. — Ви ж не маєте нічого проти того, добродійко? — додав, сердечно звертаючись до матері, не маючи найменшого поняття, на який пекучий терен ступив у тій хвилі з цими словами.

— Але, прошу, й овшім! Панна Обринська й так у мене рідкий гість, — відповіла мати, уникаючи мого погляду. Я відчув при її словах, як тепер мені, як перед хвилиною їй, обілляла краска замішання чоло.

— Тож ідіть і приведіть нам сестрицю, — домагався старий добродій. — Книжку нехай залишить на завтра. Скажіть, есе товариство просить, щоб прийшла. Скажіть, до звичайної гармонії недостає одного звука.

— Але просить з дуже гарним привітом від нас, — вмішалася тут Наталка тепло, кладучи на слово "дуже" натиск. — Панна Маня вражлива, головно, коли не в настрої та не відчуває правди й щирості в словах, до неї звернених. Ба готова й застрайкувати, хоч би мала й сама від того терпіти. Така вона, — звернувшись до моєї матері, мов оправдуючи перед нею за щосьто неприсутню дівчину. — Часом, — тягнула далі, звертаючись до нас всею красою своїх ясних очей, — коли вона буває не в настрої й неприступна, я доказую їй жартом, що це в неї шляхетська кров замулюється. А щоб впровадити її в поновний гумор, я впевняю її, що герб Обринських, котрий буцім у неї криється на її нігтях, при її розстроєнні блідне й робить з неї звичайну смертну. Тому, докторе... — додала виключно до Нестора, — просить вашу сестру тепло, коли б не мала охоти з'явитися між нами, а тоді, я певна, вона кине книжку й прийде.

— Ви гербові, пане докторе? — звернувся тут молодий священик до Нестора, що сидів мовчки і вдовольнявся прислухуванням дівчині.

— Так, — відповів спойійно Нестор. — Але наш диплом шляхетства затратився з смертю нашого діда. Батько мій відносився байдуже до поновлення його, ми, сини його, не починали в тому напрямі також ще жодних кроків, і поки що спить вся ця справа по сьогоднішній день глибоким сном.

— Яка шкода! — обізвалася тут пані Маріян з правдивим жалем. — Кожний народ гордиться своєю шляхтою, лиш один українець відокремлюється чи не насилу з того вінка людських окрас, неначеб це була марнота — мати значних предків і почувати в собі шляхетську кров. Я не кажу, — додала, — щоб з того робити в житті якусь

головнішу квестію [64], ставити те понад інші вартості духові або придбані працею чи наукою, відділятися гостро йід працюючої нижчої верстви або інтелігента-пролетаріату, як це діялось колись. Але, щоб уже так уступати власті мужицтва чи радше демократизму, котра й без того становить у нас найсильніший елемент, мені здається, це не зовсім слушно й на будуче нездорово. Будь-що-будь, — тягнула, — повинні ми й над тим застановитися, чи не було б добре узнати й плекати, як цінну, і силу шляхетства не лиш душі, але й імені, себто піддержувати невмиручість пам'яті тих предків, що надали своїми геройськими вчинками славу й блиск своєму імені. Чи не так, пане докторе? — звернувся з ніжним, неначе прохаючим усміхом до Нестора. — Ви повинні постаратись о поновлення вашого затраченого гербу, повинні поставити це собі за першу задачу. Ви, молоді, вступаєте в життя, вам це віддячиться в житті.

— Побачу, — відповів Нестор лаконічно. — Поки що я зайнятий наукою й мушу задовольняти ореолом своїх власних скромних здобутків на полі праці й науки.

— А вони гарні, і ними може доктор Обринський гордитись, — вмішався з притиском добродій Маріян, що, як здавалося, не конче поділяв думки своєї жінки. — Але, боже мій, — додав. — Ми вас задержуємо, докторе, між тим коли ви повинні були поспішити вже по сестру. Як вернетесь, побалакаємо про це далше.

Нестор встав і вклонився легко товариству.

— Стій, Несторе! — кликнув я нараз її піднявся й собі за ним у тій хвилі з свого місця. — Ця задача припадає мені, добрий товаришу. Істоти, що носять на своїх нігтях герб шляхетства, як панна Обринська, як заявила перед хвилию панна Наталя, мають, попри свої добрі й злі настрої, також і свою велику амбіцію й ледве чи схотять появитись там, де забракне запрошуючого голосу господаря. Тому прошу ласкавих гостей о дозвіл на часок віддалитись, щоб сповнити задачу, яка припадає в першому ряді передусім господареві хати.

— Славно, славно! — кликнув добродій Маріян, а за ним і другі. — Знаменито видумали й знаменито зробите, як підете. А ви, — додав, простягаючи руку за Нестором, — ви там зайві, оборонче прав. Добродій Олесь виконає свою задачу краще, як ми всі.

Я вклонився.

Відходячи, я поглянув на матір. Наші погляди стрінулися. Її очі мерехтіли вогнем зворушення. Я зрозумів її. Вона нервувалася, що дівчина, котру вона раз на все бажала зігнорувати в своїм житті, тішилася, мов наперекір, де б вона й не поступила, щирою симпатією й ушануванням.

Кілька хвиль пізніше я стояв коло старої "лісничівки". Низькі вікна покою Мані стояли створені, і відти доходили до мене голоси пані Міллер і її — Мані. Хвилину я завагався вступити. Раз, я почув своє ім'я, а по-друге, поглянувши в створені вікна, я стрінувсь тут несподівано з очима дівчини. Я не знаю, про що говорили обі дами. Догадуюсь одначе, що про мене, бо, побачивши так несподівано мене в вікні. Маня змішалася до такої міри, що олівець і книжка, котрі держала в руках, зсунулись їй, мов відібрані невидимою силою, раптом додолу.

— Я злякав вас, пані? — перепросив я дівчину. — Одначе я являюсь у ролі післанця. — І розказавши їй тут причину свого несподіваного появилення, я додав, що сподіваюся, що вона не відмовить так мені, як і просьбі всього товариства, і зайде до нас.

Вислухавши мене, вона поглянула на паню Міллер, начеб шукала в неї помочі.

Одначе пані Міллер, у цій хвилі тверда, мов скала, обізвалася сухо:

— Це укладається гарно, Маню. Ти поралася нині до полудня зі мною в господарці, потребуєш тепер відсвіження. Нема тому найменшої причини відмовляти просьбі всього товариства й замість того пересиджувати в таку гарну днинку в хаті. Може бути, і я вийду з дому; нам вийшла на завтра ярина, і я піду до огороднички за рікою замовити знов усього, що треба на цілий тиждень. Отже, чому мала б ти пересиджувати сама в хаті, коли в товаристві буде тобі краще? — Із тими словами, котрих інтонація випрошувала собі заздалегідь хоч би й найменшу опозицію з сторони заклопотаної дівчини, вона встала і, попрощавшись через вікно (при котрім стояв я опертий), вийшла з хати.

Я не відводив очей з лица Дівчини. Одну хвилину вона стояла безрадно, відтак поглянула на мене великими благаючими очима, котрі мов говорили: "Бачиш?" І ждала.

Я зрозумів її.

— Не можете рішитись, пані? — спитав я лагідно, і на мої уста виступив мимоволі сміх болю й образи. Вона потрясла головою.

— Пусте, — сказав я нараз твердо. — Ви боїтесь. Однак, хоч у мене нема тих "гербів шляхетства" на нігтях, про котрі згадувала нині в нас панна Наталка, буцімто вони в вас у деяких хвилях блідніють, я все-таки не ставлю своєї мужицької честі і сили нижче і впевняю вас, що вже консеквенція тої мужицької потуги й моєї сили не допустить, щоб і тінь пониження діткнула вас у моїй хаті. Чи вистарчає вам це? — спитав я й вихилився глибше до неї в хату.

Вона мовчала.

— Чи, може, ви порішили наборзі де-небудь виїхати? — додав я спокійно, коли вона, борючись проти мене, ще не рухалася з місця. — Або почуваєте себе в тій хвилі нездоровою?

— Ані одне, ані друге, — відповіла й поглянула на мене, як перше, благаючими очима. — Я прийду колись, іншим разом, — сказала.

— Це важна обіцянка з вашої сторони, і я вам за неї вдячний, — додав я. — Одначе що має переказати Богдан Олесь товариству, що жде на вас, а передусім матері своїй, котра знає й бачила, що він пішов по Маню Обринську?.. Якою причиною оправдати його поворот без вас? Невже ж тою банальною вимівкою, — додав я, не вспівши погамувати голосу, щоб не продзвенів у ньому гнів і ураза, — що хочете до кінця "книжку" дочитувати? Або, може, що ліпше залишитись самій у хаті? В оцю "наївність" вам ніхто не повірить. Навіть і ваш брат ні, хоч і як любить і шанує вас.

Вона не обзивалася.

— Ну, що ж, пані Обринська? — спитав я й при тих словах поглянув на свій

годинник. — Даю вам до розваження, що ми не знаходимося на кладці над рікою, як перед одинадцятьма роками, коли між нами станула альтернатива: або вернутися кожному з кладки, або одному з нас скочити в воду. Тоді, — тягнув я зворушеним голосом далі, — пішов я за інстинктом свого мужицького й палкого почування, забрав вас на руки й поставив позад себе, щоб могли далі йти. Нині цього не можу вчинити. Маня Обринська, що має герб шляхетства не лиш на своїх нігтях, але й на душі, застрайкувала б проти "мужицтва" аж до судного дня. А цього я не хочу. Між нами рахунок ще не скінчений.

Я вп'ялив свої очі в її лице, що в тій хвилі покрилось легкою блідістю, і не відводив їх.

Нараз вона підвела погляд.

— Я прийду, пане... — сказала стисненим голосом, мов у глибині душі чим-то примушена. — Я прийду. Ви йдіть уперед, я доповню свій туалет й надійду за вами.

Я відхилив капелюх і подав через вікно руку. Жодне не промовило з нас хоч би й словечка. Велике, глибоке мовчання, що обгорнуло й наші душі, наказувало те й надалі. Лиш як клала вона свою руку в мою долоню, промайнув її погляд несміло по мені й наповнив мою душу мов сонцем...

* * *

(Знов пізніше).

В кілька день по тім пішло наше звичайне товариство на прохід в гори в В...ку. Всі були тої днини поважніше настроєні, лиш одна Ірина Маріян, здавалося, загорнула якийсь блиск у свою молоду душу й розвеселяла нас своїм балаканням, дотепами й замітками. Вона ставала чи не коло кожного джерельця, черпала з нього рукою воду й пила, силуючи майже всіх по черзі пити з нею "разом", її родичі й моя мати порішили по двогодиннім, хоч повільнім, ході залишитись коло одної селянської хати недалеко лісу й очікувати нас, молодших, тут, поки не вернемо з посліднього "закутка" з-поміж гір. Ми, "молодші", віддалялися ще на годину-дві далі; вона розклала разом з Нестором між камінням під скалистою стіною гори з сухої смеречини вогонь і тішилася тим, мов незвичайним здобутком. Коли смерека розгорілася з тріскотом, прискаючи золотими Іскрами, мов перемінялась в інший елемент, — вона розкошувала. Було вже по заході сонця, але вечір стояв ще ясний.

— Тепер я щаслива, пане докторе, щоб ви це знали, — впевняла живо Нестора, що сидів, задуманий, на великому камені, наглядаючи вогонь, і дивився мовчки, як червоне полум'я пожирало лакомо одну галузку за другою. — Тепер я щаслива. А ви, пане докторе? — питала.

Він усміхнувся одним кутиком своїх уст і відповів:

— Це заповажне питання, щоб на нього так скоро відповісти, як ви питаєте.

Дівчина поглянула на нього й похитала головою.

— Хотіла б я знати, пане, чому не можете зараз відповісти, чи щасливі ви, чи ні. Якраз ви... — додала з притиском, — повинні відповісти: "Я щасливий".

— Доктор, герой бюро, а ці не бувають такі скорі в своїх вирішеннях, як ти, Ірусю, —

відповіла замість молодого чоловіка Наталка, й її очі замиготіли дивним, мов ревнуючим блиском.

Нестор звернувся до шістнадцятилітньої й відповів спокійно:

— Бачите, панно Ірино, як розуміє мою психологію ваша кузинка? Але почасти вона має слухність. Я дійсно, як вона каже, "герой бюро", отже, не можу говорити на таку важну тему, не надумавшись і на мить. Бодай у моїй вдачі це не лежить. Однак, щоб не ждали ви надто довго моєї відповіді, я вам скажу: я чоловік скромний, і в своїх обставинах з підставою власної праці сподіваюсь почувати себе колись ще щасливішим, як досі, оскільки, розуміється, може "герой бюро" сподіватись у житті щастя. Бо що могло б йому стати в дорозі до нього? Тобто, я маю тут на думці чисто інтимне щастя. Я більш-менш на все приготовлений.

— А як помилитеся у ваших "приготовленнях", докторе? — спитала Наталка, і її очі всміхнулися.

— Хто знає, — відповів він. — А коли б і так, то буду шукати нового змісту життя, щоб здобути своє, себто душевне вдоволення. Я не боюся.

— А я б боялася так напевно числити, — закинула дівчина.

— Хто бере за основу життя працю, може напевно числити, — відповів він.

— Так, праця, але життя має й свої ідеальні вимоги, заспокоєння котрих власне може чоловіка по крайній мірі ошчасливити.

— Я іменно маю ті вимоги на думці.

— А як і ті вас заведуть?

Нестор розсміявся, а через хвилю поглянув на неї, прижмурюючи очі, як чинив це, коли вглиблявся в що думкою, і сказав:

— Оскільки себе знаю і досі переконався, зрозумів я, що праця одна дає розчарованій життю людині вдоволення. Отже, коли б мені життя й відібрало те, що було для мене цінним, одної праці воно не може мені відібрати. А хто ставить її на першому місці, не впаде ніколи, хоч би й як життя й обставини складались для нього ворожо.

— Значить, ви ставите працю понад усе? — обізвалася дівчина й поглянула на нього з вигребущим супокоем.

— Понад усе ні, але бодай нарівні з поняттям "щастя", моя пані, — додав Нестор.

— Часом можемо впасти й саможертвою, як віддамо всі наші сили тому молохові "праця", — зачепила вона.

— Можемо; але так само можемо знищитись і в іншому напрямі; особливо жінщина, котра скоріше може в своїх обчисленнях помилитись, чим мужчина.

— Жінщина? — спитала вона й неначе задержала хвилю в собі віддих.

— Так. Особливо коли укладає життєві плани виключно на підставі одного лиш подружжя. Хоча я особисто маю дуже високі поняття про це посліднє й любов.

— Колись побалакаємо ще ширше на ту тему, докторе... — обізвалася нараз дівчина з притиском і замовкла.

— Побалакаємо, пані, — відповів він знов спокійно. І мов вгадуючи щось з її слів,

нараз поглянув на неї поважно й додав: — Якщо мої найінтимніші бажання не сповняться, то будьте переконані, я перейду попри них, хоча б мав під їх ваготою внутрішньо й покривавитись.

Вона не відповіла. Звернула до нього зчудовано голову й у тій хвилі їх погляди стрінулися. Гарячі, повні внутрішньо го порішення й характеру погляди. Очевидно, вона не знала Нестора, не мала поняття про силу, енергію й волю того на вид так ніжного, спокійного чоловіка, з якого одухотвореного лиця була в тій хвилі така залізна постанова й духовна сила, як її бачимо іноді лиш у значних і розумове багато одарених людей.

— А ти, Наталко, щаслива? — звернулася нараз, перебиваючи розмову, Ірина до гарної дівчини, що сиділа недалеко Мані й мене, і якраз у тій хвилі сягнула за моїм капелюхом і заткнула за нього кусник соснини.

— Щаслива? Що за фантазія нині ставляти людям такі питання, Ірино! — відповіла, поглянувши на молоду дівчину майже строго. — Невже ж тому, що ти розпалила в товаристві вогонь, він горить, і ти тим перейнята? Я обсервую життя, — відповіла і, віддаючи мені капелюха, додала ласкаво: — За лицарську опіку й силу!

Я подякував і мимоволі повів поглядом по Несторі. По його лиці перебігла ніжна, ледве помітна краска, мов по дівочому лиці, однак він не рушився. Маня сиділа мовчки, як брат, і, як він, гляділа блискучими очима в огонь, а її білі руки були оплетені й обвили нерухомо коліна.

— Отже, Наталка "обсервує", — тягнула далі Ірина і, знявши тепер овій власний капелюх, почала його також сама прибирати зеленню.

— Нам би вже час додому, панно Маню, — обізвалася тут Наталка трохи роздразнено до Мані. — Як залишимося тут при вогні ще далше, Ірина готова й перехожих селян задержувати й розпитувати про їх почуття щастя. Ходім! — З тими словами почала оглядатись за капелюхом і зонтиком, щоб справді підійматись з свого місця.

— Іди, як хочеш! — прокинулася уражено шістнадцятилітня; засіла вигідніше на своїм місці, присуваючися ще ближче до Нестора, коло якого чулася дуже певно. — Я маю ще розвідатися в добродія Олесь, чи й він щасливий, а відтак підемо.

Дівчина сказала це так певно й рішуче, що всі в один голос розсміялися. Але її те не займало.

— Ви щасливі, пане Олесь? — звернулася до мене наперекір своїй гарній кузинці, і її любі дитинні очі опинились поважно на моїх устах. — Мені здається, що ніхто не може бути цілком щасливий, поки не влюблений і не заручений.

Знов сміх.

— Кажіть, пане Богдане! — Так вона називала мене іноді залюбки, виминаючи консеквентне мого титулу. Я всміхнувся, погладивши вуса.

— Я щасливий, навіть дуже щасливий. Ось мій капелюх удекорований прекрасними білими руками, знаходжуся в товаристві, рідко гарнім і симпатичнім. Що мені ще бажати?

— Ет! Це не цікаве! — відповіла молода дівчина і, закопилівши спідню губку, подивилась на мене неласкаве. — Скажіть що інше. А як ні, то найкраще я попитаю сама, що хочу знати.

— Прошу!

— Ірино! — впімнула Наталка поважно свавільну дівчину. — В присутності родичів ти б не була така цікава!

— Власне тому, — відповіла прямо Ірина. — Зрештою, добродій Богдан дозволяє питати.

Я розсміявся.

— Прошу, — повторив.

— Ви завше такі поважні, пане Олесь, а я хотіла б знати, чи ви були через те коли влюблені, бо я не була ще ніколи. Поновний сміх.

— Був, — відповів я цілком спокійно.

— А чому не оженились.

— Бо... між мною й нею станув час. Дівчина зчудувалася, підсуваючи брови вгору.

— Цього я не розумію, пане Олесь, і чогось подібного ніколи не чула.

— Це дуже просто. Вона була дівчина розумове високо розвинена, повна підприємчих мрій і танів, повна стремлінь до самостійності, з душею, що вижидала щастя чи не виключно з того боку. А я, з роду мужик, любувався в старосвітських ідеалах о глядів земного щастя. Я бажав, щоб вона зійшла з свого біломрійного п'єдесталу, а вона не могла. І між тим коли ми, з одного боку, через ту нашу любов внутрішньо виростили, пішли другою стороною, відмінними шляхами в життя і... тоді от і втиснувся між нас час, затирав наші почування й робив нас чимраз більше байдужими до себе...

— То вона вже замерла, та любов? — перервала мене поспішно дівчина, звертаючи до мене свої майже прислухаючіся очі.

— Може, й умерла. Бодай так здається, коли стає мовчки... Але... цікава моя історія? — спитав я, усміхнувшись, і нараз урвав.

Дівчина не звертала з мене своїх очей, між тим коли всі кругом сиділи нерухомо. Лиш раз, при словах "час, що затирав наші почування, робив нас байдужими", Маня підняла руку, мов хотіла запротестувати моїм словам, але, мов опам'ятовуючись, уже в слідуєчій хвилі опустила її наново, і вираз найбільшого супокою й байдужості запанував на її лиці.

— А тепер? — питала далі дівчина.

— Тепер я все ще старосвітський. До того теперішня жіноча молодіж не займає мене, дарма що між нею знаходиться велике число прегарних, талановитих і власними силами високо поставлених одиниць. Але загал мені не цікавий. Я не знаю, — додав я, звертаючись вже до всіх, — не можу собі порадити; одначе в стремлінні здобути рівноправність я бачу лиш хаос оправданих і фальшивих шляхів, хоч тяжко супроти того і держатися байдужо. Я один ще все більше поклонник непорочних уст жінки, чим виголошуваних нею парламентарних бесід. Волю більше лагідну біблійну вдачу,

вирівняну внутрішньою красою і культурою, як мужесько-жіночу істоту з прапором у руках, що кличе до бою 1 т. ін. Я мужик... — додав я, — на думку якого не сміє "домівство" ні на волосок бути порушена модернізмом, фаховим заняттям жінки, одним словом — елементом "самостійності", що зводить жінку на зманерованих, упривілейованих "зарібниць"-емансипанток, котрих ліпша часть марнується, а друга нічим не стає по правді вище від давніх жінок і матрон. Оце історія моєї "любові", панно Грусю. Вона не скінчена, бо, як казав я, між нас втиснувся час.

Блискавкою звернулася Ірина до Мані, що сиділа нерухомо й гляділа, як здавалося, в огонь; а по правді очі її були звернені в своє нутро.

— Панно Манусю! — запитала молода дівчина і при тих словах зсунулась поважній дівчині до ніг. — Ще лиш ви лишились, щоб сказати, чи щасливі. Ще лиш ви. Скажіть нам дещо й ви. Нам усім, панно Манусю, що любимо й шануємо вас! Ви ніколи про себе не говорите.

Маня піднялася, подаючи своєму братові руку, з свого місця.

— Час додому, Ірусю... — відповіла поважно. — Ось місяць виринув уже на небі, а ми ще під скалою. Родичі й пані Олесь певне вже давно від'їхали, не діждавшись нас, як сподівались. — Сказавши це, зігнулася по свій зонтик і пальто, що саме в тій хвилі я взяв у свої руки. — Час додому...

* * *

Саме минув тиждень, як оце сталося.

Я виїхав на вісім день до купелевої місцевості Дорна 3., а в кілька день по моїм приїзді тут же стрівся з добродієм Маріяном і молодого Іриною, що приїхали також сюди, щоб оглянути цей гарний між горами захований курорт. Ледве привітавшись зі мною, він сказав:

— Слава богу, що ми здибались. До вас хотіли ще передучора ніччю вислати депешу, але що не знали докладно, чи застане вона вас ще в Д., чи не поїдете ви і до Б., залишили це й вижидають вашого повороту, не телеграфувавши.

— Чи сталося що? — опитав я, занепокоєний словами й поважною міною доброго панка. — Хто хотів вислати депешу до мене? — І перед моєю уявою станула нараз моя мати, а за нею Маяя. — Може, занедужала моя мати? — спитав я.

— Так і ні, — відповів панок вдержливо. — Зрештою, — додав, — я розкажу все. У вас, добродію, вдома горіло, але — (додав з поспіхом) — не хвилюйтесь. Тепер там уже все в порядку,

Вражений до глибини сею несподіваною заявою, я поставив нараз кілька питань: "Горіло в нас? Коли, через що?.. А з матір'ю що, здорова?"

Добродій Маріян розказав.

В кілька день по моїм від'їзді прийшло моїй матері на думку розпочати прання.

— Білизна, мовила, прана й переполіскувана у гірській воді, це не то, що в воді міста, а вона хоче вивезти всю білизну сніжнобілу додому...

— Та наїм ще не час додому! — закинув я нетерпеливо. — Але далі, добродію, прошу вас, далі, — нетерпеливився я. — Кажіть, чи вона здорова?

— Не цілком здорова, то-то й є; але слухайте! Білизна пралася справді, — тягнув добродій Маріян спокійно, — і то так, як бажала, щоб на ріці "переполіскувалося". Коли надвечір прачка з слугою не вертали додому, вилізла мати на під, щоб поглянути відти на ріку, що з обома жінками діється, чи не йдуть уже. Так роздивляючися, воїна нараз побачила, що з поду, а радше з вікон літньої кухні, що припирала до її кімнати, садить чорний густий дим, а в кілька хвиль пізніше вже й полум'я. З переляку, що це в неї горить, неначе громом поражена, в першій хвилі не могла з місця й рушитись. Одначе силуючись усе ж таки зійти, і то якмога найскоріше, щоб покликати вдолині о рятунок, вона впала, обезсилена з страху й зворушення, коло дверей на поді, стративши свідомість. Як довго лежала вона там так, не знати докладно. Одначе коли на поклик Наталки й Нестора, що, на щастя, перші побачили в сусідстві (будучи в той час у саді) вогонь, прибула паміч, о котру в першій хвилі було тяжко, бо люди по більшій часті були на роботі, віднайшла її панна Обринська, що прилетіла на місце, — без свідомості, на поді. На щастя, добродію, — додав поважно добродій Маріян, — на щастя. Панна Обринська, переконавшись відразу, що господині вдолині ніде нема, кинулася, інстинктом ведена, вгору і тут її віднайшла. Якби не те, пане Олесь, були б ви її живої, може, й не побачили. Лежала вона з пораненою головою і, як сконстатував прикликаний пізніше лікар, з вивихненою ногою. Тепер знаходиться вона під опікою пані Міллер, моєї жінки, а передусім панни Обринської, що від хвилі, як віднайшла її в такому стані, не відступала більше від неї. Всі вичікують вашого повороту з нетерпеливістю, добродію, бо, — додав панок тепер одверто, — тепер ваша матіїнка дуже хора...

Вислухавши це, я стояв малу хвилину також мов громом побитий. Не сказавши ні слова на цю відомість, я лише чув, як моє лице мов льодом обволіклося і коло серця мов застигло. Моя мати в такій небезпеці! Хора, може, безнадійно!. Я поглянув на годинника, а відтак засунув його мовчки в кишеню.! Була третя по обіді, потяг, що мав мене повезти додому до неї, що лежала ще, може, й досі непритомна й знаходилася між чужими, відходив аж о-пів на п'яту. Значить, мені приходилось перечікувати, мов на вугіллях, ще півтори години. Добродій Маріян зрозумів мене.

— Злагодьте ваш багаж, — сказав щиро, — а опісля приїжджайте до нас у готель, де будемо вас вижидати. А як ні, і я думаю, це буде вам приємніше, вишліть багаж на дворець, а самі зайдіть у пар.к коло кургаузу [65], де я буду з Ірусею вдвох вас вижидати. Там побалакаємо ще про дещо, щоб не денервувались самі довгим вижиданням на потяг.

Я згодився й розпрощався.

Не минуло більше як півгодини, коли я опияився коло добрих знайомих при столі в невеликому гарному парку недалеко кураційного дому. Добродій Маріян віддалився на часок, покликаний несподівано якимсь давнім знайомим, котрий перебував також на курорті, а я й Іруся лишилися самі.

— Я так ждала "а вас, добродію Богдане, — сказала дівчина, звертаючи на мене свої щирі оченята всею щирістю своєї одвертої вдачі, і подала руку. — Хотіла так дуже з

вами поговорити про те нещастя, що скоїлося у вас дома. Як ви змінилися, пане Олесь, цілком зблідли!

— Розповідайте! — попросив я стисненим голосом, стискаючи вдячно дрібну руку молоденької приятельки.

— Все було так страшно... — почала зворушеним голосом. — Днина була така парна, і все було таке розсушене, як почало горіти. Господи боже, пане Олесь! — сказала й нараз притиснула обі долоні до лиця, мов віддаляючись тим рухом від страшної картини, що, покликана уявою, станула перед її очима. — Страшне було це все, а ще до того перед вечором! Ви побачите, як вернете, руїну. Один господарський будинок пішов цілком, а...

— А... помешкання також? — спитав я, здержуючи віддих.

— Ні. Лиш дах з одної сторони, котру, як казали мені, якраз замешкувала ваша мати. Дах запалився й завалився. Господи боже, неначе під небеса, так пнулося полум'я рівно вгору. О-о-о! Я все бачила, пане Олесь, усе, — впевняла нервово раз по раз, і в її голосі зачувся здавлюваний плач, — хоч мама туди не пускала. Вона страшно боялася за мене, і щоб вогонь яе перенісся й до нашого дому, хоч вітру не було помітно. Але я не видержала, втекла від матері. Наталка боролась там і доктор Нестор. Наталка помагала при гашенні, мов мужчина, тягнула й подавала воду... а Нестор... — додала й на хвилинку мов здержалася. — Доктор Нестор рятував за кількох людей. О, коли б ви були бачили, як він там працював, наче купався в власному поті, він командував, поки вогнева сторожа над'їхала, аж захрип, ба ще й опісля. Мені здається... це й пірвало Наталку за собою... що вона, та елегантська пані... не зважала ні на сукню... що тут і там здерлась, зачіплюючись... ні на фризuru, що змокла теліпалась остаточно одною довгою косою по плечах, надаючи їй чудний вигляд. Одним словом, усе робила, робила німо, під впливом Несторових приказів.

— Щирий дорогий мій хлопець! — вирвалося мені з зворушенням з уст.

— Правда? — спитало мене молоде дівчатко одверто, виявляючи тим одним словом своє нутро.

— Правда, — відповів я й стиснув її руку.

— Я не казала. Але Наталка... ви знаєте... — додала вона пониженням голосом і зморщила похмуро брови. — Вона все любить з ним гризтися й інших понад нього ставити; особливо фізична сила імponує їй. Я її не розумію. Але мені все здається, що він колись, як каже мама, стане високо, і тоді вона понизиться. Коли б він лише під час цієї катастрофи не простудився й не перемучився. Мама каже: він "мімоза", — звернула нараз на інший шлях.

— Господь знає, — відповів я. — Часто-густо потягає одне нещастя й друге за собою. Але... може й ні, — додав я. — Мій хлопець твердий і відпорний. Взагалі Обринські не піддаються так легко чужим властям. Знаючи Нестора наскрізь, я переконаний, що серед гамору, крику, страху й нещастя він один не стратив там ані на хвилинку рівноваги духу й стояв на місці, де вимагала конечність, мов мур. Але мати моя? — спитав я нараз і схилився до молоді дівчини, що прислухувалася посліднім

словам моїм з поширеними очима, мов завіщанню якому. — Оповідайте мені про мою матір.

— Вашу матір відшукала панна Маня, бо про неї в першій хвилині нещастя ніхто не погадав. Мов той птах прилетіла, дізнавшись, що це у вас горить, на місце й кинулася між товпу цікавих і рятуючих відшукувати передусім її. Кликкала, шукала, приказувала й другим шукати її, але ніхто не знав, де вона поділася і чи взагалі була дома. Лиш коли вона сама, перелетівши в найбільшій небезпеці всю хату, над котрою з одної сторони горів уже дах, і не знайшовши її, побачила двері від поду відчинені, блиснула їй гадка, що вона може туди пішла дещо рятувати там. І не надумуючися ні хвилину, вона погнала вгору, не зважаючи, що дах уже горів. І яке щастя, пане Олесь, що туди пішла. Велике, несказанне щастя. Кілька хвиль пізніше... — додала, віддихаючи глибоко, — як знесено матір удолину, саме то тій стороні, де силувалася вона знести її сама вдолину, заломився з страшенним лоскотом дах.

Я зітхнув і заслони́в на хвильку рукою очі. Коли б це справді було так сталося, Ірино... Коли б справді був дах над ними заломився!

Молоде дівчатко своїм жіночим інстинктом мене зрозуміло.

— Це було б страшне, пане Олесь, — прошептало, перелякане, й стягнуло лагідним рухом мою руку з очей. — Це було б страшне, пане Олесь. Але воно не сталося. Завдяки притомності й силі Маниної, воно не сталося, успокойтесь. Вашу матір знесла Маня з якимсь чоловіком, що побіг ще своєчасно на її поклик, вдолину, і її залишили в найбезпечнішому місці. Годину-дві по тім був вогонь зовсім погашений, і люди порозходилися. Залишився лиш вартівник, на часок ще Нестор, Маня й пані Міллер, котра забрала вашу матір в затишну лісничівку до себе, де перебуває й досі. І настав спокій. Бідна паяна Маня, вона також ушкоджена. Якось злітаючи, надпалена дахівка вдарила її в чоло над лівою бров'ю. Вона, мабуть, і досі ходить з зав'язкою кругом чола, хоч, може, їй уже добре, — додала, коли я при її посліднім реченні зморщив брови. — Лікар взяв і її під овій спеціальний догляд і наказав яких вісім день носити зав'язку кругом голови над очима. Від'їжджаючи передучора надвечір, я відвідала її на хвильку. Вона вийшла з кімнати хорої безшелесне й, прикладаючи пальці до вуст, наказувала тишину.

"Хора спить... — прошептала до мене. — Сон для неї є тепер чистою благодаттю. Страшна подія плутається їй заодно в уяві і тим викликає погіршення стану".

"А ви, панно Манусю?" опитала я її.

"Мені нічого. Не журися. Скоро пан Олесь верне, я буду лічитися. Мені не грозить небезпека, але тут... — додала й указала рукою на кімнату хорої, — тут треба сумлінного догляду й щонайменше ще десять-чотирнадцять день. Однак своє місце я відступлю лиш йому". Але я Мані не вірю, пане Олесь... — оповідало дівчатко поважно. — Вона сама мусить більше терпіти, як показує. Ціла її постать і вигляд свідчили мені про те. Не менше велика блідість, втома її лиця й хід. Сама дуже змарніла за ці кілька день, неначе перебула тяжку хворобу. Я аж перелякалася її, така поважна видалася мені. Ходить так поволі, що й сукні не чуєш, як волочиться за нею. Я не можу собі

порадити, але мені все здається, що й вона вогнем ушкоджена та затаює це. Зрештою, побачите самі.

Я не відповів,

Сильні внутрішні почування мої до матері й сеї дівчини, що, я відчував це, становила мою долю, піднялись таким вихром з дна моєї душі, що не дозволяли мені тепер хоч би й на хвилину відчинити уста на яке-небудь слово. Я усміхнувся гірко. Дивна гра долі! На тім самім місці, звідки гнала колись моя мати малого Нестора за те, що переліз через білі штахети, щоб показати мені свій перший нотес, одержаний в дарунку від своєї сестри, — рятував він від пожежі її хату. А вона, та дівчина, з голівкою, колись повною мрій та ідеалів, ненавиджена й майже переслідувана нею, щоб відвернути її від свого сина, — вирвала її від смерті з нараженням власного життя й сторожила над смертельно хорою.

Хто це викликав? Чия рука? Діяла тут яка невидима потуга? И усе те під час моєї неprisутності, щоб кинути вже цілком мужика до ніг аристократки!

Як їй віддячитись? Чи годен я це взагалі? Або хоч би й вона, мати моя! З готовістю й щирістю обібрала службу сестри милосердя коло хорої неприятельки, будучи сама ушкоджена! О, хто б не знав тої дівчини, якою бувала, коли хотіла раз щось постановлене перевести. Нікому не хотіла відступити місця при хорій, лиш мені одному. Вона знала і мала слухність. Крім мене одного, не любив ніхто по правді ту неприступну жінку, котрої любов здобулася так тяжко? Чудна дівоча душа! Чудна психологія. Жодна просьба з моєї сторони, жодні натяки на мою прихильність до неї не годні були наклонити її вступити в мою хату на довше, як на обчислені хвилинок; між тим коли тут у нещасті оце пожертвування себе всею істотою. Хто її міг зглибити? Я опустил голову на руку, заслонив очі рукою, як недавно, і мовчав.

— Пане Олесь!

— Чую, панно Ірусю! — обізвався я й поглянув на неї, усміхаючися насилу.

— Чи я вам споминала, що ваша мати не лежить у своїй хаті, лише в лісничівці в пані Міллер? Ще під час пожежі відвезли її туди, і там вона лежить. Лікар казав, що це дуже добре, що її в такий тихий закуток затранопортували, бо лиш великий зовнішній і внутрішній спокій приведе її найборше до здоров'я.

— Котрий лікар лічить її? — спитав я.

— Доктор З. Роттер, — відповіло дівчатко. — Він прецінь найліпший лікар в К., кажуть. Наталці він дуже припадає до вподоби. Вона каже, що він має вид князя, і що се мужчина.

— Справді, доктор Роттер має щось у своєму вигляді княжого. Він мій товариш ще з гімназії, чесний і поважний мужчина. Я дуже рад, що саме він опинився коло моєї бідної Матері,

— Він казав, що звихнення йоги в неї не дуже небезпечне. Більше побоюється, щоб до 8 день стан нервів не погіршився. Через те й наказував найбільший супокій і хвалив собі лісничівку з сторожами-соснами, і окруження в пані Міллер. Ваша мати лежить в покою між кімнатами пані Міллер і покоем "цвітів", до котрого притикає покій панни

Мані, а далі й її брата. Ви знаєте ті кімнати. Їй там добре, пане Олесь, — впевняла мене молода дівчина щиро. — Це, як кажу, сам доктор Роттер казав, що дуже добре. Він все з Манею конферує [66], бо пані Міллер більше зайнята кухнею. Доктор Роттер і панну Маню лічить. Дуже якийсь добрий чоловік. Пані Міллер каже, що шкода лише, що не жениться... Але... що вам, пане Олесь? Ви так чоло зморщили!

— Я не знаю, панно Ірυσю... Не здаю собі з того справи й слухаю ваші слова. Мені вже час їхати на дворець, — додав я нараз здавленим голосом і з тими словами доглянув на годинника. Я не міг довше над собою панувати. Я потребував самоти або їзди. Шаленої, невздержаної їзди, щоб почування, що володіли мною, не розсадили мені груди.

— Вже? — сказало дівчатко й поглянуло з жалем на мене.

— Вже, — відповів я майже дрижачим з якогось несформованого несупокою й остраху голосом. — Я б рад перелетіти через усі ті гори й ліси, що мене відділяють від моєї хати й від них. Ви зрозумієте мене!

— О, ще й як, — відповіла вона й подала руку. — Їдьте здорові, пане Олесь. А там поздоровте Манусю... Вона буде вас також дуже вижидати. Скажіть там від мене всім, що за три дні побачимося.

— За три дні! — почувся нараз за моїми плечима голос добродія Маріяна, що надійшов з противної сторони цілком задиханий, щоб мене не втратити.

Однаке я, не задержуючися довше, попрощався.

* * *

Лист пані Міллер до сестрії Мані Обрияської замужньої Оксани Е. з року 188 *:

"Дорога Оксавко!

На твоє спеціальне жадання пишу тобі дальше. Около одинадцятої години вночі лляв дощ, мов через хмаролом. Надворі панувала така темінь, що годі було предмети розрізнити. Дерев в саду і сосни, що виростали тут і там коло хати, шуміли так сильно, похитувані вітром, що з спокійної хати було лячно визирнути, Коло моїх скляних огородових дверей виростають кущі рож і бозу, і сеї ночі, обливані надмірним дощем і похилювані вітром, угинались, притискаючися до стіни, мов сироти. От сеї-то ночі вернув добродій Олесь з Д. додому. Та не до своєї хати поїхав він, а просто сюди до мене, до своєї матері, зайшов він.

У низькій, але обширній кімнаті хорої пані Олесь панувала глибока тишина й півсвітло. Сама вона лежала і, дрімаючи, вижидала неспокійно, як кожного дня, свого сина. Від часу до часу, як вітер змагався надворі, бив дощем, мов невидимого рукою, до вікон, вона вздригалася неспокійно, отвирала лякливо очі й питала, чи нема його, хто коло неї пересиджує й котрий там час. Коло її постелі в ногах сиділа в поручевім кріслі Маня. Опустивши обв'язану над чолом голову на спинку фотелю, сиділа і, сторожачій на відміну зо мною за хорою, чи та не впадає в поновну гарячку, віддавалася бог зна яким думкам. Це була саме п'ята ніч, що ми обі, а радше більше вона, сторожили над хорою. Сильне потрясення нервів виступало так грізно у старої дами, що лікар побоювався, щоб з того не виникла яка поважніша хвороба нервів. Лише

сон, успокоєння надмірно потрясених нервів і усунення сильної гарячки, що лиш на недовгий час опускала хору, могли її до давнього стану привести. Біль унаслідок вивихнення ноги, як і ушкодження на голові й тілі, які понесла хора, падаючи безпритомно, засудили звичайно енергічну й рухливу жінку на кількатижнєве лежання.

Неприсутність улюбленого сина-одинака, як і свідомість, що знаходиться в хаті людей, нею досі ігнорованих, змагали хоробу ще більше. Бували години, особливо під ніч, коли вона в гарячці не пізнавала осіб, що її окружали.

Коло одинадцятої вночі, коли ми от так, майже не рухаючись, коло хорої сиділи, поглядаючи від часу до часу в вікно, звідки біла темінь і чулось лише гудіння вітру, шум дерев і хлипання зливи, переривані блискавками й громом, зачувся нараз живий туркіт брички, що коло нашої хати, недалеко вікон притикаючої кімнати цвітів, котрої двері стояли відчинені, задержалася. Хора, що, як здавалося, знаходилася в півсні, видко не спала, рівно нам прислухалася до найменшого шелесту знадвору, піднялася тепер гарячкове в постелі й сіла. Витріщивши очі на мене, промовила одне слово:

"Приїхав".

Маня, мов наелектризована її рухом і тим словом, а може почасти й задержанням возу, звернулася в тій хвилі неначе без свідомості очима до мене. Я її зрозуміла.

Мала хвилина напруженого мовчання настала.

"Обринська... погляньте!.." обізвалася тут же хора захриплим, твердим якимсь голосом і, вхопивши мене судорожно обома руками, ждала. Перелякана дівчина встала й підійшла до одного з вікон. Хоч і як тиснув вітер знадвору, вона все ж таки відхилила одну половину вікна й вихилилася надвір.

"Це ви, пане Олесь?" клякнула доволі чутно в темну ніч між хлипання дощу й черев хвилину ждала.

"Я!"

"Я!" Воно добилося аж до нас, до хорої, що в найбільшій напруженні, з широко створеними очима, дивилася і, мов не тямлячися, повторяла: "він, він"...

Я вже не слухала її. Слава богу, буде зараз тут. Я поглянула на дівчину. Бліда, як смерть, вона зблизилася, майже хитаючись, до мене й шепнула: "Ви запишіться, я підую". Я кивнула головою, і вона відвернулася. Ледве що двері від сусіднього, а радше покою цвітів за нею зачинилися, коли за недовгий час увійшов і він.

Оксано! Я знала, що він свою матір обожав, що жив чи не більше для неї, як для себе. Знала, що вона за ним, одніською своєю дитиною, пропадала, але що в тій жорстокій, мов камінь твердій жінці була така сила любові, я не сподівалася. Він, неначе не бачачи нікого в хаті, йшов мов загіпнотизований просто до неї. Пішов і тут же над нею схилився: "Мамо!" Вона не відповіла. Вхопила його за шию, з її груді виривалось щось, мов плач, мов сміх, а далі й замовкла, і лиш її груди, мов приважена тягарем, дихала важко. Через хвилину найсильнішого напруження вона нараз, мов тратячи відразу всю досі виказану силу, зімліла в його обіймах і подалася цілим тілом безвладно взад. Лице її побіліло, і вона не обзивалася. "Мамо!" кликнув півголосом

удруге і цим разом тоном, що відкрив мені цілу шкалу найтрагічніших почувань сеї одної хвилини; всю тривогу люблячої душі, що в одній хвилі відчуває радість і тут же й жах...

"Вона гине, пані Міллер!" вирвалося стогоном з його грудей, і він поглянув на мене поглядом, якого не забуду до кінця життя свого.

"Ні, пане Олесь, ні! — успокоювала я його насліпо, а сама з зворушення аж дрижала. — Вона умліла, втомилася, вижидаючи вас днями й чи не кожної хвилі аж до сеї послідньої. Успокойтесь. Вона мусить прийти до свідомості, це лише радість побачення звалила її".

І справді. По недовгім часі, в якому поступали ми з нею згідно приказів лікаря, вона почала наново віддихати, а потім отворила очі; побачивши наново сина при собі, вона їх знов замкнула.

"Не кидай мене, Богдане... сину... — прошептала ледве чутно. — Не кидай!"

"Ніколи, мамо, до іпосліднього віддиху не покину!" відповів він з зворушення аж стисненим голосом і схилювся нараз низько над нею, майже приліг лицем коло її голови. Так кілька довгих поважних хвилин, мов любовного впевнення без слова... або також сповіді... душі... душі...

Мене обняло холодом.

Чи плакав він, цей сильний мужчина?

Не знаю.

Соромився, може, своїх сліз, що втиснулись йому в цій хвилі в очі? Я не знаю, я відвернулася, здержуючися сама від сліз, відітзонувши глибоко, і раз на все зрозуміла оцього мужчину. Оцій матері, що була в своїй егоїстичній любові тверда й недоступна, мов скала, проти інших почувань, а разом з тим відчувала всі ступені материнської любові до свого сина, не годен був він опертися, так само й її бажанням дотично своєї особи, та поступати по своїй волі, не зломивши її або себе...

Приглядаючися йому от так кілька хвилин, я врешті встала й віддалилася безшелесне кілька кроків до дверей, щоб заглянути за Манею, коли оце він підняв голову і звернув своє гарне мужеське лице до мене.

"Залишіть, пані, — попросив шепотом, простягаючи руку за мною. — Вона, може, успокоївшись, засне, й тоді я займу на всю ніч ваше місце". І сказавши це, він всунув мовчки руку під подушку хорої і, схилювшись боком над нею, мов над малою дитиною, неначе самою силою присутності своєї істоти усипляв її без руху. Коли я дала йому жестом знак, що зараз знов верну, він притакнув головою, а я подалася до сусідньої т. зв. цвітної кімнати. Що Маня там робила? Лягла до супочинку? Ждала мого поклику, як щоночі, коли ми мінялися коло хорої? Я не знала.

"Пані Міллер!"

Я оглянулася.

Він звернув голову за мною й спитав півголосом:

"Чи панна Обринська є де тут? Мені здається, це був її голос, що питав мене з вікна, чи я це прийхав".

"Так. Вона тут. Вона відійшла в оцю кімнату, — сказала я і вказала на двері, при котрих уже опинилася. — Я саме йду поглянути за нею".

Він, як перше, притакнув головою й звернувся до хорої. Я вийшла. Мимоволі полетів мій погляд до софи, де іноді опочивала, вижидаючи поклику або спочиваючи.

Одначе ні.

Цим разом вона стояла коло вікна, заложеного з долівки високими цвітами, і дивилася в темінь густої ночі. Надворі вітер притихав, а дощ лляв спокійнішим темпом. Мабуть, охолоджувала розгарячене чоло коло шиби, бо зав'язка, що обдавала білим перснем її голову, була трохи підсунена з-понад брів вгору, і широкий шрам, що показався незагоєний коло виска, був виставлений на холод.

"Ти не пішла до твого покою?" опитала я.

"Ні. Чи ви того сподівалися?" опитала.

"Так і ні, — відповіла я. — Я сама не годна б заснути, хоч би й могла вже відійти від хорої. Він хоче сам сторожити коло неї, хоча його годі самого з нею оставляти".

"А він... як взагалі?" вихопилось з її вуст несміливо.

"Зворушений до крайності".

"Чого ж? Вона ж жива", відказала півголосом.

"То-то й є. Раз тому, що найшов її живою, а по-друге... що бачить її все-таки ще тяжко хорою".

"Казав що?"

"Майже нічого; віддається їй всею душею. Маню! — додала я, побачивши на її блідім лиці мав проблеск якоїсь радості. І це перший раз від часу послідніх поважних подій. — Він любить несказанно ту свою матір. Вона виповняє його життя. Я розумію їх обох, їх не розіб'є жодна сила..."

Дівчина не відповіла, подалася безшелесне від мене трохи взад, мов прагнула зіллятися з тінню, що походила від високих фікусів, пальм і густих блющів, що простягались над скляними дверима, що вели до саду, і відвернулася від мене.

"Чи залишимо його коло матері самого?" спитала я

"Ні. Як же ж це можна? — відказала вона сухо. — Він же не обзнайомлений з інструкціями лікаря. До того, змучений подорожжю. Ночі гірші в хорої, як дні. Особливо сеї ночі, коли треба над нею уважніше сторожити, в котрої радісне зворушення могло б так само викликати погіршення стану, як і неспокій. Щодо мене, — додала, — то я буду й сеї ночі на своєму звичайному місці. Маю надію, що відтепер буде стан хорої скоро поліпшуватися, хоча доктор Роттер впевняв мене нині зрання, що недуга досягає кризи".

"Погано", відповіла я й приступила й собі до вікна, щоб поглянути в темну ніч, звідки заодно доносилося хлипання дощу.

Так стояла я довший час, не обзиваючися до дівчини, котра тимчасом сіла коло столу, а голову опустила на охрест зложені на столі руки, звертаючися мимоволі профілем до мене. Очевидно, змучена й зворушена, не мала охоти розмовляти, а коли Нестор заглянув з своєї кімнати до неї, запитуючи, чи вона не загляне до нього, вона

сказала, що не прийде, хіба аж хора усне, що настає звичайно аж надранком, а тоді він і так буде спати. Він віддалився, зрадівши звісткою, що Богдан уже приїхав і був коло матері, і, попрохавши ще сестру не засиджуватися надто допізна, відійшов.

Ми залишилися знов самі.

Я, не хотівши ще переривати тишину в кімнаті хорої, сіла в фотель у теміні коло листових цвітів, а Маня, мов та квітка зложившись у себе, з опущеною на руки головою на столі, сиділа неповоротно. В кімнаті ставало тихо й тихіше, лиш хлипання дощу й обережне тікання великого стінного годинника переривали тишину.

Із звисаючої лампи, опленої зеленою ажуровою заслоною, розходилося ніжне, лагідне світло. Так минуло доброї півгодини. Я вже хотіла піднятися й вернути до хорої, при котрій виживав мене, може, її син, коли оце саме в тій хвилі піднялася Маня з свого місця, поправила білу зав'язку над очима і, мов зачувши нараз рух у кімнаті хорої, підняла голову й заслухалася напружено. Шелесту не було жодного чути, але зате роздалося до наших дверей ледве помітне стукання.

Мов електричним ударом діткнена, жахнулася Маня й попросила увійти. Я не рухалася зі свого заслоного місця. В слідуєчій хвилі створилися повільно двері й увійшов Олесь.

"Добрий вечір", сказав зворушеним, півголосним звуком, простягаючи до дівчини обі руки, і приступив до неї ближче.

"Добрий вечір! — відповіла так само. — Слава богу, що вернулися. Бідна ваша мати..." почала говорити.

"Терпіла подвійно", докінчив він.

"Так, — тягнула вона далі. — Раз через саму страшну подію, про котру ви, очевидно, чули, а по-друге — через вашу неприсутність. Відтепер буде її стан уже, певно, поліпшатися". І сказавши це, вмовкла.

"І я тої гадки, — сказав він, — хоч її стан тривожить мене. Але ви, ви... — додав він здавленим голосом, мов здержував якийсь вибух чуття в грудях, — ви... як я вам віддячуся?!"

Вона махнула рукою.

"Це раз, Маню... А по-друге, ви, певно, жалуете гірко, що вибігли з хати на місце нещастя й попали в хвилю, що потягла від вас тяжкі вчинки, вас самих не пощадила".

"Гадаєте?" спитала й звернула до нього своє бліде лице, з котрого засіяло тепер двоє прегарних, внутрішньою радістю просвітлених очей.

"Я в тому переконаний, — відповів він. — Ніхто не бере на себе тягара чи жертви, котра получена з небезпекою власного життя".

Вона всміхнулася змучено.

"Що ж... — відповіла, — чи мала я в хвилі найбільшої небезпеки віддаватися розвазі про наслідки свого вчинку, котрий вимагав якнайскорішого рішення? Ви знаєте, — додала з тим самим усміхом, — Обринські не були ніколи добрими математиками!"

"Добрими математиками", панно Маню, — повторив він гірко. — Неначеб хвиля, як та, про котру споминаєте, могла що інше з собою принести, як нещастя й горе. І вас

вона також не пощадила, пересвідчуюся... — додав й указав рукою на її обв'язку. — А могла для вас скінчитися трагічніше. Маню! — додав і заслонив на хвилину рукою очі. — Ви великі в своїх почуваннях і вчинках, але в своїй консеквенції легкодушні до розпуки. Ви могли разом з моєю матір'ю свій крок оплатити життям. Ви — молода людина, а моя мати — вам чужа. Чи ви взагалі є того свідомі, що для мене вчинили? І як віддячуся вам? Ваш вчинок мене пориває й потрясає, ви..."

Вона, як перше, перервала йому.

"Що ж, чи повторити вам ще раз, що Обринські без талану до математики й фаталісти? Що... поповнивши раз легкодушність, мусили її або направляти, або за неї відпокутувати. І я, — додала з чудним усміхом, — уже за свою похибку спокутувала".

І сказавши це, скинула з гарним, повним свободи рухом обв'язку з чола й кинула її на стіл. Яка гарна була в тій хвилі, яка шляхетна!

"Маню!"

"Так, пане Олесь. Лишається мені ще мій вчинок направити. Коли, як і що, я поки що не знаю. Коли надплине хвилина, я їй віддамся й направляю. Чи добре так? — З тим запитанням вода підступила до нього й заглянула йому в очі. — Більше тим не журіться, пане Олесь... Я..." додала й нараз урвала. Сильне зворушення, котре, очевидно, перед ним укривала, надмірна фізична втома й безсонність кількох ночей взяли верх над нею, і вона, всміхаючись сонним якимось усміхом, захиталася. Він піддержав її.

"Маню, ви хворі!" кликнув.

Але вона не піддавалася. Освободившись з його рук, стала, як перше. Вхопивши заразом поруччя крісла, говорила далі:

"Це пусте, пане Олесь. Так мені вже кілька разів лучалося й миналося. І якби власне не та моя "легкодушність", когра всіх умірковайих, не виключивши й доктора Роттера, лякає, я б на прикази доктора Роттера лежала вже давно в постелі й ослабла дальше; між тим коли мій вами й ним засуджуваний імпульс до легкодушності держить мене й досі на ногах... Але ви простіть, — тягнула майже гарячкове дальше, неначеб не мала вже з ним більше говорити, звертаючи на нього свої в цій хвилі надмірно блискучі очі, — що я зроблю вам ще дещо противне. Пані Міллер казала мені, що ви хочете вже сеї ночі самі сторожити коло хорої, а з цього не може нічого бути".

Він зчудувався.

"Як, — спитав, — не може бути? Моє місце віднині коло неї. Я вже досить приймав жертв, досить надуживав ваші й пані Міллер сили й доброту. Зрозумійте, що віднині це не сміє більше бути. А про те, до якої степені я став вашим довжником, ви, мабуть, досі й не подумали?"

"Ви мене зле зрозуміли, — обізвалася тут дівчина спокійно. — Зле зрозуміли мої слова. Обтяжувати вас обов'язками, себто впроваджувати в положення довжника проти нас, ніхто з нас не задумує. Але коли застановитесь хвилину над моїми словами спокійно, зрозумієте мене також. Стан хорої, як поясняв мені нині доктор Роттер, змагається чи не до кризи, хора вимагає найбільшого догляду й уваги в хвилях, котрі

своїми об'явами в хорої вам ще незнакомі. Самі з нею, без нашої, т. є. моєї або пані Міллер помочі, ви не впораєтесь. Позвольте, щоб ще два-три дні ми були вам коло вашої хорої помічні, котру, я признаюсь, сама вже ваша присутність буде лікувати. Як її стан поліпшиться, поступайте, як самі хочете, і ми не будемо втручатися".

"З того не буде нічого, — відповів він рішуче. — Сили пані Міллер, крім ще цієї одної ночі, я не буду довше надуживати. А вашої вже й стільки ні. Ви самі хорі, обезсилені, як щойно я пересвідчився. А я б мав вас ще й далше займати? Який там мужик, егоїст і бог зна що інше, я видаюся в ваших очах, однак визискувачем слабших я ніколи не був. А по-друге, панно Маню, — сказав він, і його погляд задержався з неописаною ніжністю на ній, — чи ви гадаєте, що я прийняв свою матір з ваших рук, що вирвали її з самої пропасті смерті, на те, щоб другою пхнути вас за те в недугу? Ні, Маню! Хоч і як дорожу я життям моєї матері, рад би їй самого неба прихилити, але тут і в тім разі я зрікаюсь вашої помочі, не годен її приймати. Телеграфічне покличу я завтра з Ч. служебницю і з її поміччю й доктора Роттера, що, на щастя, є моїм щирим другом, я маю надію, що вирву її з хороби".

"Спробуйте це!... — okazala дівчина понуро, — коли хочете зворушити хору наново. Самою вже появою сестри-служебниці, котра не раз звижається хорим безвинно вістуном смерті, вона може впасти в стан погіршення. А я якраз цьому хотіла запобігти, перебираючи місце коло хорої, покій стане її стан відрадніший. Однак буду мусила від того відступити. Ваші права перші, мої припадкові".

По його лиці перебігло мов проміння.

"Ви боретесь хоробро, панно Маню, — сказав він і приступив до неї ближче. — І якби не те, що саме ви були тією, що видерли матір від смерті, я прийняв би вашу поміч з найбільшою вдячністю... Але так, як є стан речей і стан вашого здоров'я, я цього під жодною умовою не можу вчинити... Не журіться... — додав тепло і взяв її звисаючу руку між свої долоні. — Змогла сама одна дівоча сила вирвати її з самої найгіршої пропасті, то чей же найдеться і в мене сила допровадити її благородне діло до кінця".

"Робіть, як хочете! — обізвалася вона майже розпучливо. — Доктор Роттер скаже вам те саме. Оскільки я його погляди про хоробу вашої матері знаю, не згодиться він з вашою постановою ніколи".

"Доктор Роттер? — спитав він зчудовано й усміхнувся болюче. — Чи за цей короткий час пізнали ви вже так добре його погляди, що впевняєте про це так твердо?" спитав він і, сказавши це, спинив свої очі вигребущо на її блідім лиці.

Вона видержала його погляд.

"Ми надто часто зносилися в останнім часі коло хорої, щоб не могла я предсказати його думку дотично хорої".

Добродій Олесь відвернувся.

"Ви є також його пацієнткою? — сказав нараз. — Чи не так? Червоний шрам на вашім чолі свідчить, що й не так скоро перестанете нею бути. Але, — додав, — щоб дійти до кінця про порушену між нами справу, то я буду вас просити підчинитися цим разом моему бажанню, хоч би воно мало навіть вас і боліти. Будьте добрі, — закінчив

речення лагідніше, побачивши, що дівчина хапається немов судорожно наново за крісло, — і йдїть на опочинок. Воно вже й так доходить до півночі. Завтра будемо, може, про це далі говорити".

"Як доктор Роттер прийде..." сказала вона ледве чутно і звернулася до своїх дверей.

"Як доктор Роттер прийде, — відповів він і, вимовляючи ім'я лікаря, так сильно зморщив чоло, мов вимовляв ім'я найтяжчого ворога свого, а не доброго й щирого приятеля. — Як доктор Роттер прийде..."

Відтак сталося, як бажав. Я вхвонзулася незаметно через скляні двері, обійшовши діад, й вернула в кімнату хорої, котра спала сильним сном. За недовгу хвилюк вернувся й він. На годинку уступила я йому на його бажання своє місце, пояснюючи, як має в деяких хвилях з хорою поступати. Але він просив припочити довше, бо як упевнив мене, годен сам і до рання пересидіти, — що я і вчинила. На щастя, перейшла ніч доволі щасливо, — і він мене не покликуював. Хора була спокійніша, як ми сподівалися, а я, скріпившись довшим сном, змогла оце все моє оповідання обширно і в подробицях описати. Другий раз знов, а до того часу поздоровляє тебе щиро твоя А. Міллер".

* * *

(Два дні пізніше).

"Оксанко!

Доктор Роттер був і, по огляненню хорої, в котрої почалася мимо двох спокійних ночей сильна гарячка наново, супротивився намірові добродія Олеся покликати сестру-служебницю з Ч., що могла б йому бути в догляданні матері помічною, й увільнити Маню й мене від утяжливих, хоч і добровільно на себе прийнятих обов'язків — гостро й рішуче.

"Панна Обринська, — поясняв доктор Роттер, — доглядала хору з першої хвилини нещастя, як лиш прийшла вона до свідомості. Хора вже звикла до неї, пані Міллер і мене, і тепер, коли хороба доходить до кризи, вимагає найбільшого догляду й посвячення, усувати від неї знайомі лиця й брати чужі було б для неї не лише получене з небезпекою, але могло б навіть і продовжити хоробу. Я сам, — додав він, обіймаючи при тих словах теплим поглядом дівчину, що сиділа мовчки в своїй кімнаті, де саме відбувалася конференція, сперши голову на руки, не мішаючися в розмову, — був би перший, що увільнив би панну Обринську від цього чину, не застановляючись над тим ні на хвилинку, наколи б саме не грізний стан хорої, що, як кажу, вимагає саме тепер ще хоч кількадевнього посвячення з її й пані Міллер сторони.

"Бідна панно Маню! — додав, звертаючися до неї. — Ви самі ще реконвалесцентка, а мимо того ваші надужиті сили мусять це ще недовгий час видержати. Чи зможеіе нам ще посвятити зо дві-три ночі? Лиш три, — повторив лагідно, неначе доторкався якогось болючого місця в її душі. — Я маю певну надію, що як не наступить поновне сильніше зворушення хорої, по упливі того часу її стан піде рішуче до ліпшого"

"Я радо сповню ваше бажання, пане докторе, — відповіла дівчина, звертаючи вповні своє лице до нього. — А коли б не опозиція добродія Олеся, котрий супротивлявся моїй присутності зараз першого вечора, коли приїхав, ця справа не була

б навіть прийшла до дискусії, однак..." і урвала.

"Супротивляючися тому, я мав передусім ваш власний стан на оці, — обізвався поважно добродій Олесь, — і лиш у другій точці входили мої власні, вам відомі причини до сеї справи Чи відчуваєте себе справді настільки сильні, щоб обняти наново покинене місце коло моєї матері?" Останні слова були проведені хмарним, майже понурим поглядом до дівчини, мов за дим крилося бажання, щоб дала вона противну відповідь.

"Так, — відповіла вона просто. — Я до вашої матері привикла, а остаточно я хочу це"

"Хочете?" спитав зчудований доктор Роттер.

"Так, пане докторе, — повторила дівчина. — Чи в тім щось дивного?"

"Ні, своїм питанням я лиш хотів довідатися, чи ви певні, що сила вашої волі не спроневірється вам".

Замість відповіді вона всміхнулася й не обізвалася.

"Панна Обринська переб'є головою й мур, — пояснив добродій Олесь докторові, — однаково, чи голова розіб'ється від того, чи ні! Це в Обринських значить — "свобода волі".

Тепер і доктоїр Роттер усміхнувся.

Оксанко! Ти повинна була бачити в тій хвилі тих обох 'мужчин. Одного — з захмареним чолом і поглядом, що узнавав авторитет у даному разі другого лиш з найглибшим внутрішнім опором, і другого — з очима, зверненими на дівчину, повними блиску й захвату. Оба не виглядали в цій хвилі як добрі приятелі, товариші.

"Цєї ночі буду вам уже помічна, пане Олесь", звернулася Маня до нього, ігноруючи цілком його хмарний настрій. І неначе приготовляючися вже до свого обов'язку, вона піднялася з крісла.

"Дякую вам! — обізвався тут доктор Роттер, простягаючи до неї руку. — Я знав, що мій щирий асистент не відтягне в послідній хвилі своєї помічної руки від мене, що рад би і з своєї сторони поставити шановану ним хору якнайскоріше на ноги. — І звертаючися востаннє до добродія Олеся, що стояв мовчки коло мене, подав йому ще деякі вказівки про нові, хорій записані заспокоюючі медикаменти, вклонився й поставив уже руку на клямку дверей. — Ов! — кликнув нараз і задержався, мов пригадав щось. І з тим, сягнувши рукою у внутрішню грудну кишеню, витягнув звідти щось невелике, в тонкий папір заловите. — Сьогодні зрання, — сказав, — принесла мені моя господиня розцвілу неї бурливої ночі білу рожу, а я не міг... не поділитися з вами, пані Обринська, сею пишною білою квіткою. Вона пізня, — додав, звертаючися неначе вибачливо до товариша, — але самі побачите — препишна. Погляньте!"

І поставивши з тими словами білий цвіток перед Манею на стіл, сам попрощався.

"Відчуваєш, Оксанко, ти дещо за тим?"

Це чудова!.."

Маня розвинула з слабим усміхом шовковий папір, похилилася мовчки цілим обличчям над пишною білою квіткою.

"Чудова, дійсно... одинока! — прошептала й хвилинку мов упивалася рожею. —

Погляньте, пане Олесь... пані Міллер!"

Я взяла квітку в руки, подивляючи її непорочну красу, між тим коли добродій Олесь, неначе підждавши, щоб ця сцена скінчилася якнайскорше, почав нетерпеливо по хаті туди й назад проходжуватися. Налюбувавшись рожею не менше, як дівчина, я заткнула її, не надумуючись довго, дівчині позад уха в звисаючу косу. Побачивши це, добродій Олесь захмарився, як недавно, і задержався в ході.

"Чи не було б краще, пані Міллер, дати панні Обринській хоч на кілька день ще обв'язку на чоло? — обізвався, поглянувши ще завше понуро на оздобу в дівочім волоссі. — Доктор Роттер, очевидно, забув про те спімнути своїй молодшій пацієнтці. Але я, дивлячися на гострий, незагоєний цілком шрам коло її виска, не можу позбутися почуття, що, при найменшій зворушенні або напруженні реконвалесцентки, з нього мусить на чолі витиснутися кров".

"Справді, це не пошкодило б", відповіла я спокійно і, відшукавши обв'язку, я сповнила його бажання, обв'язуючи нею чоло дівчини наново.

"Моя рожа!" кликнула тут Маня з жалем, кинувшись тривожно за своєю квіткою, що, порушена незручно моєю рукою при обв'язуванні чола, скотилася саме в тій хвили по її рамелі на долівку.

"Вона тут... їй нічого не сталося", сказав Олесь сумно і, піднявши квітку з долу, подав її назад дівчині.

"Вона така чудова й перебула бурю!" закинула Маня й похилилася наново над нею.

Пан Олесь не сказав більше нічого, але замість того поглянув на годинник і заявив мені, що мусить віддалитись конче на часок до свого помешкання, бо має там умовлятися з деякими висланими йому робітниками, що рішили відреставрувати його ушкоджений дім. Взагалі, він буде мусив відтепер частіше віддалятися надглядати за робітниками ще й сам, бо рад би матір якнайскорше перевести до свого дому, що мусить статися перед закінченням його відпустки. В разі, — додав, не звертаючи на дівчину уваги, — коли матері було б чого під час його відсутності потрібно, то він просить мене його заступити.

Гу! Який це мужик, Оксано, цілий той Олесь, та ще й ревнивий, und das soil ein "Vollblutmensch aus einem GuB" sein? [67] Як це скінчиться?

Твоя А. Міллер".

* * *

(По довším часі).

Я дуже давно не писав нічого й оце кидаю лиш наборзі. Будучи з нею тепер коло матері так часто в якихось майже ясно окреслених відносинах, я, здається, розумію її далеко краще й ліпше, як давніше. При ній я стаю, мов видючий. Про почування наші жодне з нас не натякає. Але я відчуваю, що її душа належить до мене. І не любов'ю, що бажала б у мені мати лиш батька для своєї дитини, а якоюсь іншою. Я б сказав, що вона становить у неї її буття. І чи це не є правдива любов жінщини? Всіма нервами чую я, що вся безшелесна праця її, вся її ніжність віддана моїй матері, вона віддана через призму моєї матері — мені. Свідомо чи ні, воно так є. Одначе уста її мовчать. Між нами

стоїть її неподатливий елемент, що мені вже стільки завдавав діла й мук. Він притягає, а zarazом огірчує мене. Іноді я б роздавив його з ненависті... А потім заявляю сам собі, що всі літа, котрі втиснулися між нас, не змінили змісту її душі, а протівно, виковали його в сильніший характер. І той її характер, неподатливий елемент у ній, він володіє мною!.. її колишня молода любов, що пригадувала ледве розпочатий розквіт рожі, була тоді позбавлена тої страсті, котра несвідомо впливає на мужчину, що тягне її зійти до нього з свого п'єдесталу непорочності. Її й тепер у неї нема. Вона ще більше споважніла, зглибшала, вирівнялася, помимо своєї неподатливості, спокійна, хоч я... часом чую, що цілком вона не все буває спокійна. Яка гарна!

* * *

(Пізнiше).

Ходить, вештається коло моєї матері, успокоює її своїм альтовим виразистим голосом, і сама не помічає, як непомітно кладе на все, що носить наш характер, щось відмінне з своєї істоти.

— Маню! — кликнув я раз несподівано її по імені інтимно (не хочачи майже), бо це вимагала хвиля коло матері, і вразив її несподіваністю мого голосу, мов електричним ударом. Вона сполохалась, міняючи барву лиця, а я зачинив відкриту тайну в собі, як мій скарб. Тепер вона вже стережеться, а я чимраз більше клонюсь перед нею.

Доктор Роттер, той спокійний, мудрий німець, обожає її без слова. Все слідить поглядом за нею. Здається, він щось догадується. Але, що він джентльмен, не питає ні про що. Я так само мовчу. Та чи надовго стане між нами того тяжкого мовчання? Один звук більше, один погляд гарячіший, — і воно розіб'ється... Мужик має струни, а любов його мужицька — стережися, Обринська!

* * *

(Пізнiше).

Оксанко!

Днина була пишна. Я сиділа коло хорої, що ослонена параваном [68]дрімала, а пан Олесь і твоя сестра, що проходжувалися недовго по городі, вернули незаметно до кімнати і, сівши оподалік від хорої, сиділи якийсь час мовчки. Чи звертали увагу на мене, я не знаю. Мені про це байдуже. Вона взяла якусь роботу до рук, а він, усівши проти неї в моїм глибокім поручевім кріслі, спер голову на руки й приглядався мовчки, як шила. В нього пишний профіль, Оксанко, і взагалі від голови до ніг поважний, темний, як та смерека. Гарний мужчина.

Сидять обоє проти себе, і хто б не знав, що між ними бувають іноді хвилі бурливі й гарячі, мов грань, — думав би, це якась, бог зна яка, миролюбна пара.

"Ви змінилися, панно Маню", обзивається він холодним півголосом, щоб не збудити засипляючу матір. У м'яких звуках, за винятком першого вечора, він взагалі до неї тепер не говорить. Ніби провадить розпочату (може, в городі) розмову.

"Бути може, — відповідає вона спокійно своїм симпатичним голосом, — але без впливу одиниць, що бувають іноді й несвідомо керманичами нашого життя й наших учинків. Однак самою вдачею я не змінилася, хіба що, може, тут і там змінила в деякім

напрямі свої погляди, затвердла більше в своїх постановленнях; розгрічилась, може, проти духу й часу життя".

"Матеріалістичного?" спитав він з притиском, мов збудився нараз з якої глибокої задуми й відразу відгадав її думку.

"Так. Іноді мені лячно... так, неначеб для слабіших, а може, лиш тонко відчуваючих, настає кінець, час упадку духового життя й моральних вартостей між українцями".

Він усміхнувся.

"Не бійтеся Як одні оборонці духу минуться, одні вартості переживуться, заступлять їх другі. За собою мають вони ще народ. Мужиків".

"Мужиків?" спитала вона.

"Так. І таких, як і я".

Вона похитала головою.

"Ви невільник. Ви ще не розбили в собі матеріалістичного духу, потребуєте ще самі для піддержання свого "я" потвердження вашого оточення; себто патенту знадвору".

"Отже, на вашу думку я — матеріаліст? — спитав він. — Я ж також уже "нарушений" тим духом, як каже доктор Роттер, "aus der Hohenluft" [69] і не з первісної руки".

Вона так само заперечила.

"Ні?"

"Ні, пане Олесь!"

Була б, може, дещо доповіла, однак двері недалеко них створилися й тихо, мов на шовкових підшвах, увійшов Нестор. Він приступив до сестри. Вона опустила руки з шитвом на коліна і, здається, всім теплом своєї гарної душі звернулася допитливим поглядом до брата:

"Що там, Несторе? — спитала. — Потребуєш мене? Я прийду. Ми вже вижидаємо лише доктора Роттера, що обіцявся передучора, від'їжджаючи кудись, зайти вже сьогодні в оцій порі сюди, а тому і я тут".

Нестор схилився над сестрою і, спершися одною рукою на її фотель, гладив другою мовчки її волосся.

"Коли скинеш цю пов'язку, Маню? Вона заслонює мені твої очі".

"Ще за день-два, мій хлопче, — обізвався замість сестри добродій Олесь. — Вже за день-два не буде вона тебе разити. Мені знов о те чоло без тої пов'язки лячно..."

"А мене якраз нині питає доктор Роттер, чи Маня ще носить її", сказав Нестор.

"Доктор Роттер? — спитав Олесь, зчудований, неначе неміло вражений, між тим коли гаряче полум'я затемнило його лице ще о відтінок більше. — То він уже вернув?"

"Так, — відповів Нестор. — Власне перед годиною бачився я з ним. Вія вернув. Споминав про те, що зайде й сюди, але що мусив непременно відвідати вперед якогось небезпечно занедужавшого, відложив візит сюди на пізніше, а сам поїхав верхом".

"Дивак він", закинув Олесь.

"О, ні, він гарна людина, пане Олесь! — боронила Маня. — Він від голови до ніг

джентльмен".

Олесь усміхнувся ледве помітною іронією й погладив свою гарну, темну, плекану бороду.

"Його всі жінки люблять, але він не має заміру женитися".

Маня здвигнула плечима.

"Він і його кінь виглядають, неначеб з одної маси сковані", сказала, ігноруючи останні його слова.

"Так. І він любитель природи. Як має час, їздить у гори або в ліс, і товариства уникає. Терплячий на серце, каже, що, може, впаде колись мертвий з коня, як застрілений птах; а це була б, на його думку, найкраща смерть. Він знає тут у горах кожний закуточок".

"Це мені також казав, — потвердив Нестор, — а задокументував це саме послідньою своєю проїздкою".

"Якою проїздкою?" спитала Маня.

"На скалу Р. Д.", відповів Нестор.

"В товаристві?" спитав добродій Олесь.

"Не знаю, — відповів Нестор. — Дав мені ось кілька чудових шаріток". І оказавши це, він витягнув свій нотес, отворив його й указав кілька білих, уже трохи затиснених цвітів, що звикли ми бачити лиш в альпійських горах.

"Які чудові! — кликнула Маня і взяла їх обережно на долоню, приглядаючись їм хвилю, мов малим ніжним створінням. — Дай мені одну, Несторе", сказала, всміхаючись до брата.

"Бери і всі".

"Залишіть їх Несторові, пані. Вони йому здадуться... Я вам постараюся о свіжі", вмішався тут увічливо Олесь.

"Мені якраз оці подобаються, і вони вже тут", заперечила, не надумуючись, дівчина, схилившись наново пестливо над гірською квіткою.

Господи, що вона таке сказала, що він так на неї витріщився?

Дівчина, мов відчувши його зміну самим жіночим інстинктом, не підводячи цілком голови, подала квітку братові назад.

"Задержи їх, Маню, деякі з них, може, і для тебе призначені", сказав брат.

"Ні, — відповіла вона спокійно. — Оці цвіти я люблю понад усе, але вони зриваються з небезпекою життя. Сховай їх. У тебе вони будуть ліпше заховані, як у мене. Ти любитель усяких незвичайних рослин".

"Коли вернемо додому. Маню? — спитав нараз брат, ховаючи цвіти назад у свій нотес. — За вісім день моя відпустка кінчиться, а я б хотів скоріше від'їхати. На мене жде багато праці".

"Як мушиш, то поїдемо, Несторе, — відповіла дівчина лагідно. — Моя задача тут скінчиться вже за два-три дні, і зможемо їхати. Моє місце займе пані Дора К., що, як чую, приїжджає цими днями; все піде давнім ладом, і кожне найде себе на давньому місці. Правда, пане Олесь?"

При питанні дівчини обернувся Олесь, що зблизився був на хвилину до вікна, і його лице показалося дуже поважним.

"Може, й так, панно Маню. Я був би тої гадки, Несторе, — додав, звертаючися виключно до молодого чоловіка, — щоб ти, наколи б це не потягло для тебе особистих прикростей, остався з сестрою ще як не довше, то хоч з чотирнадцять день. Через нещастя, яке постигло мою матір, твоя сестра, та й ти, стратили багато на силі, а я не в силі направити це моментально. Не можу й переіначити, що раз сталося. Чи справді мусиш їхати? Ти ледве чи набагато досі скріпився",

Нестор поглянув щиро бесідникові в очі й відгорнув якимось заклопотаним рухом волосся з чола.

"Мушу, Богдане, на мене ждуть обов'язки. А сестра як... хоче. Хоча... — додав, — по правді кажучи, мені було б наймиліше, наколи б і вона зо мною їхала".

Добродій Олесь думав, глядячи раз по раз гарною рукою свою плекану бороду.

"За вісім день, кажеш, мусиш?"

"І се твоє непохитне постановленвя?"

Нестор потакнув головою.

Добродій Олесь здвигнув плечима,

"Я б тобі пригадав, — сказав, — що для твоєї сестри було б ліпше, якби вона побула ще якийсь час у горах, як вертала в гаряче, порошне місто. На мою думку, вона ще реконвалесцентка. Подумай, якою поверне й стане перед своєю матір'ю. А до того жде її також праця. — Останні слова висказав якимось несміливо й оминув погляд дівчини, немов боявся нагадувати, що її ждуть утяжливі лекції, якими заробляла на життя і причинялася також до удержання. — А й тобі, як сказав я, не завадить побути довше на гірським воздусі. Кажеш, тебе жде велика праця, а про свій фізичний стан не дбаєш ніколи. Розваж, Несторе! Під час пожежі напружувався ти надмірно. Це знаю я не лиш від панства Маріянів, але й від других, що були в той час там присутні й бачили тебе. Ти не силач. Від тої пригоди тобі сили не прибуло. Моїм обов'язком, як уже не більше, є подбати, щоб ти й твоя сестра виїхали відси не менше здорові, як (прибули. Тому прошу тебе, щоб від часу закінчення твоєї відпустки залишився ти ще хоч з кільканадцять день тут у горах, і .за той час був моїм гостем, однаково, чи за мешкував би в лісничівці, чи в моїй власній хаті. Якби не те, що досі був я такий зайнятий хворобою матері й клопотами поновного впорядкування своєї хати, був би ти вже про ту мою постанову довідався. Нині ти доторкнувся сеї оправи сам, і я тобі за це вдячний. Я маю надію, що за кілька день поліпшиться стан моєї матері остільки, що зможу забрати її вже в свою хату, і тоді запанує в лісничівці давній супокій і свобода. Застановись над моєю просьбою, Несторе".

Молодий чоловік помовчав хвилину, а потім похитав головою.

"Ти зробив рахунок без господаря, Богдане, — сказав. — Нехай би й які там шляхетні мотиви спонукали тебе до того проекту, але прийняти його я в жоден спосіб не годен. Щодо моєї сестри, то вона, коли хоче, нехай остається у пані Міллер, але я один мушу за вісім день вертати. На протязі тих трьох тижнів, що я тут перебув, я

скріпився більше, як навіть сподівався. Навіть і кашель уступив по більшій часті, і я чую, що можу хоч би й подвійну працю взяти на себе".

"Що я тобі ще рішуче відраджую. Ти не так скріпивсь, як повинен", закинув тут добродій Олесь.

"Радо прийняв би я твоє пропозиція іншим разом, Богдане... Однак цього літа не годен се вчинити. А щодо моєї незначної помочі при пожежі, то ти переоцінюєш її. Кожен інший на моє місці був би те саме вчинив, і про якісь "обов'язки" проти нас ти навіть не згадуй, бо тим справляєш мені прикрість. Залиши доторкатись сеї справи. Ти не настроїш мене інакше, як настроєний я тепер".

"А я поїду з тобою, Несторе! — обізвалася тут Маня, що заховувалася досі спокійно. — За вісім днів побуту й супочинку в ліснім воздуху і неперериваного сну я наберу давніх сил. Ваші сумніви щодо мого фізичного стану, пане Олесь, — додала, звертаючись до нього, — цілком безпідставні. Навіть це, — додала й указала на пов'язку кругом голови, — ношу я більше на бажання мого оточення, як з справдішньої потреби. Мені вже нічого не хвилює! — І сказавши це, вона, мов на доказ своїх сил, встала й, отворивши нараз широко обійми, майже блискавкою підняла брата одробину вгору й поставила назад. — Бачите, пане Олесь?" сказала відтак, віддихаючи глибше, і всміхнулася через плечі до нього, що витріщився перелякано на неї.

"Дійсно, — обізвався добродій Олесь з гірким відтінком у голосі. — Ви готові цей експеримент [70] ще й на кім іншим повторити, щоб лиш свою постанову, як і брат, перетерти. Чому ні? Але вам це все не допоможе. Доктор Роттер нехай рішить. Він буде в тій справі компетентніший, як я. Я, як бачу, не вдію нічого. Мужик проти аристократів безсильний. Для них знайдеться в кожному разі задня хвірточка, через котру вони перед ним вивинуться. Я це відчуваю. Йому остається" лише пересвідчення, що він проти них довжником, і що до сплатення свого довгу не подасть йому жодне з них помічної руки. його матір і майно вирвали з пожежі, а особисті його почування відносно тої цілої події їм байдужі. З ними нехай справляється він сам".

Наступила хвиля мовчання. Тяжкого, напруженого мовчання. А однак його слова, висказані з поважним, майже понурим супокоем, викликали дивні наслідки. Брат і сестра поглянули на себе, і коли лице дівчини покрилось блідістю, обізвався Нестор:

"Коли ти, Богдане, з цієї сторони береш цю справу, то помиляєшся сильно. Не якою-небудь поверховною забаганкою є моя постановка скорішого від'їзду, а поважною річчю. До того примушений я працею, котра, як і сам знаєш, робить нас часто-густо невільниками. Крім того, вимагають того від мене й особисті причини, про котрі тепер говорити річ зайва. Все те разом вимагає від мене подвійної пильності та відречення хоч би й найменшої особистої свободи. Коли моя сестра хоче товаришити мені, то робить це без впливу з моєї сторони. Та все ж таки я обіцяю тобі розважити ще раз твою прохання й буду старатись вдоволити її хоч почасті".

По лиці добродія Олеся перебіг мов сонячний проблиск. Однак він, здержуючись від усякого теплішого тону в своїм голосі, простяг руку до Нестора й сказав:

"Дякую, мій хлопче". Нестор і Маня мовчали хвилину.

Сестра похилилася наново над шитвом, а Нестор, поглядівши деякий час в створене вікно, подався нараз до дверей.

"Куди, Несторе? — спитала Маня півголосом. — Залишися трохи коло нас".

"Я обіцяв прийти коло цеї пори до пані Маріян і не хотів би, щоб на мене ждали".

"Що поробляють дівчата? — спитала Маня. — Я вже цілик три дні не бачила їх".

Нестор усміхнувся.

"Панна Ірина вчитується завзято в історію музики, котру дістала від мене, а панна Наталя відсилає й приймає листи й вижидає, мов сходу сонця, днини, в котрій окинеш пов'язку з чола й зможеш взяти участь в одній проєктованій прогулці по орхідеї в околиці "Чортового млина".

"Держись, Несторе... — погрозив йому жартівливо добродій Олесь, — і не заглядай надто глибоко в морські очі..."

По ніжнім лиці Нестора перебігла краска.

"Не бійся, — обізвався він, а відтак, мов відриваючися від обох, насилу додав: — Ось я бачу, йде доктор Роттер, і я тепер тут лишній".

Сказавши це, віддалився так само нечутно, як прийшов. Будь здорова.

Твоя А. Міллер".

* * *

(Пізніше).

Чотирнадцятий день минув передучора від часу, як моя мати лягла в постіль і майже чи не з смертю боролася. Слава богу, криза минула щасливо, доктор Роттер вважає її врятованою, і від тої хвили йде її стан чимраз до ліпшого. Саме, як кажу, передучора була та тяжка ніч, коли ми, чи не всі, пересиділи коло її постелі. То є: пані Міллер, доктор Роттер, Маня й я. Коли ж коло півночі, в котрій побоювались погіршення, вона впала в глибокий спокійний сон, а лікар, переконавшись востаннє, що організм звільнений від гарячки, — він залишив її під наш догляд і пішов. Відходячи, звернувся до Мані, за котрою слідив очима, як звичайно, і сказав:

— Тепер, панно Маню, спочивайте спокійно. Ваша задача, яку повзяли ви на себе, вже скінчена, а ваша поміч відтепер майже лишня. Хора цим сном скріпиться більше, як попередніми, а її дальший догляд не буде вимагати стільки осіб, як досі. Я дуже вдоволений з її стану. Відтепер дозирайте ви вже себе й брата. Вам обом треба більше одпочинку, чим вам здається. — І докинувши, що з нею ще, мабуть, побачиться, він попрощався.

Маня, зачувши з уст Роттера, що вона при постелі хорої віднині зайва, піднялася по його віддаленню з свого місця і, помітивши, що йде в сусідній кімнаті лиш створити вікна, вийшла нечутно в кімнату цвітів, у котрій мали ми вже першого вечора дискусію. Моя мати спала спокійно, пані Міллер сиділа напівдрімаючи непорушно в фотелі коло неї, і я пішов за дівчиною.

Вона отворила дійсно одне вікно широко і, сперши голову на руку, дивилась якийсь час мовчки в чудову безгомінну ніч. Було по легенькім дощі, і теплий воздух, переповнений вогкістю, пригадував собою весняні ночі. Саме перед вікнами, над

горою, пишався місяць, і навкруги панувала тишина, майже північної години!

Я підійшов до дівчини.

— Кріпиться, панно Маню... — промовив я до неї півголосом. — Я тепер такий щасливий, що хотів би, щоб усі... а й ви, почували себе такою. Але тепер ви втомлені, і я не задержу вас довго. Я хотів вам нині лиш поки що одним словом за все добро, що пішло від вас для мене й моєї матері, подякувати. Але де те слово, панно Маню, щоб ним висказати всі мої почування для вас?

На мої слова дівчина звернулася до мене, і по її лиці було видно вираз здивування.

— Я тут недалеко вашої матері ще лиш на хвилину задержусь, — сказала, — а відтак також піду.

— Чи моя присутність вас виганяє? — спитав я, і мій голос, котрий мав я досі завжди в своїй власті, задрижав мимоволі м'якістю. — Ви ж тут у своїй хаті; я втиснувся в неї й розбив на силу її супокій.

— Не в тім річ, пане Олесь, — обізвалась вона. — Я потрохи звикла перебувати тепер в оцій кімнаті. Ви самі чули, що моя присутність при постелі хорої лишня. Сповнивши свою задачу, я вважаю зайвим задержуватись в близькості вашої матері довше. Цими днями, а може й завтра, як чую, приїде пані Дора К. Вона займе, як заявила мені пані Міллер, оцю кімнату. На час, нехай би й який короткий, поки переїде хора досвого дому, я піду до панства Маріанів. Краєвиду, як оцей, — додала, вказавши рукою на дійсно чарівну картину ночі перед очима, — може, й не побачу перед від'їздом вдруге. — Вісім день злетить скоро, тому починаю поважно прощатися зо всім.

— Маню! — обізвався я півголосом і приблизився до неї. — Завтра не йдіть ще від нас. Хто знає, чи Дора буде вже завтра тут. А хоч би. так, тоді хоч тут і там покажіться у хорої... і в нас. Тут ви дома, а хора, вона також... звикла... до вас.

— Як хора, — докінчила дівчина з ледве помітним нервовим усміхом. — Але я сповню ваше бажання. За кілька день перевезуть її додому, там вона віднайде себе, як віднайде себе з нас кожне; а відтак піде кожне своєю дорогою, стаючи на своїм місці, не забираючи нічого з усього пережитого на будуче з собою. Чи вдоволені ви, пане?

— Це чую я від вас по раз другий, панно Маню, — сказав я спокійно, хоч у мені задрижало на останні її слова болюче. — Я б думав, що саме по тім тяжко псребутім часі, коли ми, мов два добрі товариші, прямували до одної мети, сторожачи над боротьбою між життям і смертю, з пожертвуванням всеї сили, — ми повинні тепер розійтись інакше. Ми ж станули собі ближче.

— Гадаєте? — опитала вона, і її ніжні вуста скривилися гіркою усмішкою.

— Я так думаю.

— А я — ні. Якраз ті наші переконання не зливаються в одно, — відповіла вона поважно.

— Я признаю, панно Маню, що багато дечого, що стояло незрозумілістю, упередженням і поглядами молодшої "Sturm-i Drangperiode" [71] між нами, ви вирівняли своєю благородністю, а головню шляхетним поступуванням. Останній, для нас обох утяжливий час затер чи не на все нерівності між минувиною а теперішністю.

Такого погляду й почування, я переконаний, є й моя мати. Вона не могла не бачити вас, якою ви є в дійсності. Не могла не взнати ваш несамолюбний героїчний учинок проти неї, не відчувати вашої безкорисності. Вона вам мусить віддати належний поклін, якою б і не була консеквентна в своїх почуваннях і постановах з давнішніх літ.

— А я буду досить твереза не повірити хвилиним настроям, пане Олесь! — відповіла вона й піднялась гордо. — Зрештою, і на що б це все здалося? За тиждень або й кілька днів пізніше розійдемося ми назавше; пощо, отже, скидатись того, що піддержувалося тверезим розумом цілими роками? В кожному іншому разі, — додала, — була б мене, може, зміна її поглядів до моєї особи ущасливила, але нині залишить вона мене холодною. Внутрішньо ми однаково розлучені на все.

— На все, Маню? — спитав я. І я чув, як мій голос мимоволі задрижав.

— Так, пане Олесь. Чи як же? — спитала й підняла своє лице, що пригадувало блідість в слабім освітленні якийсь білий цвіт. — Чи донька колишнього вбогого, але чесного урядовця, що не мала за життя його, з причини свого вбожества, вартості в очах ваших і вашої матері, перейнятої матеріалістичним духом, може її тепер, яко вбога вчителька, що бігає по лекціях, щоб здобути матеріальні засоби... більше мати, як перше? Ні, пане Олесь... — сказала й потрясла гордо головою. — Якою й була Маня Обринська колись наївною, віруючою в безкористь людську сліпо, в здійснення ідеалів і мрій, то нині вона не є нею більше. Не годна більше бути. Ми були віддалені від себе, жили іншим життям і заняттям, — тягнула далі, під час коли її альтовий голос заграв нараз сильним зворушенням і пірвав і мене з собою, — але я відчувала гірко, що лиш сама та моя вбогість відділила мене від вашої матері й від вас, дарма що душа моя протестувала проти тих розумувань. Остаточно одначе і піддалась їм, переконуючись, що слухність по їх стороні.

Через хвилину я дивився зчудовано на неї, а потім обізвався:

— Чи справді ви того переконання, що я й моя мати причинились своїм, як утримуєте, "матеріалістичним" духом до того? В які уявлення загнались ви, під яким впливом перебуваєте? Ви несправедливі, пані!

— Не можна інакше збирати, як засівається, — відповіла вона, усміхнувшись гірко.

— Я не розумію вас, куди прямуєте ви, пані?

Вона здвигнула плечима.

— Ви огірчені й упереджені проти нас, хоч мені не зрозуміло, з яких причин. Ба я піду навіть далше, — говорив я спокійним голосом. — Я припускаю, що в моєї матері більше матеріалістичного духу, чим, може, в деяких інших жінок. Це в неї виробилося з деяких причин, котрі порушувати не належить сюди. Одначе крайньою матеріалісткою, як ви це заявляєте, вона не була ніколи. На те не допустила б уже її релігійність.

Дівчина вислухала мене мовчки, а відтак, перейшовши повільним, нечутним кроком кімнату, звернулася знов до вікна.

— Бачите, пані Обринська! — сказав я. — Ви не маєте фактів і доказів на свої заявлення, з котрими, як міродайними, ми повинні числитися.

Вона все ще мовчала, опираючись до вікна, мов я не знаходився недалеко неї; і

доперва по хвилі завзятого мовчання заговорила, ігноруючи мої слова цілковито.

— Понад усе ставила вона й ви матеріалізм. Той грубий матеріалізм, що нівечить безоглядно найтонші зворушення душі, найшляхетніші заміри й постанови людської душі. Понад усе.

— І я, панно Маню!.. І я? — спитав я, прокидаючися, мов доторкнений гарячим залізом. — І я, панно Маню?

— І ви також! — відповіла вона твердо.

— Я також! — повторив я і пронизав її своїм... я чув, у тій хвилі майже ненавистю спалахнувшим поглядом. — Маню, схаменіться! Ви могли б своїх слів пожалувати. Я мужик, — упіснув я, — ви з скоробіжучою аристократичною кров'ю в жилах, це правда; але мужицька амбіція, зражена раз до глибини душі, могла б статись для аристократів динамітом, яким би там спокійним і поблажливим не здавався мужик з поверховності. На точці честі він твердий, як камінь, а гордійські вузли, нав'язувані аристократичними руками з шляхетськими гербами на нігтях, розтинає він без вагання.

Вона стояла спокійна, бліда, з очима, що зорили проти мене, мов ждали, щоб я цілком успокоївся. А відтак пішла до дверей, і мов переконавшись там, що слова наші не дійшли ні до матері, ні до пані Міллер, вернулася знов повільним кроком.

— Я хочу доказів і фактів, хоч би яких незначних! — наставляв я на своєму, сильно зворушений.

— Добре, — сказала вона, — я їх вам подам кожним іншим разом, лиш нині ні, пане Олесь! — Із тими словами відвернула своє лице, мов ховала його від мене. — Нині ні.

— Нині ні?

— Так, — відповіла вона зміненим голосом.

— Коли ж я хочу їх саме нині мати!

— Нині ні, пане Олесь, — повторила вона й цим разом (о, диво!) прохаючим голосом. — Нині ні.

— Чому нині ні? — спитав я, і в моїм голосі продзвенів мимоволі грізний тріумф перемоги.

— Бо ви нині щасливі, пане Олесь, як самі сказали... а... я... нині обезсилена...

— Ага! — кликнув я, сміючись злорадно. — Аристократка не хоче псувати мужикові "неділі". Чи не так? — спитав я і з тим словом приступив до неї ближче. — Ні, пані Обринська. Я настаю на те, щоб аристократка попсувала мужикові святочну днину й почислила факти, що потвердили б закиди її та обвинувачення про нашу матеріалістичність. Могла вона знати їх і про них мовчати, можу й я про них дізнатися.

Знов стулилися дівочі вуста до мовчання, знов той самий прохаючий вираз у карих очах — не силувати її. Але я не втерпів. Вона боролась, очевидно, щоб, бути може, не завдати мені своїми висказами болю, між тим коли я, саме внаслідок того, тратив чимраз більше супокій і моя душа неначе видющою ставала. Заразом я не міг при тім усім і не відчувати, що оця чудна дівоча душа перейнята до мужика чистою несамолюбною любов'ю, не міг і не сказати собі, що між нами панує якась таємнича перепона, — сила, що спиняє цілковите довіроче зілляння душі в душу... Я почав по

хаті проходжуватись, оставляючи їй і собі час до заспокоєння, а остаточно спинився перед нею.

— Чи факти, накопи ви їх маєте, е такого роду, що Їх висказ справить вам і мені прикрість? — спитав я. — Ви ж бачите, саме ваше мовчання не може нам обоім також добра принести.

Коли вона ще мовчала, вагалася, тоді я обізвався вдруге.

— Ви не вмієте неправдою орудувати, .Маню! Які несправедливі й "божевільні" буваєте ви подеколи проти себе й других! Однак своїх уст нею спліяїмлювати ви не годні; це я бачу ясно. Тому я прошу вас не опиратись моїй просьбі довше, а виявити .мені все, що знаєте. Всі, які б вони не були, ті мої й моєї матері провини на тлі нашої матеріалістичності. Я хочу їх з ваших уст почути. Зрештою, ви помиляєтесь, коли думаете, що я неопоісібний вислухати їх нині, бо буцїм я нині щасливий. Поки що, — додав я, всміхаючись гірко, — моє щастя, як бачите, не осліплює мене. Але сядьте, — додав я нараз, підсуваючи їй фотель, побачивши, що вона з зворушення й утоми ледве на ногах держалася.

Вона сіла, я коло неї, і вона почала говорити. Тихо, вриваним голосом і трохи вдержливо. Якраз у часі по відданню старшої її сестри (Оксани) позичив її батько більшу грошову суму в моєї матері на недовгий час, без відома мого батька, як це робила мати не раз, орудуючи сама одна своїм власним маєтком. Вона визичила їх на виставлений лист довжності за проценти такої висоти, як беруть їх лиш одні крайні лихварі потайки. Лист довжності був підписаний її родичами, моєю матір'ю і як свідком і будучим її спадкоємцем — і мною. Суму ту обернув її батько на закупно одного першокласного шматка землі, що з часом мусив набути подвійної вартості, бо знаходився в купелевій місцевості, котра розвивалася якнайкраще. Шматок землі тої був призначений для неї, в разі вона колись віддавалася би, а як не те, просто в крайнім разі на продаж, щоб за узискану за неї суму вона могла віддаватися без перерви вищим студіям, котрі дали б їй іможність здобути в суспільності незалежне становисько й забезпечити тією дорогою свій бит. Несподівана смерть батька погромила не лиш його плани, але враз з ними й її. Вона мусила покинути постанову віддатись студіям, що було колись її найгарячішим бажанням, розстатись назавше з своїми улюбленими мріями й остатись надальше, як виховавчиня, в домі панства Маріянїв. Молодші брати її потребували на разі найбільше підпори. Поївдовіла, турботами пририта мати не була в силі виплачувати точно по умові довг (як міг це батько), котрий завдяки високим процентам побільшився скоро. До того не уставала й боротьба з життям, боротьба о виховання молодших братів, і часто-густо попадала до злиднів не звикла мати в розпуку й сум.

Одного дня, що був і реченцем до сплачення одної часті довгу, вдалася вона до моєї матері з просьбою, щоб та опустила їй хоч одну часть високих процентів, бо інакше, як впевняла, вона буде примушена спродати гарний й цінний кусень землі з утратою, а як ні, то вирвати з-поміж малолітніх дітей невеличку готівку, котру держала на непередбачені пригоди, як хвороби, смерть і т. ін., щоб позбутися затягнутого мужем

нещасливого довгу як не цілком, то бодай частково.

На ту просьбу, виявлену з усім теплом і упокоренням пригнобленої матері-вдовиці, одержала вона від моєї матері відповідь, що, на превеликий жаль, вона не в силі сповнити її бажання. Про яке-небудь "опущення" процентів не може бути бесіди, бо, визичуючи батькові гроші, чинила вона це з увічливості для нього й його жінки, а не впрошувалася о те. Одначе, додала, могла матері остільки полегші вчинити, що продовжити реченець виплати капіталу на кілька років ще або й довше. Крім того, зробила матері, між іншим, докір що вона не виховує своїх дітей практично, особливо — щодо "дівчини". Вона, — (Маня, говорила) — тратить дурно літа. Нехай, — сказала, — та донька ваша виб'є, собі непотрібні модні уроєння й мрії з голови, а вдасться завчасу до якої доброї кравчині і, не гаячи часу, візьметься до заробітку голкою, як це роблять дівчата й з інших добрих домів в її положенні. Це принесе їй більше користі, чим усякі "розумові підприємства", котрі хіба потягають за собою видатки, а більше нічого. З часом може трапитись їй якийсь жених, що буде до її маєтку відповідний і таким способом усталить своє буття, а вона... бідна, доволі вже хлопцями обшарпувана, буде мати на собі на один тягар менше. Це її щира приятельська рада, що веде, справді, не до самого великого панства, але й не до злиднів. Щождо самого реченця до сплачування грошових рат, — додала при кінці, — то нехай пані Обринська додержує його точно, бо син її, котрому припаде весь її маєток, так само безцеремонне строгий у грошових справах, як і вона, і не любить заходитись у непотрібні дискусії й жалості, і в випадку недодержання означених умов або спродасть лист довжності, або поступить, як вимагають дотичні таких справ закони. Це каже вона їй без зла в серці, просто, без зайвих церемоній, бо шанує її. З тим передала матері новий прилагоджений уже лист довгу, підписаний наново нею й мною, попрощалась і вийшла, бо на неї ждали "мужики-купці", що прийшли закупити її худобу і т. ін.

Оповівши це, дівчина мов передала мені з оцим оповіданням якусь останню свою силу. Відтак, затуливши лице руками, опустила голову вниз і сиділа якийсь час неповоротно.

— Чому ви мені цього не сказали давно, панно Маню? — спитав я беззвучним, майже мені самому чужим якимсь голосом, відчувши, що під час її оповідання з мого лица зникла чи не остання крапля крові. — Довідавшись про це, я був би зараз у самій першій хвилі зробив цій справі одним замахом

кінець.

І сказавши це, я зсунув з її лица лагідно руки і, вижидаючи на її відповідь, хвилину дивився на неї.

— Чому? — спитала вона блідими вустами, окинувши мене сумним поглядом. — Ви ж чуєте: бо "син був так само безцеремонне строгий у грошових справах і не бавився в непотрібні дискусії і жалості, як і вона".

На часок я опустив голову на руку, заслонюючи рівно дівчині очі, а відтак обізався.

— Маню, — сказав я, — оце, що розказали ви мені, я, присягаюсь, чую нині по раз

перший. І вірте, всього був би я по своїй матері сподівався! Всього жорстокого й безівзглядного, всього подібного тому, лиш такого поступування й таких вчинків — ніколи! Я признаюсь, хоч і як тяжко до цього признатись синові матері своєї, що ніколи а ніколи я цього в світі не сподівався. Маню! — додав я з здавленим голосом, бо в притикаючій кімнаті лежала ж вона. Та, над котрою я дрижав, котрій віддавав я чи не всю свою молодість і своє життя, щоб лиш нагородити її за все, що жертвувала мені, і вдоволити її... — Маню! — повторив я, коли вона не обзивалася, — це чиясь видумка, що має понизити мою матір і мене; бо ж це з її сторони неможливо. Воно заогидне!

— Видумка, пане Олесь? — спитала вона, і крізь її пишний альтовий голос продзвеніли гіркий жаль і ураза. — Може бути, це й видумка з сторони моєї матері, — сказала вона. — Але в такому разі питаю я вас: що скаже на те власноручний ваш підпис на тій листі довжності?

— Мій? — спитав я, витріщаючись зчудовано на неї.

— Так, ваш. Ви забули... Я ж вам казала, що на листі довжності були підписані родичі, ваша мати і, як свідок і спадкоємець, ви!

— Я, Маню, я?.. — повторив я, неначе сонний, а вслід за

тим прокинувся. — Де той лист, панно Обринська? Де він є? — кликнув я, відсуваючи бурхливо її руку зі свого рамена, що спочила там нараз. — Я мушу свій підпис сам па свої очі побачити!

— Ви побачите його! — відповіла дівчина спокійно і вийшла на часок з кімнати. Коли вернула, була поважна, хоч бліда, і подала мені з відверненим лицем якийсь зложений папір, котрий я не взяв, але вирвав з її рук. Відтак, приступивши з ним під звисаючу над столом лампу, перебіг його очима і, вчинивши це, не обізвався до неї ні словом... У кілька хвиль пізніше я перемірював у найбільшій зворушенні вшир і .довж кімнату, а мої вуста зачинились мов назавше.

Справді! Хоч і знав я запопадливість хоробливу, ощадність і безсердечність своєї матері — однак щоб це все набрало такої інтенсивності, що вона допускалася найгрубшого лихварства, заслоняючись до того й моїм сфальшованим підписом, — я не міг сподіватися. Які чесні були ті люди, з котрими поступала вона так немилосердно, що не потягли її до сеї хвилі до одвічальності. Я був зворушений до крайності, а щоб не сполошити присутню дівчину вибухом свого безграничного обурення, як і огірчення, я успокоював себе насилу ходом, як чинив це не раз у великім зворушенні. Остаточно задержався я перед нею, що, мов склавшись у себе й відчуваючи враз зо мною моє зворушення, сиділа, як перше, на своїм місці, сперши голову на руку, і слідила неспокійними очима за мною.

— Все правда, Маню, що оповідали ви мені; все, що до посліднього слова. А рука, що писала це письмо, аж надто мені знана, — сказав я, віддихаючи важко. — Однак лиш одне, що стоїть у письмі тім, між підписом моєї матері й ваших родичів, горить для моїх очей червоним полум'ям протесту, вижидаючи свого знищення й оправдання моєю рукою. Це той підпис, Маню, котрий назвали ви моїм, що слушне настроював вас до нас, а взглядно до мене, вороже, котрого однак я ніколи в житті своєю рукою не

виконував, бо він фальсифікований.

— Це не може бути, пане Олесь!.. — обізвалася вона з переляком, піднявшись з свого місця й опиняючися переді мною. — Цього ваша мати не могла вчинити.

Я відвернувся від неї й почав, як перше, перемірювати кімнату.

— Сама — ні, панно Маню, сама певно, що — ні! — сказав я, всміхаючись гірко. "Але думка вчинити це, хоч би й рукою не своєю, вийшла все ж таки з її голови!" подумав я, не виявляючи вголос послідньої гадки. — Зрештою, — додав я знов уголос, — я вже на дорозі, хто їй був у тій справі помічний. Та про це тут говорити зайве. Мені доста самого факту. Вона не обзивалася... а я продовжував ходити. Нараз я все зрозумів. Свого часу, як пригадав я собі тепер блискавкою, споминала мені мати про якусь позичку, затягнену в неї Обринським, але чи довг той був уже сплачений чи ні, я в неї ніколи не розпитував. Я й батько знали добре, що та жінка, що сама одна займалася чи іне всім нашим газдівством, не любила ніколи, щоб їй хто в її грошові справи яким-пекудь способом вмішувався, за що, по правді кажучи, я був їй невимовно вдячний. Маючи доволі своєї власної бюрової праці, котра спожирала й без того в мене найкращі хвили мого життя, я не хотів займатись справами переважно дрібними, а ще до того й грошовими. Тепер же й об'яснились мені нараз її нехіть і упередження до Обринських; її розстроєная й денервування, коли я заходив до Обринських, і тіут і там зраджувався перед нею своїми почуваннями для дорогої мені дівчини.

Ба я зрозумів і більше ще, і саме те виводило мене з рівноваги. Знаючи Обринських, як людей чесних і дискретних, [72] вона бажала задержати цілу справу переді мною в тайні, щоб тим безпечніше побирати від чоловіка гонорового якнайвищі проценти, з котрих, як знала, не втратить у нього ані шеляга. Одначе щоб одним боком забезпечити себе перед Обринськими, другим — переді мною, втягнула, очевидно, в оцю погану справу й Дору, підписуючи мене її рукою на листі довжності, утруднюючи мені zarazом між тим особисті зносини не лише з дорогою дівчиною, але й з усією родиною чесного її довжника, на котрій їй і так небагато залежало. По смерті батька Обринських не поступала так само інакше, хіба з гешефтьярських взглядів. Але чи були вони вже між ними впорядковані? Про те я ще не знав. Отак малась ціла та справа, в котру я хоч не втаємничений самою матір'ю, знав і розумів її тепер нараз доволі сам... Я ходив по хаті, потопаючи в тисячі гірких думок, відгортаючи від часу до часу з розпаленого чола волосся. "Це вчинила мені моя мати... моя мати... — товклося заодно в моїй розпаленій голові. — Донька колишньої високоповажної духовної особи, котрою так усе гордилося, ради котрої не було для її онука відповідної дівчини на цілім світі; ради котрої мусив він, стоячи вже чи не на блискучім становиську, в глибині душі терпіти й миритися з гірким почуттям, що він, хоч і обертався в посередині кращого світу, був, по правді, самотніший, чим хто інший, бо на ґрунті, під котрим горів аулкан деспотизму матері, не міг здобути особистого інтимного щастя, з ким бажав".

Ходячи отак, я нараз розсміявся. Батько мій — "мужик"; той погорджуваний нею й понижуваний до глибини душі мужик... він, що запивався іноді, як не з ким іншим, то і з простим мужиком; він, що розкидував грішми, за котрими вона вічно зітхала, мов

половою; він, понижуваний і погорджуваний нею мужик, — він ніколи не був до такого вчинку спосібний, і слава богу, що хоч він, "мужик" — ні. З тою думкою я спинився по раз другий перед дівчиною, що, здається, ще й досі ждала всею істотою на моє успокоєння і чи не заодно

своїми очима за моїми рухами слідила.

— Панно Маню! — обізвався я до неї. — Оцю прикру справу, що завдала нам обом стільки гірких почувань і розчарувань, а найбільше — вам і вашій чесній матері, передайте мені.

І відтепер, коли вона ще не закінчилася, не турбуйтеся нею ні на хвилину більше. Я полагоджу її з Нестором, і вона загасне.

— О, ні з Нестором! — кликнула вона з переляком. — Я сама одна виплачую й виплачу цей довг. Нестор має інше перед собою, його не турбуйте. Весь заробок мій ішов на сплатення того капіталу. Він же через мене був затягнений! Але слава богу, пане Олесь... — додала, і її очі блиснули радістю, — його вже небагато; ще через доброго півроку... і тоді я освободжена від усього! Освободжена на все.

Послідні слова висказала вона з такою невимовною радістю, з таким притиском, неначеб тягар усього світу тяжів тою справою на її плечах.

На хвилю-дві заслонив я очі.

— Ідіть, панно Маню, до спочинку, вам уже крайня пора... — промовив я до неї півголосом. — Нині я неспосібний з вами далше говорити, не смію. Не смію й довше задержувати вас. Ви зайшли на хвилину сюди, щоб полюбуватися спокоем і нічним краєвидом, а я, зайшовши за вами, розбив це. Йдіть і прощайте.

Вона поглянула великими стурбованими очима на мене і, не промовивши ні слова, подалася, не супротивляючись, до дверей. Я, мов побитий, постояв ще хвилю, опутився відтак на фотель, у котрім сиділа вона, і, схиливши голову на руку, не рухався. Не просидів я отак ще хвилин кілька, коли оце почув нараз, що вона вертається, а враз з тим зачув і легкий дотик її руки на собі. Мов зелектризований, я підняв зчудовано голову до неї — і поглянув. Вона стояла переді мною.

Чого хотіла?

Знов, може, подібний "факт" оповісти? Я ж на це наставляв.

Ні.

— Почуваєте себе нездоровим, пане Олесь? — спитала з невимовною добротою в голосі. — Сеї ночі я остануся ще коло вашої матері, а ви йдіть до супочинку...

— Ні, панно Маню... — відповів я, усміхаючись мимоволі гірко й смутно. — Ви йдіть, я не так хорий, як це уявляєте ви собі. Я інакше хорий, а сам сон одної ночі не оздоровить мене.

Ви йдіть.

І взявши її руку між свої долоні, я відвів її до дверей, а сам вернувся до постелі своєї матері.

* * *

(Пізніше).

Заява Манина про матеріалістичність і поступування моєї матері, wraz із поданим мені задокументованим фактом, тяжить на моїй душі тяжким соромом і сумом! Ось до чого doprowadили фанатичний егоїзм і також любов! Навіть не знаю, як узятися до тієї справи, щоб випровадити її до взаємного вдоволення й гармонії. Раз, щоб скривдjenням нею вернути надмірно високими процентами видерту суму, а по-друге — щоб і не роздразнювати матір проти дівчини за зрадження моїй особі тієї поганої справи. Здається, вона все простила б їй, чим би й не прогрішилася проти неї особисто, але об'явлення захованої переді мною справи моїй особі — вона не простила б ніколи. Тому до вибуху поновної дисгармонії між тими двома так близько моїй душі стоячими істотами, я в жоден спосіб не смів допустити. Обдумавши цю справу на всі сторони, я рішився, мимо просьби дорогої дівчини не втягати брата, розмовитися все ж таки без відома дівчини з Нестором і почути його думку. Як постановив я собі, так і вчинив. Зайшовши на самоті до Нестора, що останніми днями замешкував мою кімнату в моїй хаті, зрадив я йому, що я втягнений без відома в справу позички, а відтак і дальший свій замір — направити цю провину моєї матері. Постанова моя в тій справі була слідуєча. Всі досі надмірно високі проценти, виплачувані моїй матері, я верну його сестрі, на його руки, котрими опісля нехай орудує він по своїй думці, на користь її. Так само поступлю й на будуче з тими грішми.

— Не можу допустити, Несторе, — сказав я, — щоб ти не хотів у тій справі бути поміічний, зрозумівши раз моє прикре й фальшиве положення проти твоєї сестри й матері. Сама гадка, що сестра твоя працювала стільки років на сплачування того нещасного довгу з процентом лихварським, коли моя мати та я, живучи в достатку безжурно, загарбували ті засоби для "мене", що міг з самого доходу свого становиська удержувати її й себе якнайкраще, виводить мене з рівноваги!

Нестор сидів мовчки й прислухався моїм словам поважно, погладжуючи від часу до часу своїм звичаєм своє гарне волосся рукою, і врешті обізвався:

— Це правда, Маня не раз жалілася, як підтинають її ті лекції, а становисько виховавчині підмулювало чимраз більше давню енергію й еластичність духу. Але, — додавав, — обнявши раз обовязок сплачування довгу на себе, не хотіла цього нікому відступити, так само як і предмета довгу спродати. "Раз її батько (говорила) це для неї придумав, то ж вона його замір виконає". Зрештою, — додав, усміхаючись, — довгу того вже небагато, за найдалше півроку або й трохи більше вона буде від нього увільнена, а з тим і вступить, як іноді жартує, в "нову судьбу". — І висказавши це, він помовчав ще якусь хвилину, а відтак спитав: — Що маю я, властиво, з тими грішми почати, Богдане, щохочеш їх звернути, я не знаю. Знаючи Маню добре, можу тебе впевнити, що вона їх ніколи від тебе не прийме.

Довідавшись про це, вона заявить: "Ту сплатню, Несторе, я не прийму; раз батько визичив капітал під такою умовою, так треба нам тих умов і додержувати! Милостинь, поки в силі ми працювати, нам не потрібно".

Я здвигнув плечима, відчувши, що Нестор аж надто добре знає свою сестру, щоб не вгадати і її думки в тім напрямі вперед.

— Що ж!.. Тяжко й мені їх задержати, а вже зовсім неможливо їх ще й далше побирати, знаючи не менше добре, що такі проценти законно не дозволені.

Він усміхнувся, неначе любувався моїм заклопотанням.

— Придумай якийсь інший вихід з цієї ситуації, Богдане. Я не хочу в ваші грошові справи мішатися, а самих тих грошей хоч би й рукою доторкнутися!

Тоді я піднявся. Випрямовуючися, обізвався:

— О, ви аристократи! Аристократи хіба більше по душі, а передусім мрійники! Сюди загонюєтеся ви з вашими поглядами? Хоч би одне з вас подало помічну руку до дійсного збудування нового храму. Кожне з вас тверде, невмолиме, начеб прямувало своїм шляхом просто до раю. Але мені вас не треба. Мужик має також створені очі і його рука сягає далше, як здається! Вас мусить ординарне тверезе життя задавити, коли підете далше тою дорогою, що досі, піддаючись безопірно грубим і сильним елементам!

Він знов здвигнув плечима, як перше, й усміхнувся дитинним своїм ніжним усміхом, що так дуже розсвітлював смисл його небуденної істоти.

— Що ж хочеш, щоб зробили ми? — спитав спокійно. — Будували дальший храм? Храм матеріалізму? Може бути, правда й по твоїй стороні, що нас здавить груба власть життя матеріалістичного; будемо ходити взимі в літній одежині, а вліті у витертій тій же, з браку засобів достарчити собі відповідне з подвійним лицем. Але чи мусимо ми всі рекрутуватися в армії самого твердого безілюзійного матеріалізму, що не витворює ні одної мімози з чудом ніжності і вразливості, ні одного твору красної штуки, ні одної країни мистецтва, що розпливалося б далше, як досягає грубий розум тверезості, і такого ж матеріалізму? Ми є люди, що живемо більше з зворотом до свого нутра, чим на зовнішність, тому й підчиняємося більше голосам внутрішнім, як покликам і вимогам знадвору. Наше щастя мусить нам походити з глибини нашого нутра. А коли воно й трапляється, що нас використовують матеріалісти, то оскільки порушує це найглибше життя ліпшого? Ми, себто потвоєму "мрійники", понесли лиш кілька матеріальних утрат, але чи можна це справді назвати поразкою першого над останнім? Хто збільшує своє майно почувань, той збагачує й свій розум, а це є, властиво, ті людські сили, котрі остаточно задержують останнє слово.

Вислухавши його слова, я звернувся до нього.

— І що маю я, "мужик", з тими твоїми філософічними висновками зробити?

— Роби, що хочеш, — відповів він, усміхнувшись, як перед тим. — Твоя справа така глупа й нікчемна, що я взагалі дивуюся, що такий поважний чоловік, як ти, переймається такими нісенітницями.

— Я зворушився. Я у всьому признаю тобі рацію, але ввійди і в мою ситуацію проти твоєї сестри. Вона прикра й фальшива. Він відповів:

— Вона, безперечно, така, як кажеш. Але я на твоїм місці пішов би найпростішою дорогою. Зложив би гроші на її ім'я в банку, і більше тим не журився. Як до року або двох вона їх не прийме, тоді нехай ідуть на яку добродійну ціль, і більше не журися. Прецінь сей вузол можна розв'язати без болю голови. Але щоб я тими грішми займався,

ти не сподівайся.

Я помовчав хвилину. А відтак спитав:

— Чи твоя сестра відноситься просто сама до моєї матері в тій справі?

— Оскільки я знаю, Богдане, ні. Якийсь її один знайомий впорядковує делікатно, мов жінчина, цю річ. Гроші — це послідня річ, котрою я б у житті займався. А ще до того якимось там лихварським чиншем.

І сказавши це, він засунув обі руки в кишені й почав з найбільшою байдужністю ходити по хаті.

— А як оженишся з Наталею і тобі прийдеться орудувати її грішми? А може, якусь часть і для себе зужити? Вона доволі маюча [73]дівчина.

— Я орудувати її грішми? — спитав він, і на його лице виступила краска змішання й болю.

— Так — ти, Несторе.

— Передусім ти мусиш знати, що я б грошей своєї жінки не порушував ніколи для своєї особи, хоч би й що там. Я, мужчина, чоловік праці й честі, я мав би підойматися тої ганьби, орудувати її маєтком, а що більше — будувати своє буття й існування за поміччю жінчиного майна? Ти помиляєшся. Я сам, скромний у своїх особистих вимогах, буду старатися урядити її домівство по змозі моїх сил, мого становиська й культури мого нутра. На те ж я й працюю. Але брати щось для себе від неї, слабшої в суспільності, як взяло це тепер верх і сталося обичаєм, цього я не годен. Нехай, щоб мене назвали не лиш мрійником, але і менш підхлібне. Що має вона, нехай остане її власністю, а я один хочу завсіди і всюди бути там, котрий дав. Ради своїх поглядів і позиції моєї в житті я хочу бути таким, що дає зі свого.

— Чи Наталка знає тебе з сеї сторони? — спитав я і спинив погляд на ніжній статі гарного чоловіка. Він здвигнув байдужне плечима.

— Це мені невідомо. Не пригадую собі, чи порушували ми коли-небудь цю тему. Але це неважне.

Він замовк, зітхнув з усієї груді й опустився на софу, неначе втомився оцим інтимним зізнанням своєї замкненої молодої душі, що, неначе силувана мною, відділила від себе частину своєї цінної сили. Я глядів якийсь час мовчки на нього, порівнюючи його в душі з сестрою, а там, приступаючи до нього, я взяв його за рамена, глянув у його лице й спитав:

— Ще хотів би я знати, Несторе, якого роду твоя любов до неї?

Його лице споважніло, очі оминули мій погляд і, набравши якогось усміхнено-сумного, майже пророчого виразу, він сказав:

— Ich gehore zu dem Stamme, welche sterben, wenn sie lieben [74].

(Пізніше).

Моя мати вже в своїй хаті. Тета й Дора приїхали, покликані мною, майже разом, і зараз після того переселилася й мати. Здається, коли опинилася вона знов між своїми стінами, не було щасливішої від неї. Завдяки щирим рукам моєї тети й пані Міллер,

вона найшла в своїй хаті все на місці, в найбільшому порядку і в блискучій чистоті, неначеб ще кілька тижнів тому не виглядало тут так, мов усе перебуло якогось роду землетрус. Зате мені було тяжче покидати стару лігничівку з-під густих смерек, чим би це був хто сподівався. Ще через якийсь час гнала мене туга назад, і я вертав, щоб хоч хвилину-дві поглядіти на тих, що були такі близькі моему серцю. Скільки б і не виходив я в місто, все починав я, забувшись, пару кроків в глибінь тої вулиці, і доперва спам'ятавшись, що там не маю я більше жодного діла — вертав.

* * *

(Знов пізніше).

Недавно здибався з Нестором.

— Як стоїть справа з твоїм від'їздом? — спитав я. — Не залишишся довше, як до означеного терміну відпустки?

Він здвигнув плечима.

— Вижидаю ще про це звістки, — сказав. — Коли одержу, скажу крайнє слово. Зрештою, — додав, — мені здається, що ми не будемо мати довго погоди. Небо затягається хмарами, а що найважливіше — цей пригноблюючий спокій у воздуху замикає віддих, і я чую, що десь нам за плечима, хоч невидимо, чигає злива й не обмине нас. Шкода, — докинув відтак, мов з нього заговорила раптом інша істота. — Ми, себто Наталя, Ірина, Маріяни і я, хочемо прилучитися до одного товариства, що уряджує прогулку незабавки в "Чортовий млин" на орхідеї. Числимо на тебе й на Маню; а тут, як перерве нам безконечний дощ, то не знаю.

— Не журися. Дощу не буде, а на мене й сестру твою можете числити.

* * *

(Пізніше).

Нестор не був злим віщуном погоди. Від кількох днів паде дощ без упину й доводить деяких літників, а між тими Наталю й Ірину — до розпуки.

* * *

Цими днями святкувала пані Міллер день свого янгола, а той день не минув і для мене без наслідків. У неї зібралося, як щороку, невеличке товариство добрих її знайомих; між іншими з літників панство Маріяни з донькою й панною Наталею, доктор Роттер та інші. Моя мати, будучи ще рекоювалес-центкою, відмовилася, а Дора, котра була також запрошена, дала за претекст [75] своєї неприсутності, що мусить товаришити моїй матері, хоча вдома була й тета, котра й без Дори сторожила над матір'ю.

Задержаний якоюсь несподіваною справою моєї тети, з'явився я пізніше, як на означений час, у товаристві надвечором. Зложивши солінізантці [76] свої бажання, я просидів якийсь час між старшими гістьми, жертвуючи годину політиці, подіям малого містечка, погоді, поводженню літників і т. ін., а далі піднявся, щоб удатись до дальших мені знайомих кімнат. Дощ лляв надворі струями, старші з гостей позасідали до тарока, деякі до шахівниці, молодші, між котрими були панна Маріян і Наталя, пішли за проводом доктора Роттера до салону й там грали й бавилися. Мані й Нестора не бачив

я ще цього вечора. Очевидно, знаходились також у салоні. Зразу не зважав я на музику, яка доходила з салону до нас; однак по якімсь часі залунали два голоси, що зливались у дуеті, з котрих пізнав я баритон доктора Роттера і прегарний, знаний мені вже голос панни Наталі. На те я, не гаючись довше, подався туди, де й знайшов мале зібрання молодих, що, мов заховавшись від старших, перебували тут неначе на малім острові, зачинивши за собою ще й двері.

Коли ввійшов я, співучі на хвильку перервали, але, на мою просьбу не переставати, співали далше. Маня стояла оперта на фортеп'яні й виглядала блідо, а може бути, це видалося мені лише тому, що була одягнена в темному вбранні, що підносило її звичайно білу й ніжну краску лица ще більше. Коли я приступив до фортеп'яна, її очі були перші, що привітали мене. Привітали гарним вогким блиском — і сховались. Без слова подала мені руку й указала так само рухом, щоб сів я коло її брата, що, одягнений в чорнім строю [77], 'виглядав дуже поважно й святочно. Тепер, опершись в однім куті софи, опустив голову на руки й глядів неповоротно на співучу дівчину. В неї був гарний голос, і обоє з німцем доктором співали на німецькій мові дует Рубінштейна "Suleika" [78]. Оба голоси, мов з природи дібрані до себе, переливались так гармонійно й шовково в одно, що всі ми, присутні, під враженням співу повмовкали з очарування. При словах просьби в пісні "Bleibe, bleibe mir gewo-gen..." [79] я поглянув, мов ведений внутрішнім наказом, на молодого свого приятеля, і на вид його лица я споважнів. Ніколи не бачив я більше одухотвореного лица, як у цій хвилі лице цього молодого чоловіка. Незвичайний блиск його очей просто чудував мене. Так міг дивитись чоловік, котрого душа понеслася в іншу країну, зіллявшись з музикою в одно, повертаючи хіба на те між смертних, щоб, з'єднана з прегарними словами пісні, спинитись коло дорогої дівчини й пестити її. "Ich gehore zu dem Stamme, welche sterben, wenn sie lieben..." [80], пригадалися мені його поважні, щойно недавно заявлені слова з одної пісні того самого композитора, котрого чудовій композиції прислухувалися ми й тепер... О, як дуже любив він, мабуть, оцю співучу в цій хвилі свою "Зюлейку", і як же дивувався я йому! Вона була гарна-прегарна в своїм роді (хоч і дехто не знаходив її такою), хоч і тяжко було й окреслити душевну суть тієї дівчини. Одначе ціла істота її, як і поверховність, мали свій окремий смисл. Була чим-то небуденна й повна чарівної сили. Але я, самий — чи був я спокійніший у тій хвилі? Ні! Противниця моя, оперта там коло фортеп'яна, недалеко світла, — що посідала ті самі очі, що її брат біля мене, всміхалася тим самим пориваючим усміхом, як і він, що не давав моїй душі вдень і вночі супокою, чи не була вона мотором і мого в тій хвилі сильного внутрішнього зворушення? Я не відвертав очей від неї, а коли наші погляди стрінулися одного разу несподівано, вона, мов порушена в душі вогнем мого нутра, відступила нечутно від співучих і подалася та'к само до кімнати цвітів, у котрій свого часу, по кризі матері, ми вели гарячу боротьбу, і вона передала мені нещасний документ свого довгу. По кількох хвилях спів скінчився, всі вернули до старших, а я один пішов до цвітучої кімнати за дівчиною.

— Добрий вечір, панно Маню! — сказав я півголосом, вітаючись ще раз. — Я не бачив вас більше чи не три дні. Але ви бліді.

— Я змерзла, — відповіла вона й підняла плечі догори, мов у тій хвилині перебігла нею дрож.

— Від чого?

— Від музики, — відповіла й уникала мого погляду. — Нестор і я, ми все мерзнемо від гарної музики. О! — додала з одушевленням. — Наталя співає чудово, саме як душа вимагає. Вона володіє своїм голосом, як чаром своєї істоти. Я не дивуюсь, — додала шепотом і оглянулася боязко, хоч у кімнаті не було, окрім нас, нікого, — що Нестор її так безгранично любить. Я також її люблю.

— За спів? — спитав я. Вона всміхнулася.

— Я не знаю. Може, й за спів. Але в кожному разі найбільше за саму силу її особистості. Здається, і брат мій підляг тій самій потузі. А я, хоч жінщина, також її поклонниця. Дивлячись у деяких хвилях на неї, я чую, як підлягаю їй. Рідко коли можу їй щось відмовити.

— Не дивіться на неї, — просив я. — Оця дівчина має для мене, мужика, щось небезпечно в своїй істоті, дарма що доказати це фактами неможливо, її усміх, котрий назвав доктор Роттер слушно по-німецьки "bizarrr" [81], вражає іноді мою просту душу боляче. Не піддавайтесь їй надто.

Вона здвигнула плечима.

— Ви бачите примари в ясний день, пане Олесь... — сказала вона. — Наталю знаю я не віднині. Вона добра й гарна людина, лиш у деяких хвилях неясна мені й зачинена.

— _ Може, й бачу я примари, панно Маню... Але часом мені так хочеться взяти вас і вашого брата під свою мужицьку опіку перед нею, що це б, може, вас і зчудувало. Одначе... — додав я, — відтак переконуюсь, що це дарма. Ви не послухаєте мене, бо фактами я нічого вам не докажу. До того маєте ви свій аристократичний шлях, з котрого ледве чи захотіли б зійти. Наталя — це ваш контраст. Дивна річ, Маню... — тягнув я далі, — ви й брат ваш такі багаті на чуття, м'які іноді, мов шовк, а проте разом іноді тверді й невмолимі. Що це? Вона всміхнулася.

— И інші люди люблять, панно Маню, — говорив я далі, — й інші улягають силі особистості. Може й більше ще.

— Як брат мій і я? — спитала вона, і її очі опинилися зчудовано на мені.

— Не дивіться на мене так, Маню, неначеб я вам цими словами чинив кривду. Вона потрясла головою.

— Ви якісь чудні цього вечора, пане Олесь. Хочете випроводити мене з моєї рівноваги? Це ледве чи вам удасться. Я маю замір бути нині спокійною й доброю. Пані Міллер з самого ранку настроїла мене так.

— І гарно вчинила це, — сказав я. — А однак робите ви нині враження, мовби вам що долягало. Почуваєте себе нездоровою?

Вона заперечила головою, між тим коли. кутики її вуст викривились якось болісно.

— Так і ні. Я це розумію, — сказав я. — А впевняли мене, що змерзлії з музики. Я вам не вірю, — тягнув я далі. — З вами щось скоїлося. Я не бачив вас три дні й відчуваю це. Щоднини визирав я вас, думав, що прийдете відвідати мою матір, як цього й вона

сподівалася, і щоднини переконувався наново, що надіявся цього надармо. Чи шукати мені причини того в нещасливій провині моєї матері? Маню! — додав я, приступаючи до неї ближче. — Я не можу собі уявити, щоб ви, зрадивши мені оцю тайну, хотіли тим понизити нею мене й мою матір. Чи не так? — спитав я й шукав її очей, котрі консеквентне відводила від мене.

Вона потрясла головою.

— Ні! Слава богу! Я це знав. Вам не може справляти сатисфакції пониження й прикрість другого. А тепер, панно Маню... — тягнув я далі, — на підставі того, що ви хочете нині бути спокійною й доброю, я вас про одне питаю. Чи ви будете мені помічні заподіяну вам і вашій матері кривду виправити?

Вона витріщилась перелякано на мене.

— Не дивіться на мене наново такими очима, Маню, неначеб я мав замір вчинити вам щось злого! Ви ж можете собі самі заявити, що вже через ваш неподатливий елемент не прийде нікому на думку від вас щось неможливе жадати. Я лише питаю вас, чи хочете бути мені помічні виправити заподіяну вам моєю матір'ю кривду?.. Вона мовчала.

— Скажіть просто "так" або "ні". Не мучте мене мовчанням, — просив я.

— Так, — відповіла вона, мов проти своєї волі, і сказавши це, відвернулася, неначе хотіла від дальшої бесіди зо мною уйти.

Тимчасом я її задержав.

— Я ще не готов, панно Маню, пождіть. Ми не маємо багато часу перед собою.

— І ви? — спитала вона.

— І я, — сказав я. — Я не можу тут нині довго задержуватись. Один з моїх найліпших товаришів, котрий задержався в подорожі до Б., нині тут, заїхав на моє спеціальне запрошення на ніч до мене й жде мене. Завтра рано він їде далі, в нього мати вмирає, і я обіцяв йому вирватись відси за годину-дві, щоб ще про дещо розмовитись з ним. Наколи б не ви й пані Міллер, котрій я так багато завдячую, ці вечірні години я б був з ним перевів нині. А ви? — опитав я.

— Ми за кілька день виїжджаємо вже зовсім... Я зчудувався.

— Як же це? Нестор говорив мені недавно, що, може, удасться йому остатись з кілька день довше понад відпустку. Здається, і йому залежить на тім, щоб проєктована прогулка в "Чортовий млин" на орхідеї відбулася.

— Ми лиш і вижидаємо погоди, а скоро вона настане, прогулка відбудеться, і ми по ній хоч би і другої днини виїжджаємо. Так буде найліпше.

— Чому саме так?

— Бо таким способом віднайдемо найборше те, чого нам треба.

— Може не всі, Маню...

Вона поглянула через вікно, уникаючи мого погляду, і сказала:

— Спокою й рівноваги духу потребує кожне з нас. Ледве що вона це вимовила, як показала голова доктора Роттера в дверях, і він попросив нас від імені доматорки [82] до чаю. його очі задержалися зчудовано на мені й дівчині. Але він не сказав ні

слова, і ми удалися за ним до їдальні.

Півгодини пізніше завважив я, що Нестор вийшов на веранду, що провадила просто в сад і насамперед між смереки, щоб без сумніву поглянути надвір, чи не змінється ніч на погоду. Якраз перед тим обговорювали саме ту тему. За ним вийшла незаметно й Маня. Наколи обоє не вернулися зараз у хату, я випросив у пані Міллер шаль і удався за дівчиною й братом. Вони стояли обіч себе. Він з закинутими на плечах руками, а вона оперта об створені двері на порозі, і гляділи мовчки в ніч! Справді. Дощ перестав падати, з-поза хмар показався місяць, і з-поміж дерев заясніли дрібним білим шутром [83]висипані стежки старого, гарно удержаного саду.

Я зблизився до них.

Вони оглянулися, зчудовані, і, побачивши мене, зробили мені між собою місце.

— Ми оглядаємо небосхил, — обізвався перший Нестор. — Маня впевняє, що від завтра настане погода, а я все не довіряю.

— Як не настане, то підождемо з тим, — обізвалася Маня. — Але я переконана, що завтрашній поранок повітає нас сонцем.

— Ви казали перше, панно Маню, що вам холодно, а тепер стоїте в холодній вогкій ночі. Ви простудитесь. — І сказавши це, я укрит шаллю легко її плечі.

Вона стягнула плечі, неначе я впровадив її в фізичний біль, і звернула своє біле лице до мене.

— Дякую, пане Олесь... — сказала, — але ми вертаємо в хату. Там у великій залі вижидають дівчата Нестора до якоїсь розпочатої гри, а я піду за ним. Чи не маєте охоти прилучитись також до неї?

— Ні, панно Маню, — відповів я, подаючись і собі за Нестором. — Я б волів послухати вашої гри на фортеп'яні за той час. Найдалше за годину я мушу вертати додому.

— О, сьогодні — ні, пане Олесь, — відповіла вона. — Я б найрадше послухала сама, коли б мені хтось щось глибоке й гарне загравав.

— Тут нема нікого, хто б так грав, як ви, — докинув я. Замість відповіді вона підняла руки, притиснувши їх до висків, та, зітхнувши глибоко, спитала:

— Підете з нами?

— Ні. В мене нема на довгу забаву часу, — сказав я поважно.

— То ходім... — сказала вона й оглянулася за мною. І не зважаючи ні на кого, ми увійшли просто до невеликого салону (між тим коли всі інші пішли в гак звану "велику залу", себто дуже обширну кімнату, в котрій, може, колись відбувалися давніми літами у завідателів лісів всякого роду забави й т. ін.), де не було нікого, і де вона сіла до фортеп'яна.

— Що вам грати, пане Олесь? — спитала і звернула свої гарні молоді очі допитливо проти мене.

— Що ви хочете... — відповів я і, сівши недалеко неї, я, як Нестор недавно при співучих, опустив голову на руки, ждав. Вона почала грати Бетховена "Місячну сонату" оп. 40. Грала її сьогодні інакше, як її грають звичайно, і як може й сама грала її

звичайно. Нині, неначе боячись тих звуків, що викликувала, похилена над клавіатурою, вона грала поволі піано, вздержливо, лиш тут і там кладучи натиск на деякий нижчий звук, викликаючи zarazom місцями акорд, мов з звуками дисонансу. Але це не були дисонанси, це були звуки, що обзивалися, вдаряючи в серце, мов окремо для себе існуючі, котрі, хоч зложені в гармонії з іншими, були чим-то помітні й пануючі між нижчими, тихими й поважними тонами. Два рази повторила вона цю першу партію однаково. Поволі, обережно, мов для хорого; мов два рази відслонила мені нею свою чудну, а проте гарну й чутливу душу. Відтак, мов попрощавшись зо всею ніжністю погасаючими звуками, вона встала.

Я не обзивався. В хаті стало тихо, і лиш з-за замкнених дверей доходив до нас тут і там голос старших і молодих.

Нараз обізвалися, вдаряючи об шибки, грубі й скорі каплі дощу, і дерева, потрясені раптовим вихром, зашуміли бурхливо...

Вона схаменулася.

— Знов падає, — обізвалася здавленим голосом й приступила стурбовано до вікна. — Ви знаєте, пане Олесь, — обернулася з тихими словами до мене, — що внаслідок ще оцього дощу може наступити повінь. — Вона сказала це більше рези-гнутим, як допитливим тоном.

— Знаю.

Вона поглянула на мене трохи несміливим поглядом, а відтак, приступивши до вікна, притиснула чоло до шиби... На хвилину втиснулася між нас глибока мовчанка.

— Такий вихор має для мене щось предив'яо притягаюче, — сказала, коли я не обзивався до неї.

— Бо ви самі повні неспокійного елемента, — відповів я й приблизився до неї.

— О, не тому, — відповіла вона і звернула своє гарне, що гірко всміхалося, лице до мене. — Не тому. Так, як тепер, мені з тим вихром добре на душі.

— Успокоює вас? — спитав я й поглянув проникливе в її очі. Вона, не можучи мого погляду чомусь у тій хвилі перенести, опустила очі й споважніла.

— Панно Маню... — обізвався я. — Моя кузинка Дора просить вас зайти на кілька хвилин до неї й моєї матері.

Вона видивилася на мене і, мов переодягнулася миттю в холод, спитала:

— Пощо, пане Олесь?

— Не знаю. Але заким від'їдете, вчиніть це, коли можете.

— Чи й ви собі того бажаєте? — спитала.

— Я передаю вам її просьбу. Моїй особі ви б це й так відмовили. Я тямлю добре, що маю проти себе минувшість, хоча і в тім я не винуватий, як уявляєте ви собі це хибно. Але як це вам доказати? — спитав я. — І я... і я не все був паном своєї волі, не все щасливий, і я терпів, панно Маню. Бували хвилі, в котрих я, оточений добробутом і вигодами, в добрих товариствах, між увічливими для мене, гарними людьми, мужчинами й жінками, бачив заодно молоде дівоче лице, з виразом гордості й з виразом характеру перед своєю душею, що, розлучене без'милосердно з своїми білими

мріями ударом смерті батька, пірнуло в грубу життєву дійсність, без слова докору, на заробіток, вступаючи тим у саму противну своїй істоті долю, остаючись по мимо всього собі вірною. Не питайте мене, як мені тоді на душі робилося. Я чув і знав лиш одне. Я був наскрізь самотній чоловік, котрому припадало хіба лиш саме одне мовчання. Я чув жаль до себе, до вас, до матері, до загалу, а був по мимо того чоловіком, що не мав відваги окинути з себе чоловічий тягар. Себто, виступити сміло в обороні за своє інтимне щастя, полишити матір з її маєтком, її славою "родини", пересудами й піти дорогою, що провадила б до щастя. Тепер, по впливі стількох років, ми знов зустрілися, Маню. Доля зробила мене вашим довжником, котрий полюбив вас чи не щиріше й глибше ще, як раніше. Котрий чує, що ви становите кращу частку його нутра, і що даліше проживати йому без вас неможливо.

— Маню! — говорив я звуками, що походили з самого чи не найліпшого закутка нутра мого, — будьте моєю! Я стараюсь о вас з щирою глибокою любов'ю, неначеб нас не в'язала гарна, а разом і гіркістю переткана минувшість. Неначе не в'язала нас одна срібна хвилина білої зимової ночі в лісі, нашої німої, не розцвівшої до йінця любові молодих літ. Ніколи, здається, я не був спосібніший і в праві бажати вас за свою жінку, як тепер! Ніколи, я це відчуваю. Я улажу вам життя, яке вирівняє всі заподіяні вам кривди й муки людьми й долею!

Дівчина мовчала, мов кам'яніла від моїх слів.

— Скажіть хоч слово. Маню! — просив я, зворушений до глибини. — Слово, що зробило б моїм мукам кінець. Успокойте мене. Ви ж мусили бачити, що діялось у мені; за цілий той час, відколи я тут, і від хвилі, коли ви по мимо всього, що зазнали гіркого й несправедливого з сторони моєї матері, кинулись, наражаючи своє власне життя в небезпеку, щоб видобути її від смерті для мене. Відтоді я й відчув вповні, яка глибока й повна чистого й шляхетного чуття ваша істота, і відтоді, повторюю я, не відлучався душею від вас ні на хвилю, — і таким остануся я для вас до останнього мого віддиху.

Вона звернула своє лице до мене, що було бліде, мов з нього зникла й остання крапля крові.

— Успокоєння бажаєте ви від мене? — спитала й потрясла гірко головою. — Слова, що зробило б вашим мукам кінець? І я маю його вам дати, я, що перебуваю сама невимовні муки? Того слова я вам ніколи не дам.

— Ніколи, Маню?

— Ніколи, пане Олесь! Ви самі сказали, що не були ніколи спосібніші і в праві бажати мене більше за жінку, як саме тепер. А чому? — сказала й приступила ближче до мене. — Я Це вам зараз покажу. До хвилі, в якій постигло нещастя вашу матір, ви ледве чи були рішені до цього кроку. Бажаючи, проте, тепер ту вбогу дівчину, котрій раяла ваша мати свого часу вибити собі непотрібні уроєння і мрії з голови, а рекрутуватися в швачки... за свою жінку... проти волі тої матері, котра становить не що, а всю "судьбу" вашу, — вважаю не чим іншим, як самим лиш сильним напором позбутись, будь-що-будь, утяжливого почуття довгу проти тої дівчини, котра (я це признаю) несвідомо й, може, проти вашої волі втиснулась у вашу душу, виводячи її на

якийсь час з рівноваги. Одначе, пане Олесь, — тягнула дальше, — коли ви не були ніколи досі спосібніші бажати ту дівчину за жінку, як доперва тепер, то я скажу вам на те, що та дівчина не була ніколи здібнішою відказати вам більше своєї руки, як саме тепер.

Я підняв руку й заслонив нею на хвилину очі.

— Маню! В які нечувані уявлення про мене вганяє вас ваше недовір'я, і які страшні ви в своїй консеквенції і зраженій амбіції! Що я зроблю? Як докажу, що я вас люблю? Щиро, глибоко, як лиш годен любити з усієї душі поважний мужчина!

— І я вас люблю, Богдане... люблю всіма нервами душі своєї, — обізвалася вона голосом, що з зворушення звучав без-тонно, — і моя судьба... це та, що вас не годна забути, та що з того? — спитала і звернула до мене своє гарне, гірко всміхнене лице. — Я не годна бути для вас такою, якою вимріяла собі ваша душа.

— Маню!

— Передусім я питаю вас, — сказала вона й підвела руку, щоб відперти мене від себе, що, зблизившись до неї, хотів її взяти в свої обійми, — яка роль припадає тій жінці, що буде глядіти на мужчину з почуттям свідомості, що він взяв її з вдячності, даючи їй себе в заміну за її вчинок для його матері? Кожний похмурий погляд, — тягнула вона, віддихаючи важко, — з котрим вертав би він у свої чотири стіни, кожна хвиля, в котрій бачила б вона його невдоволення, уважала б вона в нього за жаль свого кроку, за невіджаловану похибку життя свого, котрою вбив себе, жертвуючись їй назавше разом зі становиськом, маєтком, іменем своїм і матір'ю. Тим недовір'ям, — говорила, — під котрим терпіла б вона безнастанно, підмулювала б вона, помимо своєї невимовної любові до нього, не лише його і свій спокій, але настроювала б і його матір ще більше ворожо до себе, як і досі...

— Панно Маню! — перервав я її. — Ваші уста, вся істота ваша говорять мені, що ви мене любите, а проте ви годні себе й мене так мучити. Ваша уява на тій точці просто хора!

Дівчина розсміялася гірко.

— Як моя уява хора, то з яких причин? Чи, може, схочете заперечити все, що відбувалося явно й напонацки між мною, вами й вашою матір'ю?

— Я шукаю помиреньня, любові в вас, — відповів я їй не менше гірко, — а ви протиставите мені своє майже божевільне недовір'я. Схаменіться!

— Може, й страшна я, — відповіла вона, — але не годна іншою бути. Може бути, я помиляюся розумом, тим здоровим, тверезим розумом, котрого потугу відчуваємо саме тепер в епосі матеріалізму, культі безчуттєвості й безілюзійності, але чуттям своїм я не помиляюся. Ні... — тягнула далі й відітхнула, мов випочиваючи з тяжкої боротьби з собою, мною і якоюсь третьою потугою, що стояла між нами й не допускала взаємного зближення. — Нам не судилося йти разом, пане Олесь; дарма що... любите... ви... люблю я. Нам це не судилось. Між нами стоїть щось сильніше від нас. Культура чи нев'яяснена темінь, сила яка... я не знаю, але вона стоїть.

Коли вимовляла послідні слова, в мені заворушилося щось, що окреслюю я одним

словом "мужицтво", що робить мене сильним, безвзглядним і погнало б у вогонь. Не вагаючись більше ні хвилини, я зблизився небагатьма кроками до неї, взяв її голівку між свої руки, як робиться це з малими дітьми, похилив одробину назад і заглянув у її лице. Воно було бліде, як цвіт лілеї, брови зморщені, мов у фізичнім болю, а темні вії ослонювали цілком її очі, лише груди її віддихала важко, мов боролась у тій хвилі, як на смерть.

— Твій благородний вчинок стоїть між нами, дівчино. Він не дозволяє тобі стати моєю, а мені забрати тебе назавше. Одначе чи зрозумієш, що коїть мені твій неподатливий елемент? Між нас поставила ти альтернативу: або я мушу виконати рівний твоєму геройський вчинок, або як не те — зректись тебе! Значить, ми стоїмо знов і тепер, але послідній раз, на кладці над глибиною, як кільканадцять літ тому назад, і... ти... ви допроваджуєте мене знов до крайності. Але ви помиляєтесь, утримуючи, що я вас зречуся. Коли я дізнався раз з ваших власних уст, що ви мене любите, ви сталися з тими словами моєю. Я вас не випущу. Ви останетесь мені вірні, Маню? — спитав я. І з тими словами я схилився над нею, заглянув ще раз у її лице, котре відвертала від мене, і притиснув її голівку до своїх грудей.

— Так! — відповіла.

— Слава богу! Тож тимчасово ви свободні і йдіть. Але не на все. Маню! До якого часу. А потім я прийду.

Вона не відповіла.

Не оглядаючись більше за мною, вона вийшла з кімнати. В кілька хвиль пізніше я попрощався з товариством і опустив лісничівку. Коли минав близько попри освітлені вікна й поглянув в одне відчинене, бачив я її, як стояла й гляділа в темінь. Позад неї показалося, мов виринуло нараз, лице Нестора, бліде, як у хвилі, коли прислухався пісні своєї "Зюлейки", і з тими самими блискучими очима.

Я поздоровив їх, і четверо очей провели мене.

* * *

(Три дні пізніше).

Погода найкраща, небосхил не був, здається, ніколи таким чистосинім, як тепер, а смерекові ліси, що відсвіжилися цілотижневим дощем, мов набрали більше тепла в свою зелень. Сонце, просвітлюючи вже третю днину безнастанно, повисушувало, здавалося, кожний вогкий закуток і затирало сліди непогоди. Лиш ріка, що двигалася з одної сторони попри місто, побільшена під час злив і допливами гірських потоків, хоч і спала значно, шуміла все ще голосно, мов пишалася своїм зростом.

Було по обіді коло п'ятої. Тета і я, натявши й прилагодивши цвітів і деякого галуззя на бажання матері на вінець для могили батька, були саме зайняті викладати це все з коша на стіл в кімнаті моєї тети, коли ввійшла Дора з матір'ю в хату. Обі були одягнені до проїздки з панею Маріян, щоб оглянути ріку, побільшену трохи дощами.

— Ви заскоро приладилися, — сказав я до обох пань, поглянувши притім на свій годинник. — Оскільки мені відомо, пані Маріян обіцяла приїхати точно о-пів до шостої, а тепер ледве три чверті на п'яту.

— То ми пождемо, — відповіла Дора.

— А я б подала ще борзо чай, — обізвалася тета і, кинувши в своїй звичайній живості цвіти з рук, подалася з кімнати до кухні, щоб справді перевести свої слова в діло.

— Їдь з нами, Богдане, — попросила мати.

— Ні, мамо, нині не можу. Я за пару хвиль вийду також з дому.

— До доктора Роттера? — спитала мати. — Він посилав за тобою сполудня.

— Ні. З ним я вже бачився. Я піду до Обринських...

— Знов до Обринських? — вмішалася Дора й з тим забрала одну з найкращих квіток і піднесла її остедтативно [84] до носа.

— Знов. Чи маєш що проти того? — опитав я спокійно і з тими словами заткнув собі маленьку айстерку до кляпи [85]сюртука.

— Ще б і що! — обізвалася вона. — Зрештою, — додала, — може, будеш ласкав передати там нашу, т. є. твоєї матері й мою просьбу, щоб та героїня зійшла раз з свого п'єдесталу і вступила до нас, смертних, на часок, щоб ми мали нагоду відплатити їй свій довг; інакше буде готова погадати, що ми, тебе не виключаючи, Богдане, — додала з притиском, — хочемо справді прийняти її услуги безплатно.

Я підняв ачудовано голову до неї.

— Які услуги, Доро? Бо що під словом "героїні" розумієш панну Обринську, це я розумію. Але що має означати слово "услуги", те мусиш висловити ясніше.

— Ах, не чини, що не розумієш! — спалахнула гарна жінка. — Знаєш аж надто добре, що я під словом "услуги" маю на думці її ефектовний чин яко спасительки твоєї матері від нещастя, а по-друге — її "діяльність" як сестри-служебниці при її постелі. За ті чини, щоб сказати вже все ясно, я привезла тій панні штуку прекрасного чорного шовку на сукню, якого, певно, досі не мала на собі. Той шовк хотіла б я їй, як сам зрозумієш, скоріше, нині чи завтра, в дарунок передати. А що це не уходить учинити ані тобі, ані твоїй матері, тож я перебрала цю задачу на себе.

— Того не посмієш ти вчинити! — кликнув я строго і змірив її з голови до ніг. — Щоб не поважилась ти цього ні в якому разі.

Вона вмовкла й відступила від мене.

— Ого... мій пане! — сказала з неописаною іронією. — Це щось нове в тебе — не гонорувати за услугу ближніх. Інакше я б не була посміла й доторкатися цієї дразливої теми. Була б понесла або переслала дарунок слугою, залучивши білет з словами подяки, і на тім була б справа скінчена. А так ти винен, як твоя мати тим зворушується!

Я поглянув на матір.

Якщо було можна в тій хвилі слово "зворушуєш" ужити на матір, то я міг бути спокійний. Вона сиділа якнайспокійні-ше в своїм кріслі, і лише її очі, оживлені, майже усміхнені, мов з дитячої суперечки, свідчили, що вона в тій хвилі й не снила о яким-небудь зворушенні. Зате, може більше заінтересована закінченням дискусії, зверталася в тій хвилі душею на сторону Дори. В мені почало варитись. І мимоволі пригадалася мені погана справа з сфальшуванням мого підпису на листі довжності Обринських.

— Я думаю, що яке-небудь "зворушення" в матері не можна припускати, бо я переконаний, що гадка з "подякою" в постаті шовку не є виключно твоєю видумкою, лиш вашим спільним ділом. Але це не вменшає ординарності й безтактовності самої думки віддячитись дівчині в такий спосіб за її благородний і героїчний вчинок.

— Ти маєш слухність, Богдане, — обізвалася тут мати сухо. — Думка подяки не походить виключно від Дори. Вона самотньо моя. Лиш щодо самого вибору предмета, яким мала подяка заявитися, я була в клопоті. Я хотіла золотий годинник, бо це тривке, і дівчина була б мала разом і пам'ятку від мене; однак Дора зробила пропозицію з шовком, доказуючи, що їй це, може, більше придасться, і я на те пристала. Що ж їм за причина до такої експлозії [86]? Замало цінний тобі дарунок з нашої сторони шовкова сукня? Як замало, то доложи й купи дорожчу. Мені все одно, лиш щоб дівчині віддячитись. І не лиш дівчині, але і її братові; хоч, сказавши правду, як у тій разі з ним поступити, я поняття не маю. Потрохи я того хлопця боюся. Він чим-то здержує мене від подяки, але я його шаную. Чимось-то мені цей хлопець симпатичний.

— Ну, ну, ще б не стало й до нього з такими чинами зближатися, — сказав я. — І видивився б на вас Нестор. Аж лячно й думати про ті звичайно задумчиві і блискучі очі, спалахнувши в гніві.

Мати здвинула плечима й сказала:

— Я маю добру волю все сплатити. Довгів, як знаєш, не зношу, нехай би вони були і в рідної дитини, а я того почуття не зношу. Така моя вдача. Чи як? — звернулася вона до мене. — Гадаєш, мені це мило, як кожний з знайомих приходить і цвірінкає мені в вічі, що ось то вона була тією, котра з-поміж цілого гурту знайомих і чужих вибавила мене одна від смерті; якраз вона, до котрої не відчувала я ніколи особлившої симпатії, хоч, може, іноді (я признаю це) в дечім я й не мала слухності, і вона, може, й дійсно гірша, як я думала. А що "чистий рахунок — це найкращий приятель", цього, може, не заперечиш і ти!

— Я щонайменше, мамо... — відповів я і з тими словами обернувся від обох жінок насилу, щоб не кинути того всього, що тиснулось мені в тій хвилі на уста, згадавши її вчинок, їм обом у вічі. Замість того почав я по хаті ходити.

О, який слухний, неомильний був той інстинкт, що здержував дівчину від зносин зо мною, а з тим — і з моєю ріднею. Який неомильний, а який і оправданий разом! "Внутрішньо ми й так усе ж таки відділені на все", казала мені. Чи не так?

І справді.

"Чистий рахунок — найліпший приятель", повторив якийсь голос у мені материні слова. "Чи й тоді, мамо, як брали ви лихварські проценти, не дозволені законом, від батька сім'ї, а по його смерті від вдовиці й роками від дівчини-сироти, щоб вдоволити свою жадобу й ненаситність за золотом, чи й тоді?" Але цього питання, що горіло в моїй душі, я не поставив голосно. Вона була реконвалесцентка, і на якийсь час я мусив ще багато уступати їй. Я всміхнувся гірко, затиснув уста, і жодне слово не перейшло моїх вуст. Ніколи не була моя мати (о, як гірко!) здібніша почути правду з уст своєї дитини більше, як нині, як саме в хвилині, коли чулась довжницею тої, котру брала

немилосердно своїми вустами й серцем перед моїми очима під ноги.

Ніколи більше.

Але вона була моя мати, і я втопив ту гірку правду в глибині своєї душі. Не їй одній мусив я заощадити хвилі пониження, котрі заслужила перенести. Не їй одній.

Але й тої, другої, що зносила кривду роками, мовчала, здавлюючи її гордо в своїй молодій душі, не хотів я наражати на бурхливі й болісні моменти. І її також ні. Вона була вже моя. Її слово, що останеться мені вірною, було для мене невідкличне, святе. І від тої хвилі я сторожив над нею. Горе тому, хто б був посмів доторкнутися її хоч би одним образливим словом.

— Але як же, Богдане? — обізвалася наново Дора, наколи я, потонувши в думках, гамуючи своє до крайності схвильоване нутро, ходив по кімнаті й майже не зважав на обох присутніх. — Як же скінчимо цю справу? Вона й так через байдужість самої інтересованої затягнулася довше, як нам пожадано. А й ти сам, коли б не був цими днями такий розсіяний, був би вже давно замітив, що пакунок, що лежить більше як тиждень у твоїй кімнаті, має інше призначення, як перележувати в тебе!

По моїм лиці перебігла гаряча краска сорому. І я розсміявся сардонічним сміхом.

— Чи й я маю в тій ординарній справі брати активну участь? — спитав я.

— Твоя задача була й є наклонити дівчину, щоб прибула сюди, — відповіла вражено Дора.

— Чого я цілком напевно ніколи не зроблю.

Вона витріщилася з несподіваного зачудування на мене.

— Ніколи, Доро, на те спустился.

— — То ти не переказав їй нашої просьби потрудитися до нас?

— Передавав, на жаль, хоч і не знав, що під нею крилося.

— А вона?

— Вона, відчувши своїм інстинктом, що в тім запрошенні криється, мабуть, потайний замір вразити її, спитала лише з переляком, "пощо має прийти". А що я тоді ще не знав про замах, що був вимірений вами проти неї актом подяки, то й передав їй ваші слова; але поминувши те, що вона сказала, можу тебе тепер запевнити, що вона не прийде.

— І через що, як вільно спитати? — обізвалася мати, і на її блідавих щоках появилися червоні плями внутрішнього роздрознення.

— Бо я сам постараюся о те, мамо, — відповів я. — Заглянувши в глибину душі тої дівчини, я переконався, що вона ніколи не дасть себе нагородити за свій шляхетний учинок. А вами вже найменше!

Обі жінки замовкли, лиш погляд, яким у тій хвилі перемінялися, був неспокійний і повний тривоги. Він свідчив мені ясно, що знаходять ситуацію грізною й остерігають себе обопільно мене дальше не роздрознювати.

— Отже, від нас вона її не прийме, Богдане, — обізвалася Дора, — і з тим заявленим будемо мусили по твоїх словах помиритися. Але, може, зате прийме від тебе?

— І від мене ні.

Тут моя мати піднялася.

— Лишім ту глупу суперечку, Доро... — обізвалася. — Ти видиш, Богдан завзявся нарочно нас нині обох на тім тлі рознервувати; шкода часу... я...

Я спалахнув і задержавсь у ході.

— Кажете, "на тім тлі рознервувати", мамо? — спитав я. — Чи це справді ваша думка?

— Я переконана.

— Коли так, то ви помиляєтесь тяжко, мамо. Кожне слово, що говорив я вам, я говорив з найбільшою повагою. А багато дечого, в користь самої вашої материнської особи, я змовчав.

— То подякуй ти їй! — обізвалася вона, ігноруючи цілком моє посліднє речення,

— Від себе я їй подякую, про те не сумнівайтесь, — кликнув я й відчув, як мимоволі в мої очі втиснулося тепло моєї душі.

— Від себе, Богдане! — вмішалася тут іронічно Дора. — І чим, як смію спитатися, коли наші предмети заподлі? Це було б цікаво довідатися, коли це не тайна в тебе.

— Не тайна, Доро, — сказав я й мимоволі всміхнувся.

— Це байка, Доро, — обізвалася тут зневажливо моя мати. — Байка, котра не обходить мене цілковито. Що Богдан з своєї кишені видає, я не мушу знати. Але більше займає мене те, коли він загадує той свій замір сповнити. Це знов не може мені байдужим бути.

— На жаль, на се питання я не годен вам нині певну відповідь дати. Але ви її довідаєтесь, мамо, ви її довідаєтесь. Ви ж моя мати, — відповів я тепло і, приступивши до матері, я взяв її пестливо за руку.

Вона зсунула мою шорстко від себе.

— Дай собі спокій з акторством, Богдане, — сказала й посунула свої стекла нервово вище під чоло.

— Жодне акторство, мамо, а щира правда. Я сам відвдячусь панні Обринській за те, що врятувала мені мою магір;

сам один я.

Вона відвернулася люто.

— То про мене викинь і соток кілька! Це мене нічого не обходить.

— Соток, мамо? — спитав я й усміхнувся болісно. — На сотки ціните ви ваше життя? Ні, не сотками, мамо; але чимось, що ставлю я понад те. Понад усе. Любов'ю своєю, мамо. Своєю щирою, вірною любов'ю, мамо, котру ношу я вже не віднині в своїй душі для тої дівчини. Любов'ю. Я, мамо, з Манею Обринською оженюся. Я їй уже освідчився.

Так.

Воно було сказано.

Хата наша не завалилася, а апоплексії від того заявлення мати не дістала. Вона лишилася спокійна, і її сильний, понад усе тверезий розум, що в жодній, хоч би й

найтяжчій хвилі не тратив рівноваги, старався ситуацію опанувати. Зате Дора прокинулася, мов у неї вдарив грім.

— Це неправда, тето! — кликнула. — Цьому ви не вірте, це неправда. Повтори це ще раз, Богдане! Я здвигнув плечима.

— Я вже раз сказав, — відповів я й опустив кімнату.

* * *

(Пізніше, по прогулці до "Чортового млина" на орхідеї).

Перед виїздом я вступив, відповідно до умови, по Маню, Нестора й паню Міллер. Дора їхала з Маріянами, а мати вимовилась, що чується нездоровою і залишилася вдвійці з тетою дома.

Коли ми вже виходили з кімнати, щоб сісти на бричку, запряжену прегарними, але нетерпливими кіньми, побачив я Нестора, що вийшов кілька хвиль перед нами, як стояв тепер на веранді з заложеними на спині руками, обернений до нас плечима, і приглядався чомусь над одним з відчинених вікон пильно вгору.

Ми станули зчудовані.

— Що тут такого, Несторе? — спитав я й приступив до нього.

— Підожди. Я дивлюсь, що з того буде, — відповів той, не рухаючися з місця, ба навіть і не оглянувшись за нами.

— Що там? — спитала так само Маня, прилучаючися зацікавлена й собі до нас. Нестор стояв нерухомо й дивився на якогось павука, що великий спустився десь з якогось закутка темної дерев'яної стелі на своїй павутині над вікном і був зайнятий обмотуванням бідолашної невеличкої мухи, котра, боронячись, бриніла жалісно. Обмотавши й остаточно доволі густо, павук колов її від часу до часу, зближаючися й віддаляючись... Всі ми задивилися на нйму боротьбу, не промовляючи ні слова, а Нестор, з нас найбільше зацікавлений, аж зморщив брови, мов з якогось прикрого при тім виді почування. Далі, коли, здавалося, було йому цього виду забагато, іпідняїв руку з палицею і, розірвавши павутину, викинув павука через вікно надвір.

— Тепер відіграли ви роль якогось або щасливого випадку, або свого роду провидіння в житті бідної комахки, — обізвалася паяі Міллер, виходячи вперед нас на вулицю, де вижидали нас коні.

— Я не терплю павуків! — обізвався похмуро Нестор, уможуючись зо мною проти обох пань у бричці.

— Не терпиш! — сказав я, всміхаючись жартівливо. — А однак молодим хлопчиком ткав ти одного разу в вашім саді також свого роду павутинку, впевняючи мене чи когось там іншого, що потягнеш її аж до білих штахет нашого саду від вашого павільйону, і вона не розірветься.

— Це було що інше, — відповів він усе ще поважно. — Я робив плетінку, заложившиою з Васильком, що потягну її аж до твого саду, і вона у мене не урветься; але про правдиву павутину я не мав жодної гадки.

І сказавши це, він мовчав довго, неначе вид павука відібрав йому добрий настрій або не сходив з пам'яті.

В дорозі до назначеної цілі ми станули. Панні Наталі, котра їхала з своїми кривними й Дорою, забажалося саме посередині дороги пересісти до нас у бричку, щоб, як шепнула мені в ухо, повозити хоч одну годинку "правдивими" кіньми, котрі своїм темпераментом перевищали б усіх інших коней, що везли решту товариства за нами. Вислухавши її бажання, я вмістив фірмана на іншому возі і, здержуючи коні на хвилику, поки вона сіла на козла, я сказав їй:

— Самі ви не можете їхати; коні молоді й бистрі, поручені мені під особливий дозір, могли б вам утекти. Через те означіть, хто з нас обох, себто мене й доктора Обринського, має коло вас сісти, щоб, в разі б вам руки ув'яли, перебрати від вас поводи.

І передавши їй з тими словами поводи, станув я одною ногою на ступінь брички коло сидячих пань і вижидав її відповіді. Так само зробив і Нестор, з різницею, що зіскочив цілком на землю й дивився поважно на дівчину. Вона, сівши на козлах і взявши поводи в руки, через хвилину мов зморщила брови, нахмурилася.

— Не буде вам лячно коло мене, докторе Обринський? — спитала, не повертаючи й головою за ним, мов викликувала його напівжартом і напівповажно до бою.

По його лиці перебігла легка, майже незаметна краска.

— Я можу й цілком не сісти, — відповів він спокійно. — Для мене нема в тім нічого лякаючого бачити, як хтось вправляється в спорті, котрим я, будучи ще академіком, займався досхочу.

Дівчина вкусилась в уста й зробила йому коло себе місце.

— Сідайте, пане докторе, — сказала, а звертаючися головою потрохи за мною, додала: — Майте око на нас обоїх, добродію Олесь. Я, — сказала з притиском, — "вправляюсь" у спорті, могла б вас усіх поперевертати, а доктор Обринський не академік уже, забув при кодексах, що знав. Значить, для вас усе ще останеться поле до акції на дорозі до "Чортового млина" і по орхідеї.

І сказавши це, амбітна дівчина, подразнена, здається, відповіддю свого так само вразливого поклонника, вжила нараз без причини надто сильно батога, і молоді бистрі коні, ледве зачувши на собі батога, скочили в тій же хвилі чи не сполошені вбік, а там і почали сильним галопом летіти за бричками, що задовоно нас випередили. Миттю станув я на ноги, в повозі за плечима обох на козлах сидячих, простягнувши руку, щоб здержати зворохоблені гарні звірята, однак це показалося вже лишне. Нестор держав їх уже так сильно в овоїх руках, повертав ними так зручно, що звірята, почувши над собою сильну гамуючу руку, піддавалися мимоволі керманичеві, і за недовгий час боротьби, під час котрої пробували наново вирватись з пануючої над ними влади, бігли хоча бистро, але все ж таки вдовоєні далі...

Я поглянув на обох.

Дівчина сиділа, бліда з несподіваного переляку, майже без краплі крові в лиці, між тим коли звичайно ніжне, майже хлоп'яче лице мого приятеля виглядало в тій хвилі дуже поважно й строго. Через якийсь час держав він ще поводи сам, вдовокоюючи тут і там бистрі зворушені звірята своїм гарним голосом. А коли, врешті, догонивши всіх, що

випередили нас, прогулькових, передав гарній своїй сусідці поводи, окинув її майже стурбованим поглядом.

— Тепер їдьте, панно Наталю, дальше самі, — сказав цілковито спокійним голосом, хоч я відчув, що цілком спокійним він не був. — Думайте про себе, а з тим і про тих, що сидять позад вас. Моя сестра й добродій Олесь зручні. В хвили небезпеки, коли б ви не хотіли моєї помочі прийняти, вони зіскочать, але пані Міллер і ви могли б понести ушкодження. Цей лівий, як вважаю, нервовий, тому батога не вживайте. Зрештою, їдьте спокійно, я й сам дивлюсь за ними. Вони чудові!

Не поглянувши на свого сусіда ані півпоглядом, вона взяла від нього поводи, і хто б м'іг був у тій хвилі заглянути в її очі, що, отінені гарними темними віями, заслоняли їх цілковито, той був би відгадав тайну тої душі, що колисалася в тій хвилі, мов бурхлива вода, в тій загадочній дівочій груді.

— Цього тріумфу вона йому не простить, — шепнула до мене пані Міллер, коли я, врешті переконавшись, що коні біжать цілком в спокої, сів, як перше, проти обох пань у бричці.

— Не бійтесь, він їй імponує, — була моя відповідь.

— Вона азартує з його прихильністю, — докинула вона знов.

— Але розумове він її перевищує.

— Його шляхетна скромність була б у неї далеко більше на місці, украсила б її ще більше, — додала вона на мій закид.

Я здвигнув плечима й поглянув на Маню. Вона виглядала нині дуже гарно. Отворений понсовий її зонтик кидав таке чудове отінення на її ніжне лице, що воно, спокійне в тій хвилі, майже мармурове, видалося мені кращим, як коли-небудь іншим разом. Одягнена була скромно, а притім елегантно й дуже відповідно до сьогоднішньої прогулки. Опершись трохи на спинку повоzu, вона не звертала своїх очей від брата й гарної дівчини на козлах.

— Ви знов "загіпнотизовані", панно Маню? — спитав я півголосом, перехиляючися до неї, вказуючи незамітним рухом за амазонкою на горі.

Вона похитала головою стурбовано.

— Мені це не шкодить, але він терпить.

— І вона з ним

Вона заперечила головою — і нараз простягнула до мене... мов благала о щось безсловно... руку, котру я задержав на хвилину в своїй

— Гадаєте, що ні?

— Так, — відповіла, і її очі мов повели мене до обоих сидячих на козлах.

Я зрозумів її. Я станув у повоzi на ноги й обернувся на часок до свого молодого приятеля й гарної амазонки.

Вона правила кіньми так завзято й певно! Ціла мов виточена постать її, як і лице, були так відпорно, майже деспотично нарисовані, неначеб у тій хвилі здавала перед найгострішим ритмейстром свої знання спорту. Він сидів коло неї так само мовчки й поважно, і здавалося, його ніколи не займала гірська околиця так інтенсивно, як саме

під час цієї їзди. В тій хвилі, коли завважив мене за собою, поставив руку на віжки й обізвався:

— Ви губите брошку, панно Наталю; на це роблю я вас уже чи не третій раз уважною. Вона в вас отворена.

Вона перелякалася так сильно його слів, неначе схоплена на лихій учинку. Відтак, передаючи йому поводи, без опору замкнула брош'ку. Звертаючися потім профілем до мене, обізвалася:

— Я сиджу вже чи не більш як півгодини мовчки, правлю кіньми й не можу додуматись, як може хтось, хто зазнав раз цієї приємності панувати над такими звірятами або хоч би й подібними лиш як оці, затопляти пізніше виключно в закони, студії і т. ін. сухий матеріал. Чому держали ви це в тайні, докторе, що любувалися колись також спортом? — спитала і її очі промайнули з правдивим зацікавленням по його лиці. — Я б ніколи не була цього по вас сподівалася. Ви такі спокійні... — додала і вмовкла, між тим коли гаряча краска зацвіла на її лиці.

— Чому мав я саме про це споминати? — відповів він з лагідним усміхом і, мов набравшись краски на лиці від неї, сам покраснів. — Сам я на це замилювання нічого не покладаю, хоч признаю, що люблю всяїї спорти, хоч і не можу віддаватися їм. А тепер найменше. Брак часу не дозволяє.

— Шкода, що виїжджаєш, Несторе, — вмішався я, — а то був би з панною Наталею хоч щодругої-третьої днини держав школу в правленні кіньми. — І звертаючися до неї, я спитав: — Ви, мабуть, знаєте, що панна Маня й доктор виїжджають позавтра вже зовсім!

— Знаю!

"Знаю!" Як дивно було це висказано. Напівздержаним жалем... напівглумливо.

— В нас про це навіть горобці цвіркають. Ірка лиш про те одне говорить.

І коли вона це сказала, її очі промайнули, висліджуючи з захланністю, по його лиці. Однак воно в нього осталося спокійне.

— Але я потішала її, що доктор ще залишиться.

Оці слова її мали вплив, неначе електризуючий на нього.

— Чому мав би я залишитися? — спитав він, стягуючи потрохи віжки до себе, щоб спинити коней до повільнішого бігу.

— Бо ми вас упросимо. Я перша прошу вас зробити нам приємність і залишитися довше ще. Він усміхнувся й похитав головою.

— Ні? — спитала дівчина й схилилася, щоб заглянути йому в вічі.

— Ні. Ваші причини задержати мене тут довше не встоять проти тих, що наказують мені виїжджати.

— Чи ви цього певні?

— На цей раз цілком певний, — відповів, а відтак додав увічливо: — Ви сьогодні розсіяні, панно Наталю. Перше губили ви брошку, а тепер не бачите, що колесо брички

туй-туй [87] захопить вашу сукню.

— Хто б міг так завчасу сформулюватись у певний розумовий кодекс, як доктор Обринський! — відповіла вона з вимушеним усміхом і шарпнула роздразнено сукню до себе під ноги.

— З часом ви переконаєтеся, що доктор Обринський щонайменше не бавився тими кодексами, про котрі згадуєте нині глушливо вже по раз другий, — відповів він.

Я поглянув на нього й відчув, що в тій хвилині він був сильно вражений. По її лиці перебігла, як недавно, краска, і вона не обзивалася більше. Я зайняв своє давнє місце, давши знак очима своїй дорогій дівчині, що не розумію тих обох там на козлах, і недовго по тім доїхали ми до означеного місця під ліс коло хати якогось побережника, де кінчалася колова дорога [88], а треба було йти вже пішки. Тут осталися брички з фірманами, і всі прогулькові, розділившись, кількома то знов поодинокі, пішли попри берег доволі сильного потоку, що становив саме дорогу до "Чортового млина" в ліс, щоб далеко в його глибині дослухатися шуму згаданого "млина".

Ліс був старий, і сосни його височенні й об'ємисті. Зелений, неначе плетений, мох звисав довгими пасмовитими китицями з їх рамен, а тишина в тій святині була така глибока, що деякі з прогулькових, що зразу, ввійшовши в ліс, розмовляли живо й голосно, заходячи чимраз далі в глибину, чим раз, то поважніли. Нестор ішов перший сам і неначе мостив за собою дорогу. Виглядав нині дуже поважно. В своїх високих елегантних чоботях, що уможливляли йому й перехід водою, пригадував своєю стрункою, внаслідок короткозорості трохи вперед похиленою постаттю й золотим пенсне дослідників природи. За ним пішла панна Ірина Маріян, а коли віддалилися від нас остільки, що ми прочі, йдучи лісом, втратили їх на часок з очей, перегнала нас нараз Наталка, що осталася була позаду й поспішила сама одна за ними.

— Доктор Обринський забуде ще десь у гушавині мою кузинку, — гукнула до нас, сміючись чудним якимось усміхом. — Заглибьтесь десь-небудь в якусь квітку або побачить якого мотилу чи хруща, а я за неї відповідаю.

— Не дуже, не дуже, — почувся нараз веселий голос добродія Маріяна за нами, себто мною, Дорою й ще якимись знайомими й панею Міллер та матір'ю молоді Ірини. Маня йшла мовчалива і, як мені здавалося, була розстроєна.

— Ви нині без гумору, панно Маню! — сказав я, відлучившись по часі від других і зрівнявшись з нею, що випередила товариство, як недавно брат, і йшла сама самим берегом потоку, неначе мала окрему ціль у лісі. Здіймивши капелюха з голови, збирала тут і там по куснику прегарного моху й якісь поодинокі цвіти. Вона звернулася на ті слова до мене.

— Я не можу говорити, ідучи отаким лісом, — промовила. — Вся розмова гурту он там за мною, як і те, що люди йдуть такою святинею, мов добре втовченою буденною дорогою, не бачачи ні на хвилину справдішнього лісу, розстроєє мене, хоча, — додала, стрівшись з моїми очима, й усміхнулася, — мене це не повинно, може, й обходити. Ліс, як окремий світ, є для поетів і знавців природи. Чи не так?.. О, господи, гляньте! Гляньте, пане Олесь! — кликнула нараз з радісним жахом і подалася раптом так сильно

назад, що своїми плечима вдарилася о мої груди, коли я якраз у послідній хвилі мусив ступити вслід за нею.

— Що там? — спитав я.

— Пст... тихо, — наказувала і вказала рукою через потік на другу сторону лісу.

— Що там?

— Великанський хижун, а може, й орел. Чудовий! Он там на тій смереці, що, з одної сторони надпалена, виставляє свої голі рамена Вона одна надпалена. Бачите? Вона дуже впадає в очі. Господи, дивіться ж! Він ще сидить. Який пишний!

Я всміхнувся.

— Я не бачу, — відповів. — Бачу лише, що смереки рівні, крилаті, пнуться вгору; бачу, що між лісом по наших березі й тим, за противним берегом, горить сонце, що його проміння ллється золотими струями; бачу далеко перед собою, що дві скелі, що виринають з лісів, мов розсунувшись, оставили місце для перепливу оцього потоку, що провадить в шум "Чортового млина"; і бачу тут у багатстві сеї зелені перед собою вас. Раз, Маню, це буде тому не мало літ... — тягнув я зворушеним голосом... — Чи слухаєте ви мене? — додав я...

— Слухаю, — відповіла, усміхнувшись, і, отворивши тут же свій зонтик, станула на хвилю й дивилася спокійно очима на мене.

— Це буде не мало літ, — повторив я, — як одної препишної місячної зимової ночі їхав молодий мужик з аристократкою біля себе білим лісом, мов мрією, й обоє вони мовчали, як і ліс. "Я люблю тебе", об'являла їй ціла його сильна молода істота, між тим коли вона мовчала, мов зачарована лісом. "Я люблю тебе", і він, той молодий мужик, не сказавши голосно ні слова, забрав правом тої своєї першої й одинокої правдивої любові з її непорочних уст, мов запоруку щастя на будуче, один поцілунок. Це було давно, Маню, і як були вони, як здавалося їм, невикінчені, підлеглі зовнішнім обставинам, і було, як сказав я, зимою. А тепер перед ними знов ліс. Повний зелені й багатства вегетації. І ясне сонце дня. Тепер я питаю її. Чи відчуває вона, як та дана йому тоді запорука відроджується нині сама з себе й упоминається, що кожне розпочате діло вимагає строго викінчення. Вона, як і тоді, тепер перед від'їздом. А він, як і тоді, остається. З чим має він остатись, Маню? Невже ж з її тодішньою, йому даною відповіддю? Ви не знаєте? Невже, Маню? — спитав я з притиском. — Завтра, позавтра ви від'їжджаєте... — тягнув я далі, зближаючись до неї й відгинаючи широке крило сосни, що мов загороджувало їй дорогу, куди спішила, не обзиваючись до мене ані словом. — Стійте, панно Маню, — просив я. — Ви так спішите вперед, неначеб вас ожидало десь у лісі якесь об'явлення, а щонайменше я був розбишакою. А там дальше те саме, що й тут. А "Чортовий млин"... він лиш мрія в об'яві сильного шуму лісу, що походить від протягу між отими там дальше від себе мов відсуненими скалами. І ви ж чей же не схочете загнатися самі в глибінь лісу, даючи деяким щиросердим язикам причину до обмови своєї особи.

Ці послідні слова мої, висказані більше жартівливо, як поважно викликали в неї в одній хвилі скуток.

Вона задержалася.

— Чи довго ми йдемо? — спитала, звертаючи перелякано свої молоді очі на мене, між тим коли гаряча краска розлилася по її білим лиці.

— Не так уже довго, щоб не замочити оцею справді чортовою дорогою в легких черевиках ніг і не дати тим, що мають лиш нині нагоду поговорити з вами без свідків, якої-небудь відповіді. Чи гадаєте, це так мило, зайшовши до вас, бавити вперед обов'язково паню Міллер, поки діждусь вільної хвилини поговорити з вами на самоті? Маню! через мою нескріплену ще матір я залишаюсь тут на кілька тижнів ще... без вас. Це недовго, але подеколи й дуже довго. Коли верну в столицю, там уже буде листя червоніти. Одержавши від вас слово, що ви залишитесь мені вірні, я мушу ще знати, коли мені по вас прийти, щоб забрати свою власність назавше. Ви перелякалися, Маню! — додав я, бачачи, що при моїх словах її лице покрилося майже цілком блідістю. — Я надіюсь, що це наслідки уявлення перед справдішнім здійсненням наших довголітніх бажань, що забрали вам усю кров з личка, жах, може, перед якою ще небудь боротьбою з моєю матір'ю, котрої ви так лякаєтесь. Але не бійтесь. Самі ви ніколи не будете проти неї стояти, поки я живий. А по-друге, вона звикає до думки, що внук "владики" бере за жінку колишню "ненависну" їй Обринську. Це вже моя річ. Ви її побідили, Маню... Чого жаяхатись? — При послідніх словах я пригорнув її до своїх грудей і, схилиючись над нею, як колись у зимовій чудовій ночі лісом, поцілував її в уста.

— Я жду, моя дівчино.

— Лишіть мене ще, Богдане, — були перші її слова, висказані з такою болісною просьбою в голосі, з такою щирістю, неначеб я бажав втягнути її з собою в саме найгірше лихо світу.

— Ще залишити вас. Маню? — спитав я й відсунув її від себе нетерпеливо, щоб заглянути добре в її лице, чи вона не шуткує.

— На рік або пів, — повторила вона й відповіла мені поглядом з повагою всеї своєї істоти.

— На рік, пів, — повторив я й усміхнувся злобно. — На рік... пів, — а відтак додав: — Для доктора Роттера? Я знаю, німець вас любить, робить заходи, але з того нічого не буде. Зимою, — додав я, — я вас заберу. Чуєте, Маню... зимою. — І сказавши це, я хвилину ждав, взявши її звисаючу руку між свої долоні.

— Маню?! — пішов нараз замість її відповіді оклик лісом і повторився відгомоном: — Маню?!

— Несторе! — кликнула вона з переляком і, освободившись з моєї руки, повторила: — Несторе!..

"Несторе!" Хоч і як любив я її брата, був готов для нього понести всякі жертви, одначе в цій хвилі впав його оклик між нас, мов залізний камінь розлуки з висоти.

— Нестор кличе! — кликнула вона, мов під властю іншої сили і, вхопивши мене за руку, потягнула спішно вперед. — Ходім, пане Олесь!

— Підемо, панно Маню... Але чого так квапитесь? — упімнув я. — Він лиш

обізвався, щоб ми знали, де він є. Видко, він недалеко. Хвильку-дві заждемо, і він надійде.

Вона станула і, переглядаючися, заклопотана, між мною й лісом, звідки доходив поклик брата, мов рішалася щось з собою зробити. В тім клопоті я прийшов їй на поміч.

— За тобою, Несторе? — гукнув я лісом і очікував відповіді...

— Де йти? — зачувся замість голосу Нестора голос Наталки.

— Ми вертаєм! — відгукнув тепер голос Нестора і, як здавалося, вже цілком десь недалеко.

— Ходім, пане Олесь, ходім за голосом, але більше глибиною, так, як вони, — обізвалася дівчина і, зближаючись довірливо до мене, мов скинула нараз якийсь тягар з грудей, додала, усміхаючись: — Я мушу, поки поверну, тут ще щось демонічне, щоб не сказати "чортове", побачити або почути. О, як тут чудово в тім кітлі, трава коло потоку яка буйна... і папороть, пане Олесь... А он бачите, вже й орхідеї... одну, першу, я вам заткну до кляпи сурдута... — і, ледве сказавши, вже вчинила це. — Так, — додала, завваживши, що я заховаюсь поважно й мовчки. — Ви гніваєтесь? О, не гнівайтесь... я вас прошу, — говорила півголосом спішно, — а я скорше... в жоден спосіб ще не можу... колись... все скажу... за рік, пів... Богдане... я вас Прошу. І нічого злого про мене не думайте, я лиш хочу, щоб все добре було й так, як мені моє нутро наказує!.. — Вона поглянула на мене такими щирими очима, що хто б на неї "гнівався"! Я один — ні.

— Скажіть мені лиш одне слово на моє запитання, — відповів я їй. — Чи є доктор Роттер у тім замішаний, що ви казали, щоб пождати ще рік або пів?..

Вона поглянула на мене з переляком, а відтак похитала головою.

— Отже, ні. То хіба ще моя мати? Тепер вона уникала мого погляду.

— Я вас прошу не питати мене.

— Я не з цікавості питаю... — відповів я понуро. — А тому, щоб мати спокій....

— Будьте спокійні й ждiть. Я також бажаю спокою, а це може лиш тоді наступити, як у моїй душі настане рівновага, і я вчиню те, що повинна. Але... ходім, — додала наново й поглянула, як перше, на мене, мав щоб переконатись, чи я оправді не гніваюсь... Я не гнівався. Йшов коло неї мовчки, роздумуючи над щойно нею сказаним... а вона зривала спішно тут і там цвітучі орхідеї. — Тут так пишно... й тихо... тихо, паяє Олесь! — сказала раз, поглянувши від цвітів до мене, що не відступав від неї... мов бажала, щоб і я утихомирився тим глибоким лісовим супокоем.

— Перебуваєте тут радо? — спитав я її замість всього, ступаючи все ще зворушений коло неї.

— Хто б не бажав сюди! — відповіла вона, поглянувши вдоволено на мене.

І дійсно! Хто. б не захоплювався пралісом, буйною розкішною вегетацією, шумливим потоком, що оживляв тишину лісу, вилискуючися від проміння сонця. Тут і там ставали ми, здержувані зчудовано блискавичними скоками вивірки по струнких соснах, і... мовчали. Тоді я. брав її руку в свою, і ми йшли, мов святинєю, дальше. Хто б не захоплювався оцею зеленою, як кажу, святинєю, в котрій панувала така тиша, що висказане в ній голосніше слово розбігалось, мов у соборі.

— Ви будете щороку о цій порі проходжуватись оцим лісом, — сказав я до дівчини.

Її лице покритою краскою і, мов побоюючись поновних теплих слів з моєї сторони, вона станула й кликнула по імені брата.

— Несторе! Несторе! — розбіглося в тишині непорушного лісу в різні сторони її голосом.

— Я вертаю, я тут! — зачулася цілком близько нас відповідь брата. Ми стали ждати, не промовляючи ні слова одне до одного. О, це мовчання, це потужне мовчання її й моє, в тишині й красі пралісу! Одинока хвилина, що творила з нас інших істот. Нараз глянула вона на мене очима, що пригадували очі жахливої серни, — і рушила з місця даліше. Мов загіпнотизований, я пішов за нею. Кілька хвиль пізніше опинився Нестор коло нас. Зіпрілий, з розпаленими щоками, на капелюсі кілька гарних мотилів і орхідей, з чоботами заболоченими, і, мов стрівшись з якимись ним очікуваними спасителями, усміхнувся.

— Що ж там, Несторе, дуже втомився? — спитала сестра, вдивляючись з любов'ю в лице брата.

— Ні, — відповів він якось коротко.

— А де дівчата? — додав я.

— Ідуть.

— Ідуть!! Ти це так кажеш, Несторе, неначе тобі байдуже, хто йде.

— Я їй нині освідчився. Маню, — відповів, замість всього, молодий чоловік, звертаючись до сестри, і його ніжні уста здригнулися якось нервово.

— Нині? — спитала дівчина з виразом переляку, котрий говорив виразно, що вона не одобряла вибору днини.

— Я це мусив нині вчинити.

— І що ж, прийняла тебе? — спитали в одно Маня й я...

— Казала, що не може ще відповісти, але заким від'їду — скаже.

— Чому не могла нині відповісти, як любить, Несторе, ти не питався? — обізвалася Маня.

— Ні. Я не хотів на неї натискати. Ми аж позавтра виїжджаємо. Як любив я її стільки років вірно й носив це почуття незмінне в душі, можу ще й цих кільканадцять годин пождати. Не про те розходиться мені, — додав він, — чи сьогодні, чи завтра, а про саму її відповідь взагалі. Настільки знайдеться ще в мене сили волі, щоб свою нетерпливість опанувати. Її волю й бажання я шаную, як шаную й люблю її взагалі.

Я поглянув на нього. Яке молоде виглядало його інтелігентне лице, а однак яка повага й мужеська дозрілість плила з тих уст. Так, він був справдішній Обринський, був і по душі братом своєї сестри.

— Що відповів ти їй? — спитав я.

— Будемо ждати, — сказав я спокійно, хоч не був спокійний. — Мої почування для вас остануться незмінні. Я вас люблю любов'ю, якою любить не багато мужчин.

Я поглянув на його сестру. В її очах заблиско мов сльоза, однак, стрівшись з моїми, вона їх відвернула. Я відгадав її почування й звернув увагу на що інше.

— Чому якраз нині вчинив це ти, Несторе? — спитала сестра.

— Бо хотів перед від'їздом дізнатися, на чім стою. В мене ж за місяців кілька послідній іспит, і я хотів знати, в яку судьбу вступаю.

— Вона нині роздразнена, а її вчинками кермує її настрій.

Нестор видивився на сестру.

— Ти чудно говориш, Маню, — сказав. — Чей же "настрій" не має нічого до діла з питанням, що міродайне на ціле життя. Я на її настроях знаюся і з ними не числюся поважно.

— Чого сподіваєшся? — спитав я. Він усміхнувся.

— Доброго. Я ж прецінь не оцінюю її виключно по її настроях, її недовірчивості до людей і нагонах роботи те, що другі не похваляють, її розмах до великого, погорда до дрібничковості, воля поширити свій горизонт і її добре серце, котре укривати перед людьми є її постійним старанням і більше химерою, чим вадою, — дають мені запоруку, що ми будемо щасливі. Вона саме такою, якою є, підходить мені під душу. Знаючи себе, я маю переконання, що наколи б між нами й повстало яке-небудь непорозуміння, воно не з моєї вини піде. Поки що болить мені з її сторони те, що вона не вважає мене за людину поважних принципів.

— Чи ти переконаний, Несторе, що вона тобі прихильна? — спитала його сестра несміливо.

— Я майже певний того, — відповів він. — Зрештою, вона не належить до жінок надто чутливих, і з тим їй, може, й ліпше буде в житті, — відповів він.

— Але тобі, Несторе?

— Із тим ми упораємось, Маню, як буде вона моя. Не журися. А про мою любов до неї не потребує говорити. Але ось вони йдуть.

І справді. З противної сторони надходили Наталя й Ірина, і за малий часок прилучились уже до нас. Я спитав у пань, чи будемо вертати, чи підемо в іншу сторону, між тим коли Нестор, відступивши на пару кроків від нас, здіймив свій капелюх і порядкував щось коло своїх пришпилених мотилів.

— Нехай буде в іншу сторону! — підхопила моє слово Наталя, а звертаючись до Мані, сказала з уданою веселістю: — Доктор Обринський поводився нині в лісі, мов його вибраний жрець. Говорити довше не було вільно, від часу до часу треба було ставати, прислухуватись звукам лісу, очекати господь знає чого з нього, мірити очима кожну бородату сосну вздовж і вшир, а наостанку... — і не договоривши, дівчина розсміялася. — Наостанку, Манусю, — сказала!, вхопивши Манину руку, потрясла її неначе пестливо. — Наостанку, але не дивіться так поважио на мене, панно Маню, бо мені страшно від ваших смутних очей, станув доктор коло якоїсь калабані, над котрою кружали стрикізки, охрестив її наборзі [89] "морським оком" в miniature [90] і, наколи б не Ірина, був би там, може, до заходу сонця простояв. Не так, Ірино? Ти перебрала нині роль якогось його янгола-хранителя, а я, коли не помиляюся, представляла "блудне світло", що зрештою лиш ради твоєї особи воліклося за вашими .слідами.

"Вона ревнує", подумав я, завваживши, що дівчина говорила нервово, визиваючи

його й молоду свою кузинку мов до якогось оправдання.

— Неправда, Наталко! Ти пересаджуєш, хоч я не знаю, чому, — кликнуло молоде дівчатко вражено й озлоблено. — Я лиш помагала д-рові Обринському ловити гарні мотилі, панно Маню, — звернулася виключно до своєї виховачині, мов оправдуючись у неї, — котрі він хоче долучити до своєї збірки вдома, а це не було легко. Тебе, — сказала через плечі до Наталки, — правда, не займало це ані крихти, бо ти, взагалі, нині не в гуморі й дряпала б кожного, а мене найбільше, хоч я сьогодні нікого не питаю, чи він "щасливий". Чому ти така, я не знаю. Ще менше займає тебе нині цей ліс, котрий назвав доктор Обринський нашим скарбом і найкращою красою. Говорити він не заборонював нікому, а найменше тобі, Наталю. Чи не йшли ви разом довгий час, між тим коли я шукала орхідей? Лиш коли він попросив тебе співати в тишині лісу і ти вволила його волю, він зробив мені рукою знак помовчати, вибачаючися, що хотів чути, чи йде відгомін. Зрештою, — додала гнівно, — було залишитись з прочими гістьми, як тобі не було з нами мило. Я б була й без тебе до товариства потрапила; а загубити, — доктор Обринський був би мене також не загубив, як ти фальшиво думала.

Лице панни Наталі покритися гарячою краскою.

— Справді? — опитала, й її гарні зеленаві очі замиготіли в тій хвилі потаєною злобою. — Зрештою, запишім це нецікаве справоздання, котре виявляє твоя шістнадцятилітня розпалена... голова, — додала й відвернулася. — Отже, підемо в іншу сторону, пане Олесь? — спитала й приступила до Мані.

— Мені здається, що було б ліпше вертати назад, — обізвався нараз Нестор і приблизився до нас. Він був дуже спокійний на вид, хоч легка блідість його лиця зраджувала тим, що його ліпше знали, що він був у душі діткнений і лиш панував так над собою. — Ви самі втомилися більше, чим признаєте, хоч я переконаний, що ви це заперечите, як заперечували вже і в лісі, коли я просив вас відпочити, бо я бачив по ваших лиці й по вашій ході, що ви добре втомилися.

— Я втопилася, пане доктор, це правда. Чого мала б я це заперечувати? — відказала вона. — Але, мабуть, і ви не укінчений спортсмен, бо я також завважала, що ви неабияк томилися, шукаючи для мене якогось там гриба на дереві. Але мимо того я б ще завше могла свої сили звірити з вашими. Не хотіли б ви цього, пане докторе? Це нам обом не пошкодить? — спитала й окинула його цікаво поглядом.

— Чи мусить це нині бути? — спитав він поважно й поглянув на неї вигребушим поглядом.

— А коли ж думаєте? Самі собі скажете, що нині найкраща нагода. Ми, здається, посередині лісу. Година може бути п'ята. Як підемо ще глибше іншою стороною скорим кроком, то точно о шостій будемо знов тут, згода? — спитала й з тими словами оглянулася, мов надумуючися, куди б пуститися наново в ліс.

— Ні, панно Наталю, нині не підемо більше. Вона, тими словами вражена, мов електричним ударом, обернулася живо за ним.

— Ні?

— Ні, моя пані. Край вашої сукні, як і ваші, як бачу, замочені черевики свідчать, що

на нині для вас ходу доволі. Вона змішалася й схилилася.

— Чи справді моя сукня замочилася?

— Справді, Талю, справді, — потвердила Ірина, — і то тоді, як ти хотіла зірвати орхідеї над водою й передати їх докторові.

— І опустила їх, побачивши, що загналася в захваті за ними аж по кістки в воду, — докінчила дівчина роздразнено. — Значить, сьогодні ми не попробуємо своїх сил. Доктор надто над усім застановляється, а... може... і шкодує тих своїх сил на нині. А мені нараз страх як закортіло цю спробу перевести нині.

Ледве що вимовила вона послідні слова, коли Нестор не багатьма кроками опинився коло неї. На його щоках горіли дві червоні плями, а коло уст лежала лінія рішучості.

— Я до ваших услуг, панно Наталю, — сказав спокійно. І, поглянувши ще раз на свій годинник, звернувся до мене.

— Де здиблемося? — спитав.

— Де? — сказав я. — На місці, з котрого ми вийшли. Зрештою, щоб від того місця, де стоїмо, з'єднатися з рештою товариства, що пішло в противну сторону, ми потребуємо добру годину ходу. Тим-то, кажу я, що ми мусимо не йти далі, а вертати, Несторе! і Панно Наталю, — звернувся я до дівчини, що пригадувала в тій хвили напружену стрілу. — Нині ваша "справа" не скінчиться. Ви бачите, доктор Обринський готов ваше бажання сповнити. Але розваживши, що найдалше о сьомій ми мусимо з лісу взагалі до старших вертати, що без нас не від'їдуть, ви не схочете через те задержуватись самі тут довше. А без вас ми також не поїдемо.

Вона опустила погляд і, стиснувши уста, шпортала, змішана, зонтиком у траві.

— Про мене, — відповіла. А відтак, коли ми звернулись, щоб покликати Ірину, що пішла, не вижидajući кіпця дебатів, трохи в глибін між дерева, зачувся з противної сторони в лісі між молодшими смереками шелест і тупіт кінських копит. В кілька хвиль по тім виїхав з-поміж сосен у скорім темпі на коні доктор Роттер.

— Назад! — кликнув він могутнім голосом. — Якнайскорше назад! Над лісом збирається туча!

Цей один поклик гарного їздця мов отверезив усіх. Ірина з'явилася, неначе з землі виросла коло нас. Наталя найшлась мов на чийсь розказ при боці Нестора... а доктор Роттер, зсівши з коня, прилучився до мене й Мані.

— Ти відки тепер тут узявся? — спитав я. — Я вже не сподівався побачити тебе нині.

Він поклепав свого коня по шії.

— Завдяки пишним ногам мого товариша я здогонив вас скорше, як ви сподівалися, і заїхав з противної сторони. Я знаю цю околицю наскрізь. Догадуючись, що о цій порі не могли ви ще вернутися до старших, котрі, сказавши мимоходом, вижидають вас нетерпеливо, я зробив їм у зв'язку з хмарами, що насуваються, пропозицію, що поїду проти вас і заверну вас. Товариство, що залишилося позаду, перепровадив я коротшою дорогою до якогось самотнього чабана, де вони, заклавши лавицю з усяким їдлом і

напитками, вижидають вас. Чи ви дуже втомилися, пані Обринська? — спитав він, окинувши мовчаливу дівчину допитливим поглядом.

— Я — ні.

— Ви — ні. То хто ж такий інший?

— Може, мій брат. Він легко втомляється, і я все за нього турбуюся, — відповіла вона й оповіла кількома словами перепалку з Наталею.

— Не турбуйтеся тим, — потішив він її. — Панна Наталя трохи зарозуміла й розпещена дівчина, але в ґрунті речей добросерда. Вона надто добре знає доктора. Не бачите? Вони вже знов ідуть разом.

Всі ми йшли живо, перекидаючися тут і там між собою веселими словами. Одна Маня йшла поважна, неначе відчувала сильніше тучу в повітрі, як ми інші. До берега лісу мали ми ще з півгодини ходу, коли нараз потемніло в лісі і між соснами знявся сильний шум. Молода Ірина покинула нас й побігла вперед до Нестора й Наталі, що обоє випередили нас о добрий кусень!

Доктор Роттер провадив свого коня, а Маня йшла недалеко нас обох — сама. Ще йшли ми схоронені, неначе обтулювані густим лісом, ще не падало на нас нічого зверху. Лиш стогін між смереками змагався чимраз дужче й розходився далеко повітрям. За недовгий час почало гриміти, а зараз вслід за тим крапати. Всі ми поглянули на себе. Нестор з Наталею й молодого Маріян прилучилися до нас.

— Перечекаємо дощ, — спитав Нестор, — чи підемо далі? Наколи б усюди так, як тут, ми могли б спокійно йти; моя думка, не ждати тут. Чим скоріше дійдемо до берега лісу, тим ліпше. Пізніше потемніє, і тяжче в лісі визнаватися.

— Я також тої гадки, — відповів я. — Решта товариства, а особливо панство Маріяни, будуть нашою довгою відсутністю тривожитися; між нами панна Маріян і панна Наталя. А ти, Роттер, якої гадки?

Він згодився.

— Прошу, йдіть всі за мною, — сказав. — Я запроваджу вас до одного місця над потоком, де знаходиться колиба, там переждемо дощ, а відтак мій кінь перенесе нас через воду, а відти вже недалеко до прочого товариства й фір. Отже... за мною!

Ми пішли за його проводом; однак не пішли далеко, як нараз перерізало блискавичне світло лісовий сумерк, і в тій же хвилі, як здавалось, недалеко нас ударив грім. З страшним лоскотом, мов лопотіло у висоті над лісом, покотилось щось раз, другий і третій горами.

Ми станули. Ніхто не промовив слова. Але лиш на хвилю. Дощ, що почав падати, скакав великими краплями по рослинах і потоці, й ми, хоч і як держалися більше під соснами, почали на добре відчувати, що над лісом туча. Остаточно по скорій ході опинилися ми коло означеної розпадаючої якоїсь колиби, привітавши її, мов найкраще убіжище. Вона знаходилася, справді, на краю лісу, кільканадцять "років від потоку, але була така маленька й низька, що ледве троє осіб могло в ній міститися. Тим-то в ній схоронилися лиш пані, з котрих Ірина майже плакала, що гарна її сукня перемокла, Наталя всміхалася нервово, а Маня, замовкши, здавалось, мала очі лиш для

окружаючої її природи. Ми всі троє чоловіки стали недалеко колиби під густими ялицями, захищаючися від дощу, і дивилися так само на чудову дику панораму перед нами.

— Отже, там "Чортовий млин", — обізвався Нестор і вказав на далеко перед нами дві стрімкі скали, що стояли проти себе й були нам відси краще видні, як перше. Потіком, що плив між двома сторонами цього стареного лісу, можна було до скал дійти. Саме там, в близькості скал, був протяг найсильніший, і через те там шум лісу найбільше чутний і безконечний. Шум той викликав у народу околиць за собою назву "Чортовий млин"...

За якийсь час дощ притих, однак у лісі ще хлипало від нього, а сильна вегетація, освіжена дощем, аж лисніла від раптової зливи. Сам потік, зворохоблений раптовим дощем, шалів — і вода його втратила прозорість.

Нестор стояв мовчки, як здавалося, захоплений лиш самою пишнотою природи. Але хто його добре знав, бачив, що за його чолом думки не були спокійні. І дійсно. Він поглянув на свій годинник, але не сказав нічого. Очевидно, нетерпеливився, що мусив тут стояти. Однак недовго стояв без руху. В слідуєчих хвилинах загриміло й заблискало наново і поновно вдарив грім. Цим разом однак так сильно, що, здавалося, потрясло всіма горами. Довго котилося відгомонам, неначе нутром гір, аж не докотившись до найдавшої гори, врешті усьпокоїлося. Коли втихло і дощ падав, лиш мов сіяв, і залишився лиш вітер, здійсмаючись від часу до часу, вихилилася Маня з колиби й зблизилася до нас.

— Несторе, — звернулася до брата, — йди хоч на часок до колиби, я залишуся тут. Тобі, мабуть, холодно. Ти зблід.

— Дощ прохолодив нас усіх, — обізвався доктор Роттер, поглянувши на її гарне, в тій хвилі мов мармурово-спокійне лице.

— Може б ми взагалі рушили звідси, — сказав Нестор, — дощ лиш дробить. — І з тими словами покинув своє місце.

— І я тої гадки... — сказав доктор. — Як пождемо ще довше, то завтра котрась з пань буде напевно моєю пацієнткою. Тому краще ми підемо.

Нестор з сестрою були перші, що рушили з місця, але й обоє враз, мов на тайний приказ, оглянулись ще раз у глибіню лісу. Відтак за часок опинилися ми всі над потоком. Хто конем доктора, хто просто через воду, а дехто по великій сосні, що лежала наперек у потоці, — мали ми через воду переходити на другий бік.

Першу посадили ми молоду Ірину на коня, і доктор Роттер перепровадив її сам на другий бік. Так само вчинила й Маня; з різницею, що переїхала без нашої помічі. Коли ж прийшла черга на панну Наталю, вона відказалась, вимовляючись, що перейде сама по смереці через потік.

— Конем краще, панно Наталю, — вмовляв Нестор. — Як самі знаєте, смереки лиш долини грубіші, а дедалі до верху тоншають. Така ж сама смерека й от та, в воді, що становить кладку. Здається, вона ледве чи й досягає цілком до другого берега. Оскільки видно, вода переливає її перед тимтим берегом. Замочите собі без потреби ноги.

Я й доктор Роттер потвердили його слова.

— До того ще й вітер не втихомиряється, — докинув я. — Хоч він і не стругав вас, то напевно буде вам у рівноваженні тіла перешкоджати. Сядьте на коня, а один з нас перепроводить вас. Ви й так хотіли б верхом їздити. Зробіть нині першу спробу, — шуткував я.

— Себто перше представлення, добродію, — відповіла вона й відступила від нас о крок назад.

— Отже, як так, то сосною через воду! — кликнув доктор Роттер, що сидів на коні й вижидав нетерпеливо, чи має зсідати з нього, чи переїжджати.

— Я смерекою через воду, — рішилася вона. — Але їдьте вперед, докторе Роттер. Всі йдіть вперед, а я перейду собі на самім останку сама.

Доктор переїхав, я перейшов по сосні, замочивши собі добре ноги, а за нами осталися дівчина й Нестор. По рухах їх бачили ми вже з противного берега, що вони обоє торгувалися, і вона висилала Нестора, бажаючи, дійсно, сама по сосні перейти.

І справді. Не вагаючись довго, вступив Нестор на сосну й рівним, спокійним кроком, не захитавшись ні на одну хвилину, перейшов через воду до нас, зробивши, як і я, кілька кроків у воді, де вже не досягала сосна до берега.

Тепер стояли ми вже всі на другім березі й ожидали ще дівчини, котра на протилежній стороні, по довším надуманню, зібравши одною рукою сукню, пустилася переходити, як і її попередник, через воду лежачою в ній сосною. Потік шумів, мов перемагав одну перепону за другою, а коло лежачої деревини розпінився, неначе хотів її тим до відпливу присилувати. Однак дарма. Вона не рухалася, і він, не вдіявши нічого, через широкі зелені її розпростерті рамена булькотів й шумів, гнав безуспішно далі. Легка, граціозна постать дівчини вирізувалася пластично над водою й доходила чимраз ближче й певніше до середини сосни, не підводячи ні на хвилину очей від своїх ніг і деревини, по котрій ступала. Ми стояли на березі й гляділи, не промовляючи ні слова, з цікавістю на неї, наче з її переходом мало рішиться важне діло. Я глянув на Нестора. Він стояв найближче коло води, прижмуривши очі й підкручуючи вус, як чинив це несвідомо, коли або був зайнятий думками, або збиравсь до якоїсь промови. Одну руку мав закинену на спині, а коло його уст малювався вираз рішучості... Тепер поступила дівчина поза середини сосни й зблизилась до нас з дванадцять кроків. Тут стала.

Не поглянула ані разу на нас. Здавалося, в тій хвилі займав її найбільше розпінений потік, що товкся шалено коло деревини й шалів, пінячись між розпростертими зеленими її вітами.

Чи справді займав її потік?

Не знаю. Але по виразу її лица я догадувався, що вона пожалувала свого переходу деревиною. Що прийдеться їй кілька кроків, справді, цілком у воді зробити, вона не сподівалася, хоча ми всі остерігали її перед тим. Але, вірна своїй недовірчивій вдачі, вона не повірила й пустилася, мимо наших запевнень, вперед. Раз оглянулася, неначе питаючи себе, чи не вернути їй краще й попросити коня.

Але ні.

Вона ж надто рішуче відкинула нашу пропозицію. Фальшива амбіція перемогла, вона рішилась, будь-що-будь, перейти тих пару кроків між сосною й берегом, як недавно перед нею Нестор і я, водою...

Мов загіпнотизований, я не відводив очей від дівчини й Нестора. Тепер по раз перший за весь час вона підняла очі й глянула на Нестора. Він мов лиш вижидав тої хвилини. Не кажучи ні словечка, поступив живо в воду й за пару хвилин опинився коло неї.

Ще стояла вона на сухій деревині, ще не дійшла до тонкого кінця сосни, вода ще не переливала тут лежачої сосни, але вже слідуючий крок мусив бути вчинений у воді, бо тут показалася соона цілком тонка, як і буває звичайно верх тої деревини.

— Стійте, панно Наталю! Я вас перепроводжу назад на покинену сторону й переїдете, як моя сестра й панна Ірина, конем! — кликнув Нестор упоминаючим, повним доброти й щирості голосом. — Вам ніяк вступати в воду. Замочите наскрізь ноги, і пощо!

Вона не бачила нікого з нас, окрім нього.

— А он ви також у воді, докторе! — відповіла... А по хвилині, усміхаючись, як бачив я виразно, насилу додала: — Не могли ми йти навперейми лісом... то ходімо водою! — і не рушалася з деревини.

— Панно Наталю, розважте, що робите, — кликнув строго доктор Роттер, а за ним упімнули рівночасно Маня й молоде дівчатко капризну дівчину.

Вона сміялась нервово, між тим як коло її ніг пінився, розливався потік.

— Панно Наталю, доктор Обринський стоїть через вас у воді, а ви ферментуєте! — упімнув удруге доктор Роттер роздразнено. — Як лікар, я наказую вам строго в тій хвилі вертатись і переїхати конем. Обринський не сміє довше в воді стояти!

— А хто ж його просить, — відкликнула, розсміявшись і потрясаючи, мов божевільна, головою, дівчина. — Я, певно, ні. Я послідня була б та, щоб його про те просила!

Ледве що вимовила вона ці слова, коли раптовий удар змагаючогося вітру похитав нею несподівано так сильно, що вона втратила рівновагу. Впасти вона не впала в воду, лиш обома ногами опинилася нараз високо понад кісточки в воді. Була б, безперечно, і впала, заплутавшись сукнею в збентеженні між гіллям сосни, коли б не Нестор. Скоріше, чим хто подумав, вхопив він її за стан, і поки могла опам'ятатись або й опертись, доніс її до берега, і о кілька кроків від нас вони опинилися.

Чи подякувала йому?

Ніхто не знав. Ніхто не чув. Лиш, відвертаючися від нього, що в тій хвилі здіймив капелюх з голови, мов вода обприскала його чоло краплями, вона неначе щось кликнула до нього, зробивши до того зневажливий рух рукою.

Що?

До нас її слова не дійшли. Вітер їх розвіяв, шум потоку в себе поглинув, і про них ніколи не розвідалися.

Вона прилучилась до своєї молодії кузинки й доктора Роттера з очима, повними зворушення, неначе побільшеними. А я й Маня попрямували до Нестора, що якраз вернувся до нас. Білий був як полотно, брови мав зморщені мов у фізичнім болю, а вуста були так сильно стулені, мов до дівчини ще недавно вимовив овеє останнє слово. Ще не сказав він мені, що остання хвиля іміж ними окоїла, ще не поглянув на нас жодним поглядом, ба — він не бачив нас навіть. Ні сестри своєї улюбленої, ні мене, товариша свого... Я лиш сам відчув, що між ними зайшло, й тому спитав:

— Вкусив тебе вуж, Несторе?

Він нічого не відповів. Однак з-під його цілком спущених вій трафив нас обох погляд невимовного жалю й пониження... а коло вуст, мов з самого дна душі, добивався, неначе з-під льоду, усміх. Але він не добувся на поверхність, завернувся назад у глибінь.

...І ще раз бачив я в нього пізніше в житті те, що зарилося мені навіки в пам'яті; бачив таке саме зусилля... до усміху... а опісля — утонення в глибінь. Бачив ще раз.

Я положив йому руку на плечі.

— Ходім, товаришу!

Тим закінчилась довго упрягнена, ожиждана, обговорювана проїздка й мрії — в ліс по орхідеї...

* * *

Другої днини надвечором, саме лід час заходу сонця, я зайшов у останнє до старої, соснами отіненої "лісничівки". Маню застав я, як пакувала речі до виїзду. Була поважна й тиха і в рухах шовкова. При моїм виді її очі на хвилину засіяли, але ненадовго. Вона терпіла ще внаслідок впливів вражень учорашнього дня, — від болю й смутку за брата свого. Я притиснув мовчки дрібну руку до своїх уст.

— Що з Нестором? — спитав по привіті.

— Загляньте самі до нього, — сказала, а відтак додала: — Я того боялася, Богдане... а все сподівалася. А часто неначе бачила, як воно чимраз ближче на нього насувалося. Поки не насунулося, йдіть до нього...

Я подався до його кімнати.

Признаюсь, що я йшов не цілком спокійний до цього молодого чоловіка, котрий бував для мене іноді чистою дитиною, а хвилями найповажнішим мужчиною, якого лучилося мені в житті бачити.

Врешті, я увійшов.

Він стояв, як не раз, перед вікном, обернений до дверей, котрими увійшов я, спиною; і доперва як опинився я близько нього, він звернув своє лице до мене. Наші погляди стрінулись, але в тій же хвилі він відвернувся, наче відгадав причину мого появилення. Повіки були в нього ледве помітно почервонілі, але, зрештою, ніжне лице його, хоч бліде й перетомлене, спокійне.

— Сідай, Богдане, — сказав. — Цього року ми востаннє тут разом. — І з тим словом підсунув мені фотель, а сам сів у крісло коло вікна проти мене.

— Гарзд, хлопче, що бачу тебе спокійним, — обізвався я до нього.

— Або що? — спитав він і відгорнув волосся з чола.

— Нічого. Я побоювався трохи, що ти прибитий. — Ледве що вимовив я ці слова, коли вже й пожалував того. Що було в моїм голосі чи словах таке, що його так сильно діткнуло?

— Я спокійний, Богдане... — відказав, — але... — й урвав. Неначе під напливом превеликого, сильно здержуваного жалю, він, висказавши це, схилив нараз голову в долоні і на хвилину, без хлипання... без руху — заридав.

— Це чуття, чоловіче... — сказав стисненим голосом, — це воно... знаєш? Любов. Я не відповідав. Ждав. Відтак він підняв голову.

— Спосіб... яким відмовила мені несподівано на мої освідчини в лісі, коли поставив я її вчора на берег, зарився ножем у моїй груді. З найбільшою зневагою, на яку могла лише голосом здобутись, кинула мені несподівано шорсткі слова в лице, яких не зачує від мене ніхто, що моєю не буде. По тих її словах я відчув, як від мене щось відділилося, мов сокирою відрубане відпало. Спосіб, Богдане, спосіб, він мене палить... — І сказавши це, вмовк.

Аристократ, — заблисло мені нараз через розум, і я поглянув на нього. Він звернувся до вікна, і я подивився на його профіль.

Спокійний, мов виточений, лиш кутик уст його здригнувся раз нервово.

— Переболиш, Несторе... і ще до дечого іншого доживеш, гарного.

— Авжеж, — сказав і відгорнув, як перше, мов в утомі, з чола волосся.

— Шість років любив я її, Богдане, як один день.

— Шмат часу...

— І працюючи, мав я її перед душею.

— Вона блудним світлом перейшла твою дорогу... Він здвигнув плечима.

— Я не думаю.

— Ти був тим, що стояв, мов дуб, на роздоріжжі, а вона на полях перед тобою гралася, розвиваючись психічно, сама собою.

— Я добре знав, що люблю, Богдане.

— Її душевна глибінь зимна, Несторе. Ти гадав, за її очима криється серце? Я в те ніколи не вірив. Однак це вже поборена точка. Та одне приходить мені на думку. Чому ти їй листовно не освідчився? — спитав я. — Листовне була б, може, не так болюче відмовила.

— Хотів. Але прогулка дала нам самоту, і я сказав, що бажав. Та я тепер написав до неї листа і відішлю, від'їжджаючи. З її відмовленням я відчуваю, що вступаю в іншу судьбу. Я мусив йому притакнути.

Він, піднявшись з свого місця, пішов до якогось бюрка, витягнув відти листок паперу й поставив мені на коліна. Сам, обернувшись до мене спиною, вихилився через вікно й глядів на захід сонця. Воно заходило над горою, на котрій пишалась одна-однісіяька великанська смерека, зарисовуючися тепер гостро на жаріючій фоні небосхилу. Я читав:

"Листки, я котрих я до вас уже не раз, як і нині, писав, були білі. Чи відчували ви

однак, що все те, що я черпав з своєї душі для вас, було так само біле? Так, дівчино. Біле було воно. Першим і посліднім святим почуванням моїм. Молитвою була моя любов до тебе, німою, дарма що любов'ю звалася. Як бачив я де білий цвіт, з тобою порівнював я його. Як кортіло зривати його, вагався, бо над тобою застановлявся. Хоч і виривалося іноді ім'я твоє дороге на мої вуста, в гурті других мужчин, я затискав їх, щоб не вимовляли вони його. Білою бачив я тебе й боявся, щоб з уст других ти не вийшла почорніла. О, дівчино! Квіте дорогий мій! Чи знаєш ти, як угинаюсь я під працею? Як горять мої щоки, як товпляться думки за чолом, щоб скоріше дійти до поставленої цілі? Як снував я свою життєву павутину? Відчувала ти коли над собою потугу "примусу", і що то значить "пожертвування своїх сил праці"? Запалі і силу почуття обов'язку? Все те мало уможливити мені також і приступ до тебе й сказати: "Ось я готовий, я знав лиш працю. Я зрікався всеї краси й сонця, що блистить для молодіжі, уникав всього, що воліче за собою в жар життя. Я не поспішавсь і не спішусь до нього легким кроком; я приладжуюся до нього, мов до вступу в святиню. Ти й суспільність, — вам обоїм хотів віддати свої сили, свої руки". Але одну ти вже відрубала, осталась мені лиш друга. Вчора, ось тут, за оцими дверима, я зачув по раз послідній твій голос. Я міг увійти, поглянути тобі сміливо в вічі, попрощатися назавше з тобою, — але не вчинив цього. Заглибоко встромила ти жало шорсткої душі твоєї в мою грудь, заглибоке. Жалую лиш, що не пізнаєш ніколи, якого роду може бути мужеська тонкість у почуванні! Але колись, може, вгадаєш її, будеш мріяти про неї, як саме вона буде обминати тебе в житті, горда дівчино моя. Тоді згадаєш мене.

Д-р Н. Обринський".

Я прочитав.

— Що зробиш?

— Відішлю.

— Ти шукав щастя знутри, Несторе, а вона бажає його знадвору, — сказав я.

Він здвигнув плечима, помовчав кілька хвиль, а відтак, звертаючи на інше поле, неначе вже забагато про своє нутро звірявся мені, спитав:

— Чи Маня вже готова з пакуванням?

— Здається.

— То добре. Я піду ще до доктора Роттера, а потім у ліс.

Коли я з ним попрощався, поступив ще на хвилю в покій пані Міллер, вийшла проти мене Маня.

— Що казав? — були перші її слова, і очі спинилися вижидаюче на моїх устах.

— Мало що, — відповів я й розказав, що знав. — Не журіться, Маню. З сею задачею, що горить у його грудях кривавим жаром, він упорається сам.

Поранок настав, і з ним час від'їзду. На колійовім двірці [91] з'явилися, крім від'їжджаючих, пані Міллер, доктор Роттер і панна Маріян з батьком. Сама мати її, що не опускала постелі, не прийшла, а попрощалась напередодні з обома. Наталя залишилась з нею, пересилаючи на прощання своєю молодого кузинкою для панни

Обринської кілька прегарних білих рож.

Маня й Нестор виглядали блідо і, як розумів я їх, були б воліли, щоб їх не втягано багато в розмову. Коли пані Міллер розпочала по привіті розмову з добродієм Маріяном і доктором Роттером про погоду, переходячи многословно й на від'їзд п. Маріянів, що мав незабавки також наступати, — звернувся я до Мані. Вона перебирала мовчки між цвітами, мов хотіла з-поміж них одну найкращу вибрати.

— Ви їдете, панно Маню, — обізвався я. — Чи довго залишусь я тут, не відвідавши вас хоч раз за той час... я не знаю.

Вона не відповіла, не підводячи й очей до мене, лиш перелітна краска по її лиці свідчила мені, що мої слова запали в її душу. Відтак взяла одну з квіток... і, зблизившись нараз до мене, заткнула мені її в кляпу пальта.

— Так, — сказала й нараз її очі стрінулися з моїми. Скільки тепла й любові виявили вони мені... скільки ніжності! Я притиснув її руку до уст.

— Пишіть... і вашій матері поклоніться... — сказала півголосом і раптом, мов боялась, щоб в очі її не втиснулись сльози, відвернулася.

Я не відступав від неї. Адже ж лиш кілька хвиль мав я її коло себе... її, що любила мене... щиро, глибоко... А все мовчала про це.

— Коли повертаєте в столицю? — спитала ще півголосом якимсь несміливо.

— Думаю, може, аж за чотири тижні. Мати просить залишитися ще, і я подав уже о продовження відпустки.

— Це довго... — додала, і по її ніжнім лиці перебігла наново краска.

— Я це тут найгірше буду відчувати! — сказав я й поглянув на свій годинник. У тій хвили приступив до неї доктор Роттер. Він передав їй також цвіти. Але це були цвіти вершин скал. Препишні білі шарітки, що нагадували зорі. Передаючи їх, він сказав:

— Це наймиліший мені на світі цвіт. З виду скромний, з очима, що не бачили ніколи зла, сам тривкий і шляхетний. Хто хоче його здобути, мусить впорядкувати вперед свої сили. Він вершини любить. Вони свіжі, панно Маню. Я власною рукою для вас зірвав.

Тепер підняла вона очі. їх погляди стрінулись, як перед хвилею наші, і в її очах заблиснули сльози. Була зворушена. Відтак мовчки подякувала йому щирим стисненням руки...

І він пішов.

...Десь здалека зачувся свист локомотива, і всі заворушилися. Нестор здіймив капелюх і почав прощатися... Був дуже блідий, як полотно, і, як бачив це я в нього вчора, коло його вуст вздригнулось нервово. Він терпів.

— Будь здоров, Богдане, — сказав, звертаючись до мене здавленим голосом. — А часом згадуй нас, — і стиснув руку.

— Шануйся! — обізвався нараз десь з-за його і моїх плечей несподівано голос Роттера, що висунувся, подаючи й собі йому руку. Коли Маня вже сідала, і всі, що залишилися, кланялися й поздоровляли, пані Міллер і Ірина Маріян розплакалися.

Чи добачив Нестор сльози молодого дівчатка? Ледве.

З одною ногою на ступеню *couré* [92], він зняв капелюх і .поздоровляв самим

одним рухом нас остаючих упосліднє, між тим коли очі його перелетіли по шпилях гір. Відтак закрив біле чоло й зник нам з очей...

...Кілька хвиль пізніше застогнав і зашумів потяг. З колієвого вікна жодне не вихилялося...

Ми, не промовивши одне до одного слова, відвернулися...

* * *

Ми вертали мовчки.

Я з доктором Роттером уперед, а дальше, позаду за нами, повільним кроком решта.

Оба були ми сильно зворушені.

Я мав почуття, що до нас прилучилося щось чуже, а Роттер мовчав так, мов я не йшов цілком обіч нього.

По якимсь часі я обізвався.

— Нестор був до глибини зворушений.

— Він хорий фізично й морально, — почулась коротка відповідь, мов моє питання перешкодило йому в чім-то.

— Фізично... може, але душевно певно, — відказав я.

— Фізично ще певніше.

— Ти оглядав його?

— Ні; але мені не треба було його аж оглядати. Вій слабший, як хто думає. І яка людина!

— Таким був уже змалку. І змалку йшов одиою рівною дорогою... поважно, і все вгору!..

— Шкода!.. Здається, сестра одна відчуває інстинктом, що з ним щось у безладді. Вона дуже мудра. — Сказавши це, замовк, мов замкнувся.

Я також умовк.

Через час він станув.

— Богдане... — сказав, і господь знає чому, ми нараз поглянули на себе поглядом, цілком неприязельським.

— Чи ти женишся з Обринською?

— Хочу...

— Хочу? — спитав він і скривив погірдливо уста. — Значить, ти не освідчавсь їй ще?

— Противно... — відповів я холодно.

— Так прости моє питання. Я думав, та лиш любиш її.

— А... хоч би лиш так?

— То тим ліпше було б для мене.

— Ти був би з нею женився?

— Без вагання.

— Помимо твоєї тяжкої хиби серця?

— Помимо моєї тяжкої хиби серця й її вбожества. — На посліднє слово поставив він натиск.

— Правда, вона гербова, а у вас, німців, це цінне...

— Так. У нас, німців, це цінне. Чи мав би ти щось проти того, гордий мужику?

Я відчув, як мені виступила краска обурення на лице.

— Не впадай в інтимності, Роттер, бо я готов забути, що ти мій приятель. Він усміхнувся.

— Що ж, чи хочеш заперечити, що в Олесів маєток грав свого часу головну роль?

— О, ні. Ані на волосок. Але що це має з моєю женячкою до діла?

— Тепер, може, нічого, — відповів він саркастично. — Хіба те одне, що любов аристократки (на мою думку — більше "аристократки" по душі) і любов до аристократки зробили з тебе іншого чоловіка, радше виховали тебе на такого. Кажучи по правді, я вважаю це за чудо, що високопоставлений українець жениться з убогою україркою. У вас, здається, жіноча інтелігенція не входить ще в тім напрямі в розвагу; але ти, бачу, вразився. Та прости, Богдане, ми ж приятелі з довгих літ, можемо одкрито говорити. Я німець, а ти українець, і того, на що я дивився об'єктивними очима, ти, може, не добачаєш. Коли твоє вінчання?

— Ще не знаю.

— Ще не знаєш?

— Я тебе повідомлю в свій час, не бійся, — відповів я сухо.

— Хіба ж твоя любов стоїть мовчки, що ще не знаєш?

— Роттер!!! — спалахнув я.

— Не зворушуйся, чоловіче. Я тобі Обринської не відбиваю. Я лиш дивуюся, що твоя любов годна "стояти".

— По-твому, що повинна вона робити?

— Повинна або рости, або інші форми перебирати, а ти й вона видається мені пасивними.

— Так ти думаєш? — спитав я з легкою іронією.

— Так. Я чув, що ваше знайомство й ваша любов тепер неначе воскресли й повторяються наново.

— Справді. В тім щось є. Хто тебе поінформував? Невже ж пані Міллер?

— А хоч би. Чи в тім щось дивного?

— Щонайменше. Воно правда. Перший раз я її любив... і не женився. А тепер люблю її вдруге й хочу женитися.

— Хочеш! Женись, — додав по хвилі, глипнувши на мене збоку. — Але, по правді кажучи, Богдане, я жалую тобі цієї дівчини. А ще більше такої синові [93] твоїй матері.

— Не жалуй мені її, — відповів я йому спокійно й поглянув у вічі. — Нагорода, яку я за неї даю, висока. Моя мати, здається, зірве зо мною.

Він зчудувався.

— Чи справді?

— Так. Заявила мені категорично через мою кузинку, що з днем, у котрім введу я Обринську, як свою жінку, в дім, вона випроваджується від мене до Дори.

Роттер споважнів.

— Твоя мати невільниця своїх матеріалістичних почувань. Але не журись. Вона, хоч

і піде напочатку, пізніше верне. Кожна людська душа, хоч би й найтвердша, має свої недоглядені моменти, в котрих прокидається зерно любові, і вона м'якне й піддається шляхетнішим зворушенням... а найбільше в старшій віці. Твоя мати не буде винятком...

Я здвигнув плечима.

* * *

(Пізній жовтень).

По майже двомісячній розлуці я вчора був у Обринських. День був понурий, зимний, і падав дощ. Деревина, що виднілась тут і там садами, чи не вся позбавлена зелені, виглядала сумно, безнадійно...

Я йшов скоро.

Хоч і був я вже довший час вдома, не міг ніяк вирватись з-поміж праці й різноманітних обов'язків, щоб відвідати тих, що, крім матері, були мені найдорожчі в світі. Тож кожна хвилина, котрою розпоряджався тепер, була мені дорога, — і я спішився. Врешті, спинився коло дому спокійної вулиці, котрого одне вікно (Нестора), кругом обросло диким, о сій порі почервонілим виноградом, було освітлене. Година була надвечірня, закутана в сумерк, і в нього світилося вже світло. Так. За тими скромними мурами жили ті, що становили мою долю. Любо й мирно обхопили мене стіни того дому моїх приятелів...

Перша, що стрінула мене, коли увійшов я в хату, була старенька мати Обринська, що викликувала в мені, відколи я знав її, тонкістю й добротою своєї істоти глибоке вшанування. Коли ж спитав я про її доньку й сина, вона, вказуючи на двері, що вели до кімнати її сина, сказала:

— Там знайдете обоїх, — а сама відтягнулася скромно.

Я застукав.

Усередині було тихо, і я пождав. Відтак зблизився хтось до дверей, вони зсередини відчинилися, і переді мною показалася Маня.

— Богдане!

— Маню!

Щирим, німим стисненням руки ми привіталися.

— Я мов знала, що ви нині прийдете, відчувала це... — додала, покраснівши аж під чоло, дівчина. — Несторе!

Я поглянув за Нестором у глибину кімнати. Він сидів при освітленій столі, як і не раз давно, обернений профілем до дверей, похилений над книжкою, між актами й іншими книжками, і саме в тій хвилі неначе відлучений від світу. Сперши голову на ліву руку, мав закриті пальцями чоло й очі. Я приступив з-за його плечей до нього й поставив руку на його рамя.

— Хлопче мій!.. — сказав до нього.

Він прокинувся і обернувся. Великі темні блискучі очі витріщилися з вихуділого лица на мене, в першій хвилі мов сполохані... Але тут же усміхнулися.

— Це ти, Богдане? — обізвався. — Я, їй-богу, й не завважив, коли ти вступив!

І сказавши це, він встав і почав ходити по хаті. Виложений а La Гейне білий ковчир

його виказував ще більше, як дуже змінився, неначе зникав [94] від недавнього часу, як не бачив я його.

— Що ж, ти все, як і давно, губишся в праці? — спитав я, дивлячись на його змінений вигляд, що не віщував мені нічого доброго, а противно зраджував скоро розвиваючуся немилосердну недугу, котрої побоювався в нього Роттер.

— По-твоєму, мав я її, може, покинути? — спитав і усміхнувся звичайним своїм усміхом, а вслід за тим закашляв тяжким глухим кашлем.

— Це ні, — відповів я. — Але ти, як знаю тебе, не береш на увагу своїх фізичних сил, обтяжуючи себе надмірно. Він махнув нетерпеливо рукою:

— Всі працюють, Богдане, не я лиш один. Зрештою, те, що постановив я собі й до чого йду... — і показав на кільканадцять на столі лежачих томів, розпочатий якийсь манускрипт, стос актів і т. ін. — З першим мушу упоратись до кількох місяців, хоч би там що було, бо воно давить, не дає мені свободи, поки не скину з себе тягаря. А це, — додав і вказав на акти, — праця, що відібрала мені присягу, годує мене, і не мене особисто, Ані одного з того не можу я занедбати. Ані одного, Богдане, хоч би що там!

Послідні слова вимовив з інтонацією, немов випрошував собі дальший натяк на ту тему взагалі.

— Однак їй форсуєш [95], нищишся, — сказав я, ігноруючи роздразнюючу його інтонацію. — Покинь працю на якийсь час. А там по часі знов вернешся до неї.

— Не нищуся, — відповів він найспокійнішим голосом і притиском, поглянувши мені в лице. — Чому б так?

— Ось мізернієш і кашляєш. Більше нічого...

— Овва, мізернію! — глузував він. — А кашель, прийде час, сам устане. Годі мені мати вигляд банкіра, коли щодня по півночі лягаю до сну.

— Так він усе, — обізвалась стурбовано дівчина. — До того хоч би раз пішов до лікаря! А то — ні. Воліє згоріти з праці.

Він, мов опечений тими словами, обернувся, його звичайно ніжне й спокійне лице набрало тепер такого строгого, вимученого й zarazом роздразненого виразу, що я здержався й дав спокій.

— Перестань, Маню, — сказав, немов дивився раптовим напливом гніву, — як не хочеш, щоб я з хати вийшов. — А відтак, звертаючись до мене й гамуючися, неначе пожалував своєї строгості проти сестри, додав: — Ви, хоч мої приятелі, мучите мене найбільше вашою вічною обавою [96], коли я чуюся здоровим. Зрештою... — додав і усміхнувся, — чи не маємо ми про що інше говорити? Мені соромно й смішно, Богдане, що звертаєте стільки уваги на мене. Смішно! — кашляв мов у третій стадії сухот, а говорив, що "смішно". — Що ж там гори? — спитав нараз, даючи розмові інший оборот. — Зеленіють все ще? — І сказавши це, сів, мов утомився, у своє щойно покинуте місце, опустил голову на руки і, вижидавши відповіді, задумався важко, мовби ми з-перед його очей позникали.

— Зеленіють, Несторе. А щоб оце не забути... маю тобі передати поздоровлення від панства Маріянів. Саме, поки вийшов я з хати, в нас була пані Маріян з донькою, й

коли зачули, що йду сюди, просили передати тобі й сестрі твоїй просьбу, щоб зайшли до них.

Нестор здвигнув плечима, підсунув брови вгору і, закопиливши спідню губу, мов сказав "не знаю", не обзивався.

За недовгий часок бесіди, що велась між нами, як прийшов я, він ані разу не спускав з мене своїх блискучих очей. Пізніше, коли Маня вийшла з кімнати, покликана, здається, слугою до матері, він, відслоняючи своє біле чоло, звернувся до мене й так сидючи вижидає чогось-то мовчки. Я, відгадуючи бажання його душі заговорити про неї, спитав:

— З нею бачивсь ти, Несторе?

— З нею — ні. Але бачив її. Вона йшла когось [97] по одній стороні тротуару, а я по другій. Я міг був звернути увагу на себе й уклонитись їй, але не годен був. Кінець... то й кінець. — Він сказав це з такою враженою гордістю, що майже затремтів, а за часок додав: — Ти боїшся, що я ломлюся під тим? — спитав і окинув мене допитливо своїм блискучим поглядом.

— Ні. Однак, може, все таки терпиш...

— Це ж любов, Богдане... — відповів він тихо, поважно, мов діткнувся найсвятішої тайни. — А що я, може, трохи знизив, то й вона причинилась до того, а властиво... спосіб її відмовлення, що зачепив моє почуття моральної вартості, а більш нічого. Але я нахожу супокій! — І вказав на стіл перед собою.

Чи справді так було, як він упевняв мене, я сумнівався трохи. Це ж був тонкий джентльмен, що так говорив. Хвильку ми помовчали. Я оглянувся по його хаті. Все було, як давно. Тут пересиджував він переважно сам, працював ночами й думав про неї. Глядів на все своїми гарними, тепер надмірно блискучими очима. Тут лише тишина, що панувала ночами й днями кругом нього, як і колись, переривалась тепер тяжким глухим кашлем. Бідний Нестор! Хотівши зсумувати своє дотеперішнє життя, мав би ти мало потіхи з нього!.. На столі між книжками, коло фотографії його сестри, стояв дрібонький флаконик з почервонілим листям винограду, з чорними його ягодами. Коли цвітів не стало, він украшував стіл. Побачивши, на чім мій погляд спинився, він сказав:

— Я так люблю.

— Чому ти не був передучора на вечірці в Маріанів? — спитав я. — Не дістав запрошення?

— О, так; але подякував. Був змучений. Я зайнятий більше, як вони гадають. Ось нині вдосвіта, ще ледве виднілося, я вже встав і при світлі готувався до одної поважної урядової справи. А майже коло другої вночі ліг, бо займався ще й студіями. Та, слава богу, моя праця вийшла в користь убогим і покривдженим, і тим я сьогодні вдоволений. Про те, правда, не знає ніхто. Але це мені найкраща нагорода. А замість піти на вечірку, я пішов далеко на прохід. Довго йшов я так та скріпляв свою душу самотністю. Чи не було жаль мені, що я не був у товаристві? питав я себе. Там, може, була й вона. І я уявив собі гарні освітлені покої в панства Маріанів і її. Але ні. Я б не належав до їх гурту. Там було б моє нутро самотніше. А самотність у гурті — ще самотніша. Краще

самому... і довго йшов я. Коли вернув остаточно я в свою тиху кімнату і світло лампи розсіялось над столом і книжками, мене огорнуло почуття вдоволення. Засівши наново до перерваної праці, я сказав собі: "Так, справді, краще. Праця одна може нам дати рівновагу духу. А там десь безпечно гуляють, і для цілющої самоти не було місця".

Я відчув, що він вступив у другу судьбу. В ту, де особисті бажання вмовкають, а бажання ближніх стають на їх місце.

Однак чи справді я не помилявся?

* * *

Чай пили ми в кімнаті матері, що пригадувала своєю білою головою й спокійною лагідністю якусь постать з біблії. Скільки доброти й любові било з її істоти. Скільки розуміння людського горя, вад, а однак скільки терпеливості в осуді й готовості прощати! Я був захоплений, і моя душа почула себе обіч неї мов в іншому світі — чулась свободна й без нагніту. Про те, що я з її донькою належали до себе, вона знала. Однак жодним словом не впливала на доньку підчинятись моїй просьбі — не відкладати вінчання.

Чи боялась, як і донька її, моєї матері?

Я не знав.

Допитувалася тепло про стан її здоров'я, говорила про давні літа, і як усе бувало, коли її муж ще жив і т. ін. Одначе злоби або жалю до матері я не відчував у неї. Маня вешталася нечутко коло столу з чаєм, закидаючи тут і там в мою розмову з матір'ю і братом свої замітки. Раз, коли в бесіді Нестор закашляв сильно, обі жінщини замовкли, мов діткнені якоюсь погрозою. Зараз услід за тим сіла Маня незаметно обік мене, неначе шукала в мене помочі. Одначе як мало міг я їй на ділі допомогти! Я міг її лиш потішити. І справді. Хлопець був молодий, відпорної сили, і лиш невіра в те, що він підпадав недузі, і тягар надмірної розумової праці віддаляли його від видужання.

— Чому не йдеш між "патріотів", щоб хоч там, у розмові з ними, від праці відітхнути? — спитав я його між іншим. Він здвигнув плечима.

— Ні. Я чуюсь від них віддалений. Що вони мені скажуть або дадуть нове? Ледве що. Я маю почуття, що моя особиста культура відмінна від їхньої. До того роблять вони скоки вперед, між тим, на мою думку, не треба, йдучи до культури, нічого пропускати. Тому нехай кожне в свій спосіб працює, а вкінці, при обрахунку нашої праці, побачить кожний свою суму на собі й поза собою. Чи я вже такий старий, щоб, не закінчивши одного, бравсь за друге? — додав, усміхаючись. —

Лиш трохи... трохи... дайте мені ще спокою й вільної волі. Трохи... трохи... а там... — і вмовк. Вслід за тим, підіймаючись з свого місця, простиг свої руки, поставив їх рівною лінією на мої рамена і, усміхаючись весело, додав: — Лишім подібні дебати в кімнаті моєї матері. Я так люблю в неї випочивати, слухати, як її старосвітський годинник тикає, неначе сторожить над нами, чи не марнуємо ми свого часу. Люблю, як її святі по стінах придивляються нам, коли вона сама між ними всіма мені найліпше подобається, для мене найсвятіша; а ти поважних дебатів хочеш, Богдане! Скажи, властиво, — додав, звертаючи нараз на інше, і, як стояв переді мною, потермосив мною з щирістю й

жартівливістю дитини, — коли ви раз поберетесь? Маня якось на тій точці неясна, а мама до тієї справи не мішається. Не так, мамо? — спитав і звернув голову, всміхаючись щиро до матері.

Я здивувався. Відколи ми з собою товаришували, це було по раз перший, що він про те явно заговорив, — а тепер навіть зачепив і матір. Що з ним зайшло? Я вказав мовчки на Маню, що аж під саме чоло почервоніла. В тій хвилі мати, мов справді не хотівши мішатись у нашу розмову про цю справу, піднялася з свого місця й, забираючи трохи посудини з столу, вийшла з кімнати. Бути може, їй стала хвиля розлуки з донькою перед душею або, може, пригадався упір з сторони своєї матері, і вона усунулась, залишаючи нас самих довести справу до кінця

— Маня на тій точці неясна, — повторив молодий чоловік весело, — а ти годишся, як бачу я, з усім.

— Що ж, тяжко й змагатися мужикові з аристократкою, — обізвався я. — Він вдовольняється тим, що вона йому вірна. Він жде... бо знає, що раз прецінь настане та хвилинка, коли вона сама скаже прямо й щиро: "Тепер я вже можу йти з мужиком, коли б і не захотів він. Вже я впоралась з своїми "умовами" і всіма консеквенціями неподатливого свого "елементу".

— Коли так, то я бачу, що мені припадає задача прийти вам на поміч, щоб павутина між вами пірвалася і ви остаточно дібралися до цілі.

Він говорив це весело, жартом, не змінюючи своєї позиції передо мною, а Маня розсміялась вимушено.

— Що, не вільно, може? — спитав брат, що, очевидно, набрав у кімнаті матері незвичайного якогось гумору й розговорився проти звичаю. — Я б не такий був податливий, як Богдан, але... це... — додав, поважніючи, — правда, також любов. Але ось послушайте, — докинув, ніби зацитувавши щось насилу в собі. — По-моєму, поберіться навесні. Це найкращий час. Поберіться навесні, як усе зачне розцвітатися. Буде боз, будуть уже конвалії, будуть уже лілеї виганяти білі струнки пупчики вгору, а зелений дикий виноград коло мого вікна розлізеться лабати листям по стші... і стане зазирати до моєї кімнати. Не гарно так? Згода, Маню? — спитав вкінці.

А я глядів і чудувався йому. Він був чудний нині... і ніби виступав, прокидався нараз в іншого.

— Могла б бути й згода, Несторе, чому ні? Але я все-таки кажу, лиш "могла б".

— Ого, Маня ще з чимось не впоралась у душі або, може, в практичному житті, коли так говорить, — обізвався він. — Але дарма, Маню, до того часу, може, вже й я з якоюсь частю своєї праці упораюсь. Так бодай я собі вже обчислив у душі, і так воно й мусить бути. А ти, Богдане?

Я похитав головою.

— Ні, хлопче. З моєї сторони я кажу, що не згода. Я хочу твою сестру забрати скоріше.

На мої слова опустил він руки, а Маня стала, мов укопана.

— Скоріше? — спитав Нестор і на тих словах споважнів.

— Скоріше, бо вже за два місяці хотів би я аристократку в своїй хаті мати Думаєш, хлопче, я згоджусь вижити в своїй хаті весни без неї? Ніколи! І зима гарна, Несторе, — тягнув я далі. — І вона має свій чар і свою поезію. І коли ми вже на те зійшли, то я скажу тобі, що я ціле літо носився з думкою забрати твою сестру пізньою осінню й перший сніг стрінути в її й твоїм товаристві. Коли б не те, що ти сам так гарно цього пишного вечора доторкнувся цієї справи, твоя сестра, моя постійна противниця, була б довідалася, що в городника О. вже замовлені віднедавна деякі гарні цвіти, щоб на її вступі в мою хату розцвілись. Тепер питаю я. Згода?

— Ні, Богдане, ще ні, це заскоро, — відповів молодий чоловік, заклопотаний щиро, між тим коли Маня, задивившись з здивування на мене, не обзивалась ні одним словом.

Небагатьма кроками я приступив до дівчини.

— Що ж, Маню, ви здивовані? — спитав я, усміхаючись і обіймаючи її легко правою рукою за стан. Я ж вам казав, що довго ждати я не буду, і як прийде час, я ставлюсь у вас і заберу, що моє.

З тими словами я притягнув її лагідно, не зважаючи на присутність брата, під звисаючу лампу, взяв її голівку між свої долоні й повернув до світла, щоб заглянути добре в її очі. Вони були спущені, і з-під вій блиснули сльози.

— Що ж, Манусенько, ви не кажете нічого? Ломите протестом мовчання своє слово? Вона похитала головою.

— Ще цей раз, Богдане, зробіть мою волю; цей один, і нехай буде вже так, як каже Нестор. Я ж і так його й матір назавше покину.

Я замовк, вражений неміло. Як і любив я сам цього її брата з найдавніших літ, однак у цій хвилі, коли ходило для нас обох о так важну хвилю, в мені скипіла ревність і ураза. Я відсунув її від себе й поглянув на нього. Він стояв недалеко нас, високий, рівний, заложивши руки за спину, з блискучими, в цій хвилі аж розцвівшими очима, і ніби ждав на якесь рішуче слово з моїх уст.

Але я ще мовчав. Ще не сформулювались бурхливі почування в одно рішення, не витворили ясної думки, між тим коли вона гляділа так само вижидające на мене, як він.

Нараз заблисла мені одна думка, — і я рішився.

— Добре, — сказав я, звертаючись поважно до обох. — Мужик і цей раз піддається волі аристократів, однак бажає, щоб і Нестор сповнив йому одне бажання.

Нестора очі впилися в мене, мов збільшилися, а дівчина так само дивилась.

— Що, Богдане?

— Нічого такого, що мужчина Нестор не зміг би не виконати.

— Що, Богдане? — спитали вдруге, цим разом уже обоє, в один голос.

— Те одне, щоб Нестор, як. прийду по нього, пішов зо мною до лікаря і дався докладно оглянути.

Я сказав і ждав.

Чи обоє стратили мову?

Так здавалось.

Та, проте, що я сказав таке, що він так змінився? Побілівши, мов зачув з моїх уст у цій хвилині засуд смерті, він блиснув таким тяжким непогамованим гнівом з очей на мене, що я на хвилю занімів.

— Для чого? — спитав. — Чи на те, щоб я посередині тяжкої розумової праці розривався якимось лікуванням? То ні. До лікаря я піду й без поставлених тобою умов, і піду сам. Але знай, — додав, обернувшись від нас обох, — одначе я піду аж за місяць.

— Несторе!.. — скрикнула тут розпачливо сестра. — Ти себе губиш!..

Нестор звернувся блискавкою до неї. Неописана мука, терпіння й жаль пробились у його в тій хвилині майже прозоро-білим від зворушення лиці.

— Ви робіть... як хочете, — сказав погаслим голосом, — а я зроблю, як сказав і мушу.

Він опустил кімнату, а вона припала до моїх грудей, заривши на них своє лице. Я гладив без слова раз по раз її волосся й не перебивав її тяжкого жалю — мовчання. Я лише відчув, що над нами всіма запанувала якась влада, і ми попри всього піддавались їй...

Сама влада... походила від нього... що перед хвилиною без слова зачинив за собою двері...

* * *

(Пізніше).

До неї заходжу на хвилини. Десь-не-десь. Навіть не в означених днях, а так — тут і там сумерком, часом не кидаючи навіть і пальта. Не бачу її ніколи в вікні, коли минаю її хату, але відчуваю, що вона... та моя чайка, десь коло котрогось сидить, похилена, може, над яким шитвом, думаючи про мене, або просто, притиснувши чоло до шиби, виглядає надвір, любується снігом. Він уже припадає нечутним льотом до землі й заповідає якесь успокоєння. Іноді приношу їй якийсь цвіт. Оногди егіс-у [98], а там знов орхідеї. Яка радість і вдячність!

Я сказав, ненадовго заходжу я до неї, на короткі хвилини. Так найкраще. Не мучу її. Нехай душа її остається свіжа. Тому між нами нема застою в почуванні. Хвилини ти не мають у собі ані забагато з тої смілої "поступовості", що вибігає іноді аж у грубу інтимність, ані старосвітської пересиченої нудьги... воно гарно, природно...

* * *

(З кінцем листопада).

Він похмурий, закутаний у мріях про зиму й сам почасти посніжений.

Я не бачив Нестора з місяць і зайшов оногди вечором до нього. Розуміється, здалека віщувало мені світло в його хаті, що він дома; там і найшов я його. Сидів, похилений над актами, закинувши на плечі якийсь плед, хоч у хаті було тепло, — і писав.

Я вступив, не застукавши, бо не хотів його полахати, і він оглянувся. Ми привіталися.

— Тобі холодно, що ти закинув на себе плед? — спитав я, а в душі сказав собі, що він не поправився з виду, а противно — змарнів більше ще. Очі сяли однаковим

блиском, як від останнього часу, лиш на щоках червонілись цього вечора плями.

Працював запальчиво.

— Так, я змерз, — відповів він і, підсуюючи мені крісло недалеко себе, сам оперся о поруччя свого й дивився, вижидаючи, на мене.

— Що ж, проживеш гаразд? Зближаєшся до кінця з своїм матеріалом, що його мусиш у себе набирати? Він усміхнувся їдко й здвигнув плечима.

— Де там! Ось поглянь, що переді мною накопичилось знов нового, — і вказав на величезний стос пожовклих актів перед собою.

— Що це? — спитав я.

— Мушу посортувати, а того є в мене в бюро ще стільки, що заповнив би більше, як два мої столи. Але я знав, що щось буде, — додав, і його очі блиснули дивним блиском, наче усміхом.

— Зрозумів урешті, що тебе й твоє велике почуття обов'язку використовують твої настоятелі? — спитав я з обуренням. Він здержав мене за руку, мов я хотів комусь з тих згаданих заподіяти кривду.

— Не вони винні, а уряд, що використовує молоді сили надмірно, ощаджуючи тим кошти побільшення сил. Гадаєш, вони, ті "настоятелі", сидять самі з заложеними руками? В нас у моїм уряді — ні. Вір мені. А щодо мене, то я ступив у такий період, коли брак сил. Раз вложив голову в ярмо, то й цить. Це віднині в мене на столі, — додав, указуючи на акти. — А я мав уже овій стіл чистий, без рестанцій [99], і віддався на хвилю мрії, що спічну й буду менше працювати ночами, скріплюсь. Займусь більше наукою, що обходить мою особистість у будучині. І коли я оце так сиджу й обчислюю в думках, коли остаточно зможу до посліднього свого іспиту ставитись...

Слухай, Богдане... — додав поважно, мов мав у слідуючій хвилі сповістити тайну, — спускається... майже незамітною павутиною нараз переді мною на чистий папір невеликий павук. І став. "Омен", подумав я, і мені пригадалась... хвиля перед нашим виїздом у "Чортовий млин" цього літа... Тоді... спустився переді мною... також "омен"... заколюючи муху й... добре віщував. Ви бачили його всі. Ти, Маня й пані Міллер. Але лихою ознакою був він лише для мене. Так і нині. Побачивши його перед собою, я подумав, що оце мене не мине якась нова тяжка праця, що поглине новий час, підмуть більше ще пошарпані сили, і я наново попаду, мов по шию в землю, в обов'язки буденщини.

— І що ж? — спитав я, придивляючись молодому роздражненому товаришеві з зацікавленням. З тої сторони, щоб вірив в "омени" ("ознаки"), я не знав його. Він був тверезий, мудрий і ані містицизмові, ані іншим подібним рухам недоступний; а тепер, мов молода дівчина або старуха, маячив про "ознаки".

— І справді, — тягнув він з повагою дальше. — Я не помилився, що з того часу павук для мене віщуном лиха й турботи. Не минуло хвилин кілька, коли покликав мене до себе "настоятель" і обтяжив новою працею, що кинула мною, мов м'ячем, щонайменше на два місяці позаду.

— Припадок, Несторе... — закинув я, усміхаючись.

— Припадок, — відповів він з огірченням, — але в кожному разі проклятий, з фатальними консеквенціями [100].

— І ти прийняв наложену на тебе "задачу"? Він потакнув мовчки головою.

— Несторе! — кликнув я з явним гнівом. — Завтра піду я до твого шефа й представлю йому твій фізичний стан відповідно до своїх "мужицьких" поглядів.

— Не посмій! — обізвався він з раптовим обуренням і, піднявшись, опинився близько передо мною.

— О, ви, аристократи! — сказав я з неописаною їдкістю в голосі. — Чи в тім лежить ваш героїзм, ваша вищість і шляхетство, щоб згинатися перед формальністю й урядовим ярмом? Несторе, ти пожалуєш твого вчинку, коли не скинеш вкоротці з себе вложеного на тебе свіжого обов'язку. Ти хорий!..

— Я хорий... — відповів він з ледяним супокоем, — а ти, Богдане, мужик. Чи так розумієш обов'язок, колегіальність, честь і сумлінність? Думаєш, я один угинаюся в ярмі? йди! Поглянь вечором, який плік [101] актів бере додому той "настоятель", скільки беруть мої товариші бюро... а побачиш, чи я маю право свою пайку на одного з них накладати? Є там і інші хорі. А що я хорий, — додав, — не їх вина. Місяців два тому дораджував мій той "настоятель", щоб відпочив я, перервав студії і працю. Але я сам... знай, Богдане, сам відложив це. Не хотів того.

— Ти божевільний! — не міг я здержатися, щоб не висказати йому в лице свою гарячу гадку.

— Як на чию думку. Нащо переривати працю, щоб, вернувши з "спочинку", застати вдвоє стільки на столі, а до того й що інше: власні студії. Так. Не йди, Богдане, я мушу те все побороти. Бути може, — додав, усміхаючись гірко, — я не бачу так далеко, як ти, Богдане, цього я не перечу. Але як підемо оба в глибіню, то я чую, що слухність стає по моїй стороні.

— По твоїй, Несторе, але за те можеш впасти й жертвою. Він здвигнув плечима — і вказав на груди.

— Тут щось є, Богдане, що не дозволяє мені інакше поступати. Сліди мої, — додав, мов заговорив до себе, й заслонив на хвилину рукою очі, — сліди оставлю за собою чисті. Інакше я не вмію.

"Це твоя трагедія", хотів я відповісти. Але, надумавшись, змовчав.

— А тепер послухай, — обізвався я до нього. — Я прийшов пригадати тобі сповнити свою обіцянку. Себто отверезити тебе упімненням, щоб ішов ти до лікаря. Ходім завтра вдвох. Сам ти цього не вдієш. Я бачу, ти підляг науці, студіям і урядовій праці душею й тілом. Ти не підеш.

— Ти ласкав, Богдане... — сказав він з повагою. — Але не журіться стільки мною. Я був уже в лікаря, Богдане, був сам. Я видивився на нього, зчудований.

— Справді? — спитав я й відітхнув, мов у цій хвилі зсунувся з моїх грудей тягар.

— Справді. Був сьогодні сполудня.

— Ну... і? — вимовили мої уста.

— Нічого, — відповів він, схилиючи голову вбік дитячим своїм якимось звичаєм і

уникаючи мого погляду. — Зразу лікар лаяв, чому я так занедбався, не зайшов скоріше до нього, а коли я розповив про всю працю свою й заняття взагалі, він вмовкав чимраз більше, чудувався, підсуваючи брови вгору, й остаточно наказав виїжджати якнайскоріше на полудне.

Я відітхнув удруге.

— Коли виїжджаєш? — було моє перше слово.

— Не знаю ще напевно, але він казав, що вже завтра не смію йти до бюро. Поїду через двадцять день.

— Чому то? — кликнув я з докором. — Чому відкладати виїзд?

— Бо хочу, щоб слід за мною остався білий! — відповів він, впадаючи нараз цими словами в сильний кашель.

— Що ж це ти виправляєш, Несторе? — почав я нетерпеливитись. Він віднісся до моїх слів байдужо.

— Я надовше їду, Богдане, отже, хочу всю на мене наложену працю викінчити до посліdnього. Недобре так? — спитав і поглянув своїми гарними очима на мене щиро.

— Добре, хлопче, — відповів я. — Ти все добре робив, лиш для себе не був ти ніколи добрим.

— Ти буденно говориш, Богдане.

— Вже ж, Несторе. Я навчився законів життя, і вони наказують так говорити. Треба мати сталеве серце й такі ж кості, щоб у житті держатися. Хоч і який я "мужик", Несторе, але плями крові маю я також з того в серці. Тебе хотів би я від них охоронити.

Він махнув рукою.

— Я все виходив і виходжу з того становища, що лиш наше я освячує нашу працю. Будь вона буденна, ідеальна, патріотична чи яка там інша. Наша праця олицетворяє нас — одиницю, громаду, всю нашу народність. Моя праця це — я. Скінчу, запакую книги, потрібні мені до закінчення студій, і тоді поїду. А ви, що лишаєтесь тут, вижидайте весни й мене. Але глянь, Богдане, що за пишний сніг! — додав, приступаючи близько до вікна. — Пожди, нехай надивлюся. Коли поверну, його вже не застану. Я в сонце їду.

Він відвернувся знов від мене, дивився хвилину, притиснувши чоло до шиби, а за часок спустил штору.

— Так.

Відтак, неначе хотівши мене позбутися, щоб я не мішав йому в праці, засів до столу, спер голову на руки й спитав:

— Ти бачився вже з Манею? — Але інтонація його голосу й сумний погляд, яким сказав слова, говорили: "Чи довго будеш мене мучити?"

— Ні.

— Я попрошу її сюди.

— Ні. Нині я виключно до тебе і вже йду. Розуміється, ще зайду до тебе, хоч би й на те, щоб тобі перебивати працю.

Він усміхнувся так сумно, поглянувши мені повно в вічі, що якийсь раптовий жаль

стиснув мені серце. Відтак піднявся з спокоєм і повагою; був блідий.

Я попрощався.

Ані слово не перейшло більше з його вуст. Лиш коли погляд його стрівся з моїм, я завважив, що він був вогкий. Коло дверей я на хвилинку задержався — спитав:

— Прощальні візити будеш робити? Він обернув лице за мною.

— Що? Ні.

Я вийшов. У душі виніс я жаль. Той наскрізь поважний чоловік посмутнів. Був для всіх добрий, щирий, ніжний; робив, працював, оскільки його молодість позволяла, а собі не міг допомогти. Терпів і мовчав. Аж врешті — посумнів.

* * *

На вулиці за хвірткою зустрівся я з Манею, котра, не знаючи про мої відвідини брата, поспішала на часок до пані Маріян.

Ми заговорили про Нестора. Вона була, як бачив я з цілої її істоти, ущасливлена його від'їздом на полудне, де мусив остаточно відпочити й вилікуватись. Я, поділяючи її погляди, був рівно їй вдоволений оборотом цілої справи.

— В противнім раз!, — говорила, — був би через свій упір і господь знає які постановлення змарнувався. Якийсь час ішли ми мовчки.

— Ось, Маню, гляньте, що за сніг сиплеться, — закинув я. — Не дурно й Нретор задивлявся з замилюванням на нього.

Вона всміхнулася, йшла скорим кроком обіч мене, з лицем, від свіжого воздуха оживленим, і шапочка й костюм її по недовгій часі майже побілили від сніжин. Ми йшли в околицю мого помешкання, бо так провадила дорога до пані Маріян, і я... йшов з нею, відпровожуючи її. І врешті прийшлося нам попри моє помешкання минати По недовгій ході показався мій дім. Він був гарний Лежав у городі, обведений стрункою залізною огородою, на невисокім підмурку. Перед роком, пополовині з матір'ю, ми купили його...

— Це наш дім, — сказав я й глянув збоку на неї. Вона йшла коло мене, рівна, задумана, і на мої слова змінила легко краску лица. Одначе не відповіла.

— З лівої сторони від веранди, як бачите, з сходами, — поясняв я, — подібно, як колишнє ваше мешкання, там покої моєї матері, а коли не помиляюсь, вона й сидить при вікні.

— Так, — відповіла вона поважно, поглядаючи крадькома поспішно на вказане вікно. — З профілю я пізнаю її, вона ще завше гарна жінчина. Чим займається цілими днями? — додала.

— О, вона пильна ще й тепер, — пояснив я. — Одначе від якогось часу міняється в неї настрій, і господь знає, чому це приписувати. Поводиться, мов сама з себе невдоволена. Зрештою, все зайнята. Одним лиш сумерком, як от саме в оцій порі, припочиває, т. є. до неї заходять знайомі. Одні на тарока, другі з ручними роботами, а найчастіше її товариство — Дора.

— А ви? — спитала нараз якось поспішно дівчина й окинула мене несміливим поглядом.

— О, щодо мене, то я в тій порі майже ніколи до її салону не заходжу. Я люблю спокій, і все те, що там переливається, мене не цікавить. Це відмінний світ від мого.

Вона не обзивалася. Правдоподібно відгадала, що не раз і про дівчину з тихої вулиці падали з зібраних там уст деякі слова, між іншим і про те, як мужчина на гарнім становиську і з маєтком не покидає вчительки музики, а противно, вижидає терпеливо тієї хвилини, в котрій зможе ввести її між гарні й украшені мури своєї хати.

— А направо, Маню, — тягнув я далі, — бачите за вікнами цвіти? Це, можна сказати, найкращі мої покої Вони тепер звуться покої "цвітів", як у "лісничівці", і беруть від трьох місяців прегарний рояль. Ось уже й освітлено їх. Я так люблю.

Люблю, щоб по всім мешканню було ясно. Тоді накручую я свій старосвітський годинник; пригадуєте собі його? Він у кімнаті мого батька висів Він починає грати чудернацькі якісь, чудові, ніжні, мов мрії, мелодії, і я поринаю в них. — Ледве що вимовив я посліднє речення, коли нараз над'їхали якісь сани, й у них сидів, як пізнали ми враз, доктор Роттер Він так само пізнав нас і казав візникові стати. Висів з саней і поспішив до нас. Був нашою стрічею незвичайно врадуваний.

— Ось щасливий випадок, — сказав. — Тепер уже зможу сказати пані Міллер, що бачив вас, пані, своїми очима. А то хоч і приїздив сюди, не мав ніколи настільки часу, щоб відвідати вас особисто.

Він говорив і не спускав з неї очей, між тим коли вона, відчуваючи його гарячий погляд на собі, мінила краску.

— А ти, Богдане? — звернувся до мене, і з інтонації його голосу я відгадав, що хоче він від мене дізнатися.

— Я все однаковий, — відповів я холодно.

— Не приїдеш літом знов у гори? Я скривив уста.

— В гори — ні. Скоріше поїдемо на море. Зрештою, побачимо ще... (І тут оповів я йому наборзі про Нестора та його подорож). Він не відповів нічого, лиш похитав головою. Відтек попрощавшись з нами (причім, як мені здавалося, держав руку дівчини надто довго), вернув до саней і поїхав. Ми пішли далше, не сказавши ні слова.

— Доктор Роттер був захоплений вашим видом, — перервав я мовчанку.

Вона зігнувала мої слова й відповіла спокійно:

— Ви станули на тім, пане Олесь, що любите, як кімнати ваші всі освітлені, а тоді накручуєте свій старосвітський годинник, щоб вам грав... і самі потопаєте в мрії. Чи так?

Я окинув її вигребущим поглядом. Чи справді займало її моє оповідання про мої кімнати в тій хвилі більше, чим стріча з її поважним поклонником? Хто б їх всіх не знав, які вони бувають, хто б їх усіх не знав!.. Однак вона, неначе вгадавши мої гадки, звернула свої молоді очі очікуюче на мене... А не діждавшись від мене зараз відповіді, не питала більше. В кілька хвиль пізніше, як доходили ми до помешкання її приятелів, вона сказала:

— Я вже у цілі, пане Олесь.

Ми подали собі руки; вона постояла ще хвилинку, мов ожидала, що я ще скажу що,

а відтак пішла. Залізна хвіртка зачинилася голосно за нею в замок. А я вернув сам.

На мене ждали гарно уряджені, дорогими килимами виробу домашнього оздоблені, освітлені кімнати, моя горда деспотка мати, не замешкувані "покої цвітів", замкнений рояль, — і самота. Я був невдоволений. І тому всьому був винен (я відчув) Роттер — і вона. Чого мала мішатись від його поглядів? Прецінь... ех, Богдане!.. Я накрутив старосвітський свій годинник на стіні, кинувсь, як дуб довгий, на отоману і, знеохочений до глибини душі, чогось виживав...

Надворі падав сніг чимраз більший... а я все думав. Думав про неї...

* * *

(Пізніше).

В день, у котрім вечором мав Нестор від'їздити, я зайшов до нього. Думав застати його зайнятим пакуванням своїх писань, наукових книг і т. ін., про котрі споминав, що візьме їх з собою, однак яке велике було моє здумування, коли побачив я його, як звичайно, похиленого коло столу.

— Несторе! Ти не ладишся в дорогу? Перед тобою не більше як 1 година часу до від'їзду потягу!

— Ні, — відповів, не змінюючи ані на хвилину пози, а подаючи мені, не підводячи голови з-над паперів, поза себе руку.

— Що ж це має значити: не їдеш?

Аж тепер він підняв голову й поглянув на мене. Був це великий, поважний, надмірно блискучий погляд двох очей, що, здається, ніколи не видавалися мені такими гарними й переповненими психікою, як у тій хвилі. На щоках горіли червоні плями. Він обізвався:

— Сьогодні не їду, Богдане, аж завтра вечором. Сьогодні викінчую все обов'язкове; прочитаю, як стане часу, ще дещо, що постановив до від'їзду переробити, й поїду. Сідай, як маєш час. — З тими словами схилив голову наново над письмами, з котрих вичитував дещо, робив нотатки й заглиблювався далше. Однак ненадовго. За хвилину, мов на внутрішній наказ, підняв швидко голову, відгорнув з чола волосся, окинув мене блискучим поглядом, як перше, і додав поважно: — Богдане, я виїжджаю. Може, моїй матері або сестрі буде треба колись, у часі моєї neprисутності, в дечім' стати помічним, я тебе прошу — заступи їм мене. Поверну, віддячусь. Однак не жди, щоб самі тебе про те просили. Мати може ще, але Маня — ні. Брати, а також сестра, як знаєш, віддалені від нас, і лише нас трьох згорнула доля до купи назавше. Тим і прошу.

Я обіцяв, про що він просив, а відтак ще додав:

— Якби це від мене залежало, я б їх обох наяраджу й сьогодні в свою хату забрав і, як свої цвіти, доглядав. Але сам знаєш, твоя сестра вагається вступити в мої давно очікувані кімнати, як вагалась колись переходити кладку, бо припадок зарядив, що й Богдан Олесь мав той сам замір.

— Запиши її, — відповів Нестор з теплом у голосі. — Вона, очевидно, на дещо зосередилася, наважилась навіть своєю долею, отже, нехай і доведе до кінця те, що володіє її нутром і характером. Хто знає, чи не буде воно так і ліпше. Для тебе вона

через те не зміниться. Вона — ні!

— Хто знає, Несторе, — докинув я, а відтак додав: — Ти не змінишся, Несторе, ти один!

Він спер голову на ліву руку, опускаючи її незаметно взад, і заслонив очі.

— Кажеш, Богдане, я не змінюся... — Говорив так, усміхаючись, мов крізь сон, мов побачив нараз духовим зором картину в далекій будучині, а в ній і себе. — Кажеш, я не змінюся ніколи? Пожди! Коли б лише мати те за собою, що мене ще до ординарної буденщини в'яже, рабом до часу держить, а тоді побачите, тоді, може, мене дехто й не пізнає. Але... тепер... — додав і усміхнувся болісно й махнув рукою. — А оце, — сказав, не змінюючи далі стурбованої пози, — оця подорож моя на полудне... це також молох, що пожере мені шмат часу й становить свого роду бар'єр, котрий треба перескочити, чи як ти казав, Богдане, перше "кладку", котру Маня не хоче перейти? Я свою перейду. — І замовк.

Я піднявся з свого місця.

— Ти зайнятий, Несторе, і я піду. Отже, завтра вечером.

— Завтра вечером, — повторив він втомлено. — А тепер іди до мами й Мані. Обі вони раді, що я їду. Але обі вони й сумні. Мені самому якось двояко на душі... — І при цих словах один кутик його вуст здригнувся нервово. — Це... моя перша подорож у чужину!..

— Лягай вчасно до супочинку... — упіснув я, відходячи. Він усміхнувся, махнувши, як недавно, рукою.

— Завтра в вагоні, — відповів. — Нинішня ніч належить ще обов'язкам...

* * *

Другої днини я пішов о визначеній годині до Обринських. Нестора застав я одягненого чи не святочно, і він видався мені більше "панський", як звичайно. Сидів у кімнаті своєї матері, в її високім поручевім кріслі, мовчаливий і блідий. Був зворушений. Бачачи, що не міг говорити, я не чіпав його багато до бесіди, а оставляв більше самого. Відтак він проходжувався по кімнатах, з одної до другої, з руками, на спині заложеними, вертався до своєї, в котрій на його столі було майже чисто, займався тут деякими дрібницями і йшов знов до матері. Говорив стисненим голосом. Очевидно, прощався в душі заодно з старенькою матір'ю й сестрою. Виїжджав надовго. Маня, рівно братові зворушена, шукала неустанно заняття, щоб держатися в рівновазі. Але разом була вдоволена! Уклала ще деякі речі в його чемодан, впевняла мене, що вправді будуть з матір'ю неприсутність його дуже відчувати, але нехай хоч там скріплюється. При тих її щирих і теплих словах у мені заворушилося болюче почуття жалю до неї. Всюди й завше той брат! Одначе поглянувши на нього, я засоромився! Я ж сам був так неказанно прив'язаний до оцього молодого чоловіка, як майже рідко до кого. Ніжний і тихий, неначе мімозної вдачі, він був чимось визначним і заповняв тою тихою істотою своєю цілу хату. А надто тепер відчувалося подвійно, що з його від'їздом... віддаляється сила...

Відтак наступила хвиля прощання.

Білоголова мати, вірна сестра і я. Група невелика. Коли був уже в дверях, сказав до сестри кілька слів, котрих я не почув добре, а здається, були просьбою не тужити за ним надто, і ми вдвох від'їхали.

Дворець був ясно освітлений...

Всідаючи в потяг, просив мене повернутися по його від'їзді ще на хвилю-дві до сестри й матері — "бодай по кімнаті перейтися". Відтак, стиснувши мені руку, не вихилявся з вікна більше до мене. В кілька хвиль по тім погнав потяг з жаріючими очима, зникши вмиль з очей, мов у безвісті відніс його.

* * *

(Далеко пізніше).

Нескоро наспіли від Нестора вісті, а коли наспіли, були вдоволяючі. Говорили про скріплення й поліпшення стану, ліпший вигляд і т. ін. Дальше слідували ще й описи природи околиці, де перебував, оточення й товариства, в котрих обертася; а хоч і які короткі були ті його описи, знавцеві вони зраджували наскрізь поетичну вдачу. Я спімнув про те одного разу сестрі його. Вона признала слухність.

— Так, — сказала вона, — мій брат лірик, не написавши, як сам не раз говорив, ні одного вірша в своїм житті. Однак хто його добре знає, той і зрозуміє, що тягар буденщини, тяжкі фахові студії і всякого роду обов'язки, що набрав на свої молоді плечі, не давали йому досі ще настільки часу, щоб міг свobodно віддати й тому елементові данину, що добувався з його душі й просив і для себе одроби́ну посвячення. Зрештою, він лиш ще до берега допливає, — додала, усміхаючися... — А як допливе, зачнеться аж тоді його властива діяльність.

* * *

(Знов далеко пізніше).

Тяжка зима оця ніяк не хоче уступати, хоч повинні б сніги дедалі забуватися.

Правда, гіацинти, орхідеї й інші цвіти цвітуть уже й на виставах пишаються, приманюють, мов напрошуються в кімнати. Сам я від часу до часу заношу їх до Мані, люблюсь її радістю на вид так пахучих весняних привітів. Лиш від Нестора, що потонув десь сам на полудні, доходять чимраз рідші вісті. Крім того, й невеселі вони. Хоч і як, здавалося, зразу поліпшився його стан, тепер однак він чим далі погіршується. Однак він терпеливий і жде. З листів його ні одне слово жалю про своє терпіння й поганий стан не говорило, хіба що тут і там споминає, що "багато роздумує він над своєю минуви́ною, теперішністю й будучиною".

Чи передчував небезпеку яку?

Ніхто не знав. Листи його короткі, були без докорів на людей, оточення і все, що було й могло викликати щось подібне. Був сильний і в терпінні фізичнім, а дописами своїми піддержував у родини надію й добрий настрій. Так довгий час, поки одного дня не змінилося все. На просьбу Мані, я звернувся до лікаря закладу, де перебував він, о докладні інформації про його правдивий стан. Відповідь наспіла. Вона нам заявила в небагатьох словах, що для Нестора Обринського виходу нема. Він мусив гинути. Запізно звернувся він о поміч для свого хорого тіла. Забагато праці передвигали молоді

сили.

Вість та звалила матір і сестру. Мов громом вдарила. Нестор мусив гинути!! Чи можливо? Не вірили. І мені припадала гірка задача освідомлювати їх на тій смутній точці. Маня ридала розпачливо по закутках, давлячися в присутності матері сльозами, а старушка, не говорячи про те більше майже ніколи — подалася раптом, мов заздалегідь бажала зрівнятися з землею.

І настала весна.

Легко, незаметно позеленяючи землю. Тут прибрала деревину в глибшу зелень, там ще ніжно, мов окинула її ледве помітним серпанком. По садах попристроювалися бози й інші деревинки в дрібні тверді пупінки. Повисувалися з землі, розвиваючися в подовгуваті трубки, листки й улюблені Нестора цвіти весни, — конвалії. Вже ось-ось на розцвіті, коли саме наспіла від лікаря телеграма — забрати хорого додому, бо дні його обчислені, і він погасає...

Ніхто не плакав, прочитавши страшні слова. Ні мати, ні сестра — радше кам'яніли.

...

Я рішився.

— Я поїду до нього, — були перші мої слова. — На чужині він не сміє вмерти.

— Ні, між нами! — сказала білоголова мати чужим голосом, вхопившись твердо стола...

— Між нами! — зойкнула Маня, зсуваючися на софу, й зарила лице в руки...

— Між нами!.. — повторив я півголосом...

Надвечір, о тій самій порі, о котрій півроку назад від'їздив Нестор, я вступив до обох жінок. Надворі падав дощ, колисався вітер.

Минаючи вікна, я поглянув у Манине вікно, через котре мене тепер іноді визирала. Стояла там. Ждала.

Я ввійшов. Застав її саму бліду, як смерть.

— Прийшов ще попрощатися, Маню, — сказав спокійно, щоб додати їй сили. Але вона не вислухала мене. Побачивши мене в подорожнім костюмі й пригадавши ціль мого від'їзду, вона без слова кинулась мені на груди й заридала гірко. По часі я впокоїв її.

— Богдане! — сказала, непокоївшись врешті. — Оцим твоїм несамолюбним учинком для мого брата сплачуєш нам усім сторицею свій довг. Між нами не стоїть Нічого більше.

Без слова притиснув я її до себе. Тепер була вона моя. Сама прийшла...

Насилу відриваючися від дорогої дівчини, я пішов. Надворі обхопив мене свіжий воздух — вітер. Я поглянув у її вікно. З нього біла темінь, її не було. Не могло бути. Залишившись в хаті, заносилася з плачу за вмираючим братом і починала, як впевняла мене останнім своїм словом, мене з братом дожидати.

Я спішив скоро, рівним, певним кроком. Не міг я бути веселий, не міг бути врадуваний. Але не міг я почувати себе в цій хвилі й сумним.

Ні.

Сама судьба, само життя дало нагоду відплатитися, на жаль, погасаючому з найкращих приятелів і його сестрі, за їх колишній благородний учинок для моєї матері! Я був щасливий, хоч жалем прибитий.

Нелегкий був обов'язок, котрий я взяв так радо на себе. Не легкий і не веселий. Але з роду мужик, я мав силу, і моє нутро віщувало мені, що догоряючого голуба з чужини я завезу до рідної землі живого.

І довів.

Через два тижні пізніше він знайшовся по піврічній відсутності знов у своїй кімнаті. Пригадував своїм видом і великими блискучими очима більше янгола смерті, як колишнього невтомимого трудівника.

Не знав, що має гинути, держався всіма силами життя, — й був повний надії, дарма що хвилями споминав й забував про смерть. Лежав спокійно, хоч терпів. Водив очима по своїй улюбленій кімнаті-товаришці.

Третьої днини по його повероті з чужини, саме вполудне вертаючи з уряду, я поступив до нього.

Він дрімав.

Сестра сиділа похилена коло нього й держала, його руку. Може, зачувши шелест коло себе, він нараз отворив очі. Його погляд упав на створене проти нього вікно, через котре зазірало тут і там виноградне зелене листя.

— Піднесіть мене, — попросив. — Я б сидів. Ми вдовольнили його волю.

— Маню... — прошептав, і по його ніжнім лиці промайнуло щось зболіле, що пригадувало усміх, якби добувався він з тяжкою мукою зо дна душі на молоді вуста. Однак, цілком як і тоді, коли дорога йому дівчина встромила жало в його душу, він і тепер наверх не добувся.

Він примкнув злегка очі, мов до півсну, й через час, коли, піддержуючи його, боялись ми обоє навіть відітхнути — молодого трудівника не стало.

Перейшов через свою кладку.

Третьої днини по тім зрання зайшла Маня впоследнє до мертвого брата, щоб попрощатися з ним назавше на самоті. Я вступив за нею. Дівчина схилилась низько над братом, щоб упоследнє зложити на його вуста поцілунок. Одначе в тій же самій хвилі, як схилилася, жахнулася з переляком назад.

Зчудований, підступив я до неї.

Вона вказала на чоло брата.

Я поглянув.

Саме між гарними бровами його, де вони зєднувалися на мармурово-білім чолі його, сидів скулений невеличкий павучок. Блискавкою струтив я його з чола і, забравши дівчину, вивів її з кімнати.

— Його "омен", Богдане, — прошептала вона, усміхнувшись гірко. — Його "омен", що над ним сторожив. Він один приготувався з ним і до гробу йти...

— Видіння, Маню, — сказав я спокійно, але в душі не міг я позбутися прикрого почуття.

* * *

Два місяці пізніше, одної сльотної днини, коло шостої перед вечором, увійшла до моєї кімнати, де я був зайнятий одною урядовою поважною працею — мати. Була одягнена в чорний дорогий шовк, поважно від голови до ніг, й обізвалася:

— Я прийшла до тебе, Богдане, щоб ти зібрався й поїхав зо мною в одне місце.

Як сказав, я був у тій хвилі зайнятий одною доволі важною справою й видивився трохи зчудовано на неї, не змінюючи своєї позиції.

— Що ж дивишся на мене, сину, так, начеб бачив мене вперше одягнену до виїзду? — спитала вона сухо. — Як прошу тебе, щоб ти зібрався й зо мною їхав, то вчини це, а можеш бути певний, що щось неможливого від тебе не буду вимагати.

Я поглянув удруге в її сиві мудрі очі, щоб вгадати з них план, а разом щоб і збагнути й настрій її душі. Однак вона, відгадавши мою думку, відвернулася від мене і з тим неначе відтягнула тепло своєї душі, котре показала, вступивши до мене.

Я зморщив чоло.

— Мамо, — сказав я, знеохочений, бо такий був я від смерті Нестора, — простіть, але я нині вас не розумію. Чи я вічно маю бути тим Богданом, котрого ви колись при звичаювали слухати виключно вас одну насліпо? Скажіть, що можу для вас вчинити, до чого потрібне вам сьогодні моє "фігурування", бо про таке, я догадуюся, тут, мабуть, розходиться і я, може й не виїжджаючи, вчиню це.

— Що тебе обходить причина мого виїзду, сину? — спитала й підсунула брови. — Мені, власне, треба твого "фігурування", а більше нічого. Навіть уст не потребуеш відчинити, — відповіла.

— Скажіть, о що вам, властиво, розходиться, — наставляв я на своїм нетерпеливо,

— За годину сам дізнаєшся, — відповіла. Я піднявся й оперся долонею о стіл.

— Мамо, — обізвався я поважно. — Хоч і як я довіряю вашому тактові й вашій любові до мене, що не забажає нічого "неможливого" з тим фігуруванням від мене, однак ради мого становиська я мушу знати, де й чому маю я фігурувати. Чей же не схочете, щоб я компрометувався, — додав я, як перше, з нетерпеливістю.

Вона всміхнулася загадочно.

— Чи я хочу, щоб ти компрометувався? Ти, урядовець на вищій становиську, внук владики, їдеш у товаристві своєї матері. Яка тут грозить компрометація? Йди, прошу, одягнись і їдьмо! Шкода часу на пусту балаканку.

Я розсміявся. Хоч і як був я звик до самотійних вчинків з сторони моєї матері, однак чогось подібного я ще з нею не переживав.

— Одягнись елегантно... чорна одіж зайва, сину, — поучувала.

Ці слова доповнили мірку нетерпеливості. Я скипів.

— Мамо, що це за театр? Чи не Дорина рука бере в тім участь? Коли так, то я з місця не рушаюся. З Дориними помислами я дуже часто не згоджуюся. А сьогодні і в тім разі... вже найменше. Може, заступить вам мене її чоловік.

— Дора про мій сьогоднішній виїзд нічого не знає, — відповіла мати в непохитнім супокою. — А щоб не гаяти довше часу, то я скажу тобі, що я їду до Обринських!

— До Обринських?

Коли б коло мене був раптом вдарив грім, — я був би не перелякався більше, як от тими словами моєї матері. Туди! Я мов скам'янів і відчув, як при її словах зникла мені чи не вся кров з лиця. Дивлячись однак усе ще зчудованим переляком на неї, я все ще не рухався з місця, лише чув, як під моєю долонею задрижала плита стола.

— Що ж! Дивуєшся, що і хто інший може їх пороги переступати? — обізвалася вона, врешті, перша. І як перше, якийсь сумнозагадочний усміх появився на хвилину в кутиках її очей.

— Мамо! — звернувся я до неї з повагою, з якою, може, досі ніколи до неї не говорив. — Ви їдете до Обринських з заміром зробити там сцену?

Вона окинула мене болючо-враженням поглядом.

— Мене веде туди поважна справа, — відповіла. — А щоб уже цілком без сцени не обійшлося, я не ручу. Залежить від них, як річ скінчиться.

"Як річ скінчиться!" повторило щось глухо в моїй душі, і вже вгадав я, в якій справі вона їде, і чому син урядовець мав "фігурувати".

Послідні слова її викликали в мене блискавкою спогад про колишню нещасливу грошову позичку, котра, за моїм обчисленням, що контролював її, мала саме тепер десь закінчитися. Тому, отже, мусила вона туди сама їхати.

Я відвернувся від неї.

— Що ж там, Богдане... Над чим ти застановляєшся? — спитала вона знов.

— Мамо, — заговорив я, — чи маєте поняття, в якому душевному стайі знаходяться ці обі осиротілі жінчини по так тяжким ударі-страті?

— Знаю, — відповіла вона, не змінюючи своєї вижидаючої повищі, котрою доводила мене до розпуки.

— І мимо того, постановили виїхати до них?

— Мимо того, а радше, сказавши власне, з причини того, рішилась я на цей крок. Бачиш, сину, — додала нараз м'якше, неначе почала з якогось п'єдесталу сходити, — бувають у житті моменти, що суть сильніші над всі наші постанови й принципи, що роблять з нас послугачів, невільників, а часом і перетворюють нас... хто там знає! І такий один момент був і той для мене... коли помер молодий Обринський. Отже, — тягнула дальше, відітхнувши, неначе набирала тим віддихом сили проти мене й себе, — ти ж знаєш, що я помимо того, що від часу смерті твого батька не була на жоднім похороні, на похорон того нещасливого молодця явилася. Не знаєш уже? Забув?

— Знаю, мамо, — відповів я, прислухуючись зчудовано її словам. — Знаю. Знаю також, що й найкращий вінець, що наспів у послідній хвилі, вийшов з ваших рук. А однак, мамо, — додав я гірко, — я вас не розумію. Ви... — і я урвав, не доповівши своєї гадки.

— Це нічого, Богдане, ще зрозумієш. І те, — тягнула дальше, — що бачила я там, жаль той... — додала твердим, а однак проти волі стисненим з внутрішнього жалю голосом, — потрясло мною сильно. Ти не міг бачити й відчувати, що відчувала я тоді, а менше ще зрозуміти. Ти був тоді між ними, але я, що їхала сама одна за походом, я

бачила очима й душею багато. Він і сестра його, твоя Маня, вчинили свого часу, як знаєш, багато для мене. Смерть того невинного молодця, що йшов життям, я все знаю, Богдане, мов найбільший з голубів, що мусив дати своє життя, але так, щоб ніхто про те не знав, навіть і він сам, змінила і в мені багато... Ти казав, що за вчинок Мані віддячишся сам. Чи додержав слова, я не знаю. Ти дякував або подякуєш, що вона врятувала тобі матір. Але мене веде до них інша справа. Вона не має нічого спільного з твоєю. А тепер ходи, сину! — додала. — Час уходить. А я тепер, хоч ти й не помітив того, і з часом числюся. Я старіюся. В моїй справі замішаний і померлий. Я мушу його матері й сестрі за його колишній учинок для моєї особи подякувати; бо самому йому, за життя його, я ніколи не могла подякувати. Тяжко було до нього приступити. І як, Богдане? З чим? Його шляхетна скромність, що одна силувала мене потайки клонитись перед його молодого несамолюбного душею, впливала на мене сильніше, як усі фейерверки других. Його сестра врятувала мені життя, а він, з слабеньким здоров'ям своїм, наражаючися також своїм життям, як і вона тоді, боронив по-богатирськи перед силою полум'я моє добро! Хто знає, сину, — додала нараз тихіше з гірким сумом, — чи не причинився тодішній його вчинок до скорішого розвою його хвороби, чи не прискорив його смерті? Хто знає! Свідомість, що той його чин для мене спричинився, може, до його нещастя, гнітить і підмулює мене від давнього часу до того, що я не годна цього довше знести. Я говорю тобі це, мій сину, бо свідомість та відбирає моїй душі чи не весь спокій!..

Я дивився на матір з чимраз більшим здивуванням, а остаточно, не можучи здержатися, обізвався:

— Що вам, мамо? Чи в вас настав нараз у душі судний день?

Вона здвигнула плечима.

— По смерті людей, котрі навчили нас їх пам'ять глибоко шанувати, видається нам багато дечого інакше. Досвід, Богдане, і всі нові з'явиська й переміни виробляють з нас те, що оказується опісля в наших учинках і в нашій поступуванні. Бути може, що в мене й дійсно настає, як кажеш ти, в душі судний день. Не знаю. Все те, що було колись моїм вартісним здобутком і цінністю, видається мені тепер пустим, мізерним. А те, що відкидала я від себе, як пусте, — поваги й пам'яті гідним. Мені, — тягнула гірко, — від смерті Нестора на душі тяжко. Я стара, як кажу ще раз, і хвилями я відчуваю, що в мені мов щось гасне, й стає холодно. Боюся, що як буде так далі, світ і життя стануть для мене неначе та хата, в котрій не мешкає ніхто.

І сказавши це, вона, та горда, непохитна жінка, майже ніколи не доступна м'яким зворушенням серця, деспотка та — заслонила на хвилюк очі, мов поглянула нараз у пустиню без людей і сонця, — і замовкла.

Я зрозумів її.

Нараз, у цій одній хвилині, я зрозумів її. Вона боялася гризоти совісті, самотності на старість і... передусім "судного дня"... Не надумуючись, я опинився небагатьма кроками біля неї й обняв її.

— Мамо! Добра й дорога моя мамо! Говорите так чудно, болюче, мов ви на світі й

душі не мали коло себе. Чи я, син ваш, не значу для вас уже нічого? Що вам, мамо? Звідки ці смутні зворушення в вашій душі? Чи ви не хорі?

Вона заперечила головою й поглянула мені а поважним смутком у лице.

— Скажи мені, Богдане, — спитала замість всього, — які бажання мав померший? Себто, на чім залежало йому найбільше? Ти це мусиш знати. Він був твій любимець!

Я всміхнувся гірко і притакнув головою.

— Так, мамо. Він був мій любимець, якого, мабуть, другого в житті не буду більше мати, і знаю й бажання його. Однак... чи вам це треба зараз знати, мамо? — спитав я. —

Про його бажання поговоримо ми іншим разом, поговоримо безпечно в спокійнішій хвили. Мабуть, хочете деякі з них сповнити? Стипендію яку його імені заложити або щось подібне? — додав я сумно. — Дайте цьому тепер спокій. Усе має свій час. А тепер, коли ви увійшли одягнені; до мене й говорите так чудно, ви мені скажіть одверто: що веде вас до Обринських? Я не знаю, що з собою робити?

— Їхати, Богдане! — відповіла вона твердо, з своєю звичайною інтонацією, наче отверезилась нараз моїм запитанням з якогось мрійного настрою. — їхати.

Я не смів їй більше опонувати [102]. Нині вона видалась мені незвичайною. Я згадав її старість і не хотів її денервувати. Вона поводитись, справді, начеб у її душі відбувався "судний день". А коли вже відбувався, то нехай скінчиться. Вона вже від давнішого часу не була та сама, що перше. А "судного дня" я не мав права здержувати в ній.

І не минуло багато часу, як ми поїхали.

Небагато було тих сходів, по котрих випроводив я свою матір. Небагато й тих хвилин, котрі привели до того, що я міг провадити її по них. А коли по дзвоненню й короткій хвилині очікування відчинились двері, і нас прохано увійти досередини, я поглянув на неї, — і майже не пізнав її. З лица була вона бліда, а вираз її очей, тих звичайно спокійно-холодних, обсервуючих очей, аж перелякав мене. Була до найбільшої ступені зворушена і, як угадав я, по раз перший у житті в клопоті за виразом того, що привело її сюди, що заповняло її душу. І справді. Великими, з зворушення аж почорнілими очима дивилась німо на двері, що мали туй-туй відчинитися й указати тих, до котрих по майже чотирнадцятьох роках затаюваного гніву й упередження увійшла наново...

Врешті увійшли.

Стара, зміненна, похилена мати з донькою. Обі в чорнім. О, це вже не давні Обринські! А якісь чужі й мов вище поставлені!

— Обринська! — зойкнула моя мати й простягнула до Обринської обійми. — Прийміть мене без жалю в серці, я шукаю у вас помиріння!

Без слова притиснула білоголова аристократка мою матір до себе, і сильний потрясаючий плач охопив обох жінок. Так кілька тяжких хвилин. Але мати, з природи твердіша й сильніша, схаменулася скоріше і, успокоюючи пригноблену старушку, говорила:

— Перед вами я провинилась. Перед вами найбільше. Простіть. — І промовляючи

це, вона раз по раз цілувала колишню приятельку в рамена і в чоло, а накінець додала: — Ви нещасливі. Ви осиротіли! Але не цілком, бо господь добрий. Коли відбирає що одною рукою, другою винагороджує чим іншим. Ось мій син, товаришко! — сказала й указала на мене. — Одніський син мій, котрим жила й живу я. Візьміть його собі на місце вашого дорогого помершого. Візьміть за сина, й нехай вас господь хоч ним потішає. — А до дівчини звертаючись, що, мов окаменіла, з місця не рухалася, а лиш була біла, як полотно, сказала: — Візьміть того Богдана, що давно вже ваш, з рук самої матері його, і будуйте вдвох новий храм. Я благословляю вас. Більше не годна я вчинити; хіба що він, — і вказала знов на мене, — доповнить, чого я не сказала. — Відтак, звертаючись наново до дівчини, додала: — Свого часу впевняв мене Богдан, що віддячиться сам вам за ваш шляхетний учинок для його матері. Чи сповнив слово? Сплатив довг?

— Тисячу разів! — обізвалась тут дівчина стисненим голосом, усміхаючись гірко. На спогад тої "сплати" станув дорогий померший перед її очима й викликав у неї сльози.

Я приступив до неї.

— Ми стоїмо чисті проти себе, мамо, — сказав я, звертаючи голову за матір'ю. — Чи не так, панно Маню?

Вона не відповіла.

Однаке я її і без відповіді зрозумів. Притягаючи її лагідно до своїх зворушених грудей, я сказав:

— Кладка вже за нами.

— Назавше, Богдане! — відповіла глибоко зворушена дівчина й усміхнулась уперше від часу смерті брата до мене.

— Слава богу!

— Нехай вас бог благословить!.. — обізвалась близько нас нараз і старушка аристократка. — Нехай хоч вас благословить.

— А померлого дух нехай радується між нами, перебуває вічно з нами, — докинула поважно мати. — Був шляхетний і благословенний самим господом, бо навіть і смерть його, хоча передчасна, викликала попри страшне зло ще й добро...

Я поглянув на матір.

Її слова я добре зрозумів, як у тій хвилі й її душу. Смерть нещасного товариша, котра уявлялась їй чомусь виключно чи не кінцевим наслідком його колишнього рятування її маєтку з полум'я, викликала в ній чудні уяви, гризоту совісті й переверот, що спонукав її до кроку, котрого до кінця життя свого не пожалкувала, а якого не був би ніхто по її затверділій душі сподівався, а найменше — її власний син. Слова доктора Роттера, висказані про неї по від'їзді Мані й Нестора з гір, сповнилися.

Вона сама до своїх дітей вернулася.

Відтак, підводячись з задоволеним, упокоєним лицем, якого не бачив я давно в неї, з свого місця кивнула до мене:

— Зрозумів ти тепер мою "справу", сину? — спитала, усміхаючись. — Зрозумів, чому

мусила конче й особа Богдана Олеся "фігурувати" в справі з Обринськими?

Я не відповів.

Був так зворушений несподіваним оборотом цілої справи, як і зміною, що зайшла з матір'ю, що не був у силі їй в тій хвилі словами відповісти, а ще менше подякувати. Це лишив на пізніше, і вона, зрозумівши мене, з тим погодилася. Однак вона все ж не мала супокою. Кивнула за хвилину на мене вдруге й сказала:

— Мій "інтерес" закінчився, сину, і, як бачиш, я успокоена. За хвилину-дві я від'їду. Ти, як хочеш ще далше "фігурувати", — тут усміхнулась, — то запишися. Щодо мене, то я їду. Почування сильні, веселі чи смутні, також томлять силу. Я стара, а від часу пожежі й хвороби втратила енергію й томлюсь. Я попрощаюсь.

Одначе Обринські її не пустили. Ні старенька мати, що на недовгий цей часок мов віджила, не дозволила так скоро віддалитись, ні наречена її сина. А коли годину пізніше, нім розпрощались ми всі, я зайшов на хвилину за Манею в сусідню кімнату, — ніяк не міг здержатись, щоб не пригорнути її вдруге до себе. Обое були ми дуже поважні й зворушені.

— Чи ти того вповні свідома, що стаєш невідклично власністю "мужика", зозулько? Обі матері нас уже поблагословили!..

Вона закинула мовчки обі руки на мою шию й на хвилину опустила голову... мов спочила на моїй груді.

— Тепер ти мій світ, Богдане, і його я не покину! — прошептала дрижачими вустами, — будь мені ним свідомо.

— Буду, Маню!.. Ти ж моя. Моя біла мрія! І по довгім часі, як колись у лісі, наші вуста знов з'єдналися.

* * *

З початком зими, того самого року, як сніг уже на добре став падати, ми побралися. Було враджено між мною й обома матерями, що просто з церкви я заберу свою жінку в свою хату. Так, це я й моя мати на те пристали, а вона також не опиралася. На весілля прибула й Оксана, щоб опісля забрати матір назавше вже до себе...

Я свою жінку, ту дорогу свою дівчину, вніс буквально на руках у свою хату. Неначе нині стоїть мені той святочний білий вечір перед душею. Такий був він погідний та ясний. Тут і там доносились дзвінки саней до нас. Хотілося сміятись і плакати серед першого того снігу, — впевняла Маня. Багато його впало, і він уложився всюди пушком, як ми вертали з церкви. Без проводу гостей, самі одні, несені, мов вітром, дорогими кіньми. І я її вніс до хати. Тиху, поважну, білу мрію свою — поставив у кімнату... Ясно освітлені були вони в мене й пишно прибрані. Цвітів, найулюбленіших її, повно.

Так приймав мужик свою дорогу аристократку. А десь за нами гуртом додому гнались у санях з дзвінками — гості.

З одної з тихших кімнат, призначеної для неї виключно, доходив до нас звук гри старосвітського мого годинника. Переходячи через хату зо мною, вона нараз

заслухалась. Музика, що доходила до нас, була така ніжна й гармонійна, що здавалося, ми вступили в оточуючій нас тишині в якусь казку...

— То старосвітськість, зозулько... — сказав я до неї півголосом.

— Вона заспокоююча й гарна, — відповіла, окинувши мене поглядом, повним любові й подяки, — як і ти сам, Богдане...

Подорожі пошлюбної ми не робили, як усі сподівалися. Вона не хотіла, а я не натискав.

— Ти старомодна аристократка моя, — закинув я жартом, зачувши її нехіть до подорожі. — Наші колишні погляди поміняли ми.

— Може, — відповіла вона. — Може й поміняли, але певно несвідомо. Життя й досвіди, а передусім сама та "модерністичність" навчили мене придержуватись того з "старосвітськості", що гарне для нашої душі й миле, дарма що воно старосвітське. Наша хата така гарна, сам ти такий добрий, і нащо нам усе те міняти саме тепер... на готелі, плачені місця й т. ін. Колись, Богдане, — додала й поглянула поважно на мене, — як змучимось собою або й життям, поїдемо в чужі сторони і, любуючись чужиною, будемо і себе відновляти й відсвіжувати. Чи не добре?.. — спитала й усміїхнулася.

Вона сиділа, я коло неї, і я обняв її рукою за стан.

— Коли це буде? — спитав я, заглянувши в її гарні очі.

— Відчуємо, Богдане.

Але досі ми цього ще не відчували. Лиш коли з часом опинився між нами наш хлопець, вона попросила мене завезти її літом у гори, щоб у лісах скріплявся він, а вона проходжувалася по місцях, що нагадували б їй хвили, радісні й сумні з її дівочого життя, і того, котрого ніколи не забувала — її брата. Я вдовольнив її скромне бажання, приєднуючись до них обох — як третій, що на довго не міг від них розлучатися.

В горах привітали нас, крім пані Міллер, що тепер уже посивіла, доктор Роттер з своєю жінкою Іриною Маріян, з котрею оженився в два роки по наших весіллі. За нами прибула до своєї кузинки й колишня Наталя Ливенко, теперішня повдовіла пані Майорова Штейн. По розлуці з Нестором заручилась укоротці втайні з одним з її поклонників, а то з військовим добродієм майором Штейном, а в кілька днів по від'їзді Нестора на полудне вийшла за нього заміж, з котрим переживши у найбільший дисгармонії три роки, повдовіла й вернула до родичів, змінена й майже змарнована жінка.

— Коли б Нестор не був занедужав і помер, — звірилась мені одного разу з гірким смутком, — я була б своє поступування проти нього направила й за нього вийшла. З хвилиною, коли відвернувся він від мене зражений на все, я переконалась, що любила лиш його одного, а всі інші були для мене лише розривкою. Коли я зачула про його хворобу, мене почала гризти совість, і з туги за ним я терпіла невиносимі муки. Щоб однак заголомшити себе й не зрадитись і перед ним, що ігнорував мене знаним лиш мені способом, я подала своєму пізнішому чоловікові без наміслу руку в надії, що переломлю тим у собі весь жаль і гризоту совісті; однак я страшно помилилася. Мій муж, чоловік не найтоншої вдачі, задивлявся й відносився до мене, як відноситься

нетерпеливий їздець до зноровленого коня, поки передчасна смерть його не звільнила мене з пекельного ярма. Але... ви щасливі, добродію Олесь... — додала, поглянувши на мене своїми "морськими", в тій хвилі, з якогось раптового жалю звогченими очима — що свого часу були потіхою нещасного мого приятеля.

— Я щасливий, — відповів я й говорив правду, — хіба, що може би своїй жінці той закид зробив, що відволікала наше весілля все на пізніше. Але й те мало свою причину. Працею своїх рук виплачувала вона своє невеличке задовжене майно. А не вчинивши цього вперед, не хотіла в мою хату вступати. Саме коли впоралась з своїм довжником, котрий навчивсь її за той час шанувати, відійшов від нас і Нестор, вигладжуючи несвідомо і всі перепони, що лежали між нами. Ніхто його з нас не забуває, його пам'ять між нами живе вічно...

Молода жінчина схилила сумно голову на руки, і з її очей зсунулися по лиці сльози...

— Кажуть... — обізвалася, гірко всміхаючися, — що попри двері кожного минає раз у житті щастя, впрошується в хату. А коли ту хвилю не достережемо, каємось цілий вік. Але ви щасливі, добродію Богдане, — повторила, як недавно... мов. завидувала нам нашого щастя, — її з вами його сестра...

Я не відповів.

Моє око опинилось на ній, тій "сестрі", як саме вертала звідкись... алеєю нашим садом додому...

Струнка, ніжна й добра. І передусім ще завше найдорожча з моїх "мрій".

[ПРИВІТАННЯ АЛЬМАНАХУ ВІЛЬНА БУКОВИНА]

Альманах "Вільна Буковина" — це перша ластівочка звіл неної Буковини, що прилетіла, щоб защебетати нам про радість та життя людини, що не знає гніту. Вона прилетіла в топ час, коли всі трудящі святкують XXIII роковини Жовтневої революції. Я вітаю цю ластівку в непохитній вірі, що вона полине по нашій великій Батьківщині та передасть об'єднаному українському народові і всім народам великого Союзу мій щирий привіт. Вона завітає до Вождя, затріпоче своїми крилоньками в його віконце і своїм щебетанням перекаже йому щире подяку всіх трудящих за його турботи про їх добробут.

Ольга Кобилянська

Чернівці, 5. XI 1940.